

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

МІСТО: ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО

Е-журнал урбаністичних студій

№ 1 (2)

Київ 2017

Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій / Інститут історії України НАН України, Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка; редкол.: Мирослав Борисенко (гол. ред.), Тетяна Водотика (шеф-редактор). – Київ, 2017. – № 1 (2). – 253 с.

Редакційна рада:

- Мартін Баумейстер* – доктор історії, професор Мюнхенського університету, директор Німецького історичного інституту в Римі
- Геннадій Боряк* – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України Національної академії наук України
- Ярослава Верменич* – доктор історичних наук, завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України
- Валерій Капелюшний* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заслужений працівник освіти України
- Вікторія Константінова* – доктор історичних наук, професор, директор Інституту історичної урбаністики
- Станіслав Кульчицький* – доктор історичних наук, професор, науковий співробітник відділу історії України 20–30-х років ХХ століття Інституту історії України Національної академії наук України. Заслужений діяч науки і техніки України
- Іван Патріляк* – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Віктор Ставнюк* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Валентина Шандра* – доктор історичних наук, професор, науковий співробітник відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. Інституту історії України Національної академії наук України

Редакційна колегія:

- Мирослав Борисенко* – доктор історичних наук, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Тетяна Водотика* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України
- Олександр Галенко* – кандидат історичних наук, керівник сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я відділу історичної регіоналістики Інституту історії України Національної академії наук України

- Андрій Заярнюк* – доктор історії, викладач кафедри історії університету у м. Вінніпег (Канада)
- Геннадій Казакевич* – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Наталія Кашиєварова* – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України Національної академії наук України
- Ксенія Кузіна* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Донецького національного університету
- Володимир Куліков* – кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету імені Василя Каразіна
- Роман Любавський* – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник декана з наукової роботи історичного факультету Харківського національного університету імені Василя Каразіна
- Оксана Міхеєва* – доктор історичних наук, викладач Українського католицького університету
- Маркіян Прокопович* – доктор історії, викладач факультету історії мистецтв університету м. Бірмінгем.
- Остан Серєда* – кандидат історичних наук, доктор філософії, завідувач кафедри нової та новітньої історії України Українського католицького університету
- Сергій Тараненко* – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного сектору археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника
- Артем Харченко* – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”

Головний редактор

д. і. н. *Мирослав Борисенко*

Шеф-редактор

к. і. н. *Тетяна Водотика*

Над випуском також працювали:

Тіна Полек, Ігор Постольник, Володимир Шевченко
Коректор – *Тамара Різник*
Верстка – *Ірина Собко*

**За підтримки Фонду Катедр
Українознавства (США)**

**web page: mics.org.ua
email: editorial.mics@gmail.com**

За достовірність наданої інформації відповідають автори

© Інститут історії України НАНУ, 2017
© Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2017
© «Місто: історія, культура, суспільство», 2017

З М І С Т

Від редакції	5
Археологія міста	
<i>Вадим Лукьянченко. Городни - оборонные стены Киева IX-XIII вв. Талус</i>	9
<i>Сергій Тараненко, Сергій Горбаненко і т.д. Комплексні біоархеологічні дослідження матеріалів з розкопок на території Києво-Печерського заповідника у 2016 р.</i>	23
Місто та імперська модернізація	
<i>Боженко Анастасія. Купецтво vs дворянство: еліта м. Харкова у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.</i>	39
<i>Stephen Velychenko. Ukrainians and cities 1861–1917. Not so rural and not so russified.....</i>	49
Екологія міста	
<i>Наталія Барановська, Юкико Миягоши (Осака). Города и их жители после радиационной аварии (на примере Киева и Фукусимы)</i>	67
Музей та місто	
<i>Олена Зайченко. Гейміфікація музейного простору в аспекті типології поведінки музейного відвідувача</i>	87
Декомунізація та місто	
<i>Інтерв'ю з Володимиром В'ятровичем</i>	101
<i>Ігор Старенький, Ярина Зайшлюк. Комунізація та Декомунізація топонімії Кам'янця-Подільського</i>	112
<i>Сергій Водотика, Людмила Савенок. Міський простір, декомунізація і проблеми історичної пам'яті</i>	119
<i>Максим Майоров, Богдан Короленко, Ігор Каретніков. Декомунізація назв населених пунктів та районів України: підстави, процес, підсумки</i>	134
<i>Марина Тахтаулова. Харківська топоніміка: етапи декомунізації</i>	142
<i>Світлана Шліпченко. DeCom Job: Кілька загальних міркувань щодо специфіки процесів декомунізації у просторах міста</i>	152
<i>Сергій Гуменний. Вплив радянізації та декомунізації на архітектурне обличчя міст і містечок Тернопільської області (на прикладі м. Тернопіль, м. Заліщики та</i>	

сmt. Скала-Подільська) у 1939 – на початку ХХІ ст.	166
<i>Тетяна Кароєва.</i> З досвіду робочої групи щодо «декомунізації» публічного міського простору Вінниці: погляд історика	196
З історії однієї дискусії. <i>Олександр Чорний.</i> Декомунізація, Єлисаветград та загроза національній безпеці	207

Огляди. Рецензії. Хроніка

<i>Олександр Охріменко.</i> Огляд та рейтинги наукових журналів з урбаністики	229
<i>Марина Гримич.</i> Київ у дискурсі антропології простору	238
<i>Тіна Полек.</i> «Усна історія в епоху змін» – виклики академічності та публічності	241
<i>Мирослав Борисенко.</i> Роман Любавський. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років. – Харків: Раритети України, 2016. – 225с.	245
<i>Тетяна Водотика.</i> Акупунктура міста / Жайме Лернер; пер. з порт. Катерини Скальської. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. – 160 с.	249

ВІД РЕДАКЦІЇ

Другий номер журналу «МІКС» виявився так само тематично різноманітним, як і перший. Статті згруповані у кілька блоків, і один з них явно домінує, хоч і стоїть (за хронологічним принципом) наприкінці. Це «Декомунізація та місто», спеціальна тема випуску. Редакція не могла оминати один з найрезонансніших процесів останнього часу в сучасному суспільно-політичному житті країни, який продовжує викликати дискусії серед науковців та в суспільстві загалом. Вісім статей та одне інтерв'ю торкаються різних аспектів передісторії, власне процесу проведення, та наслідків декомунізаційних перетворень. Декомунізація – глибокий та складний процес трансформації не лише на рівні міського простору, він має сягнути глибинних основ самої суспільної свідомості, зважаючи на те, яким тривалим та важким був для України радянський період історії. Але статті в цьому блоці торкаються головним чином проблем перейменування міст та вулиць, а також політики пам'яті. Тексти Світлани Шліпченко, Максима Майорова, Богдана Короленка та Ігоря Каретнікова ніби узагальнюють проблему, а решта – висвітлюють регіональний вимір перебігу процесів перейменування. Редакція свідомо того, що це краплина в морі кейсів, але маємо надію, що принаймні деякі тексти стануть поштовхом для дискусії та рефлексії.

Традиційною стає рубрика «Археологія міста», в якій продовжує дослідження оборонних стін Києва Вадим Лук'яненко. На особливу увагу заслуговує текст про комплексні біоархеологічні дослідження під час польового сезону в Києво-Печерському заповіднику, який показує межі можливого у співпраці археологів та біологів.

Оригінальними видаються тексти у рубриці «Місто та імперська модернізація», яка теж стає традиційною для журналу. Текст Степана Величенка може сколихнути історичну спільноту, адже висувається теза про те, що перерахунок статистичних даних імперського часу може дати геть іншу картину рівня урбанізованості та ступеня русифікованості українців напередодні національно-визвольних змагань. Virізняється своїм міждисциплінарним підходом стаття Анастасії Боженко. Дослідниця аналізує міські еліти (дворянство та купецтво) в координатах соціологічних теорій еліт та приходить до цікавих висновків.

Крім традиційних вже рубрик «МІКС» вдається до певних пошуків тематичного наповнення часопису. «Пробою пера» є блок «Екологія міста». Співпраця японської та української дослідниць (Наталія Барановська, Юкіко Міягоши) вилилась у цікаве порівняння досвіду та практики подолання наслідків ядерних ката-

строф у Чорнобилі та Фукусімі. Сподіваємось надалі продовжити публікацію текстів з проблем міського довкілля, з огляду на їх актуальність.

Стаття Олени Зайченко є провісником третього випуску журналу, який буде частково присвячений проблемі функціонування музеїв в міському просторі.

Завершимо вступне слово подяками рецензентам, чії імена за правилами мають залишитись неназваними, команді, яка працювала над номером, а також підтримці декана історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Івана Патриляка і заступника директора Інституту історії України НАН України Геннадія Боряка.

АРХЕОЛОГІЯ МІСТА

УДК 904:72(477-25)«08/12»

Вадим Лукьянченко,

заслуженный архитектор Украины

e-mail: dimlukas@ukr.net

ГОРОДНИ – ОБОРОННЫЕ СТЕНЫ КИЕВА IX–XIII вв.

ЧАСТЬ ВТОРАЯ

ТАЛУС

Исследования архитектурного образа древнего Киева включают в себя многие важные аспекты, требующие серьезных археологических и библиографических исследований. Среди них одним из главных является вопрос о конструктивных и функциональных особенностях оборонительных сооружений столицы Киевской Руси.

В статье пересмотрено распространённое мнение о широком развитии на Руси в X–XIII вв. укреплений в виде земляных валов с внутренними деревянными конструкциями. Автор утверждает, что в деревоземляных оборонительных стенах «города Ярослава» в Киеве на участках возле Золотых и Лядских ворот был устроен излом в виде расширения основания стены, известный в каменном зодчестве Западной Европы как талус.

В статье впервые выдвигается гипотеза о материале, используемом в IX–XIII вв. в Киеве для изготовления метательных снарядов.

Ключевые слова: Древний Киев, оборонные стены, земляные валы, городни, талус, метательные снаряды.

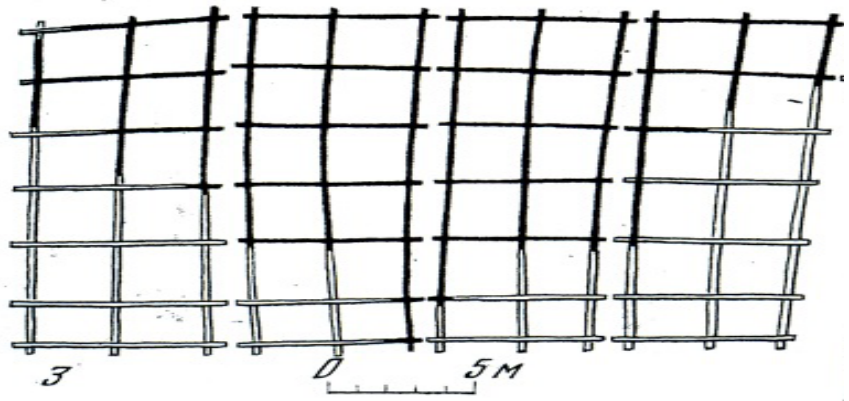
¹ Лукьянченко, В. И. (2016). Городни – оборонные стены Киева IX–XIII вв. Часть первая. Земляные валы. Retrieved from <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/08.pdf>

В первой части статьи, которая вышла в предыдущем номере журнала МІКС «Місто: Історія, Культура, Суспільство»¹ мы проанализировали материалы археологических исследований укреплений IX–XIII вв., дошедшие до нашего времени в виде земляных валов с внутренними деревянными конструкциями, а также рассмотрели некоторые воссозданные исторические реконструкции деревоземляных оборонительных укреплений Дании, Польши и Украины.

Изложенное раскрывает принципиальную схему (последовательность) строительной эволюции деревоземляных укреплений IX–XIII вв. и объясняет многое, но далеко не все. Вызывают вопросы конструкции городских стен «города Ярослава» в Киеве, остатки которых были найдены во время археологических раско-

Ил. 1. Система деревянных конструкций из срубов, разделенных на клетки, в валу «города Ярослава» в Киеве².

² Рыбаков, Б. А. (Ред.). (1985). Древняя Русь. Город, замок, село. Москва: Наука, 216.

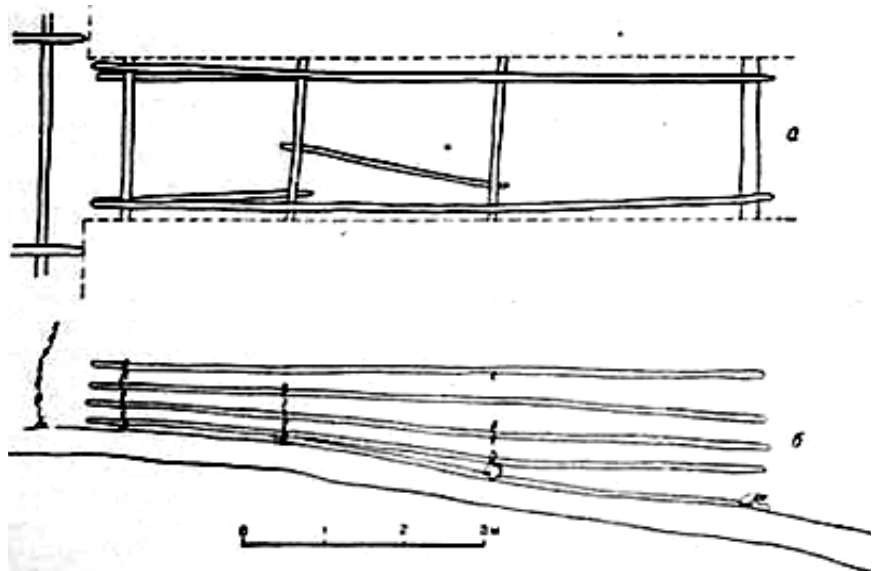
пок в 1952 г. возле здания телецентра, в 1971-1973 гг. – у Золотых ворот, в 1981 и 2001 гг. – на Майдане Независимости.

Сравним описания остатков оборонительных укреплений города Киева XI в., обнаруженных в разное время на разных участках «вала Ярослава». Первые сведения о конструктивных особенностях киевского вала XI в. получены в 1952 г. в районе старого телецентра: «Деревянная конструкция киевского вала состоит из дубовых срубов, установленных непосредственно на культурном слое, причем срубы почти вплотную примыкали один к другому, однако, не соединялись между собой... Срубы имеют очень значительные размеры – вдоль вала 6,7 м, а поперек вала огромную длину – около 19,2 м. Внутри срубы разделены промежуточными стенками на отдельные клетки – вдоль вала на 2 клетки, поперек вала на 6 клеток. Клетки почти квадратные в плане, со сторонами от 2,2 до 3,2 м»³ (Ил. 1)

«...С напольной стороны сооружения, перед лицевой линией срубов, обнаружена «вспомогательная конструкция», которая представляла собой решетчатый каркас из трех клеток высотой в 4-5 бревен. Эта конструкция, по справедливому мнению исследователей, должна была препятствовать сползанию переднего склона вала»⁴. (Ил. 2)

³ Раппопорт, П. А. (1956). Очерки по истории Русского военного зодчества X-XIII вв. Москва: Издательство Академии наук СССР, 92.

⁴ Толочко, П. П. (Ред.). (1981). Новое в археологии Киева. Киев: Наукова думка, 144.

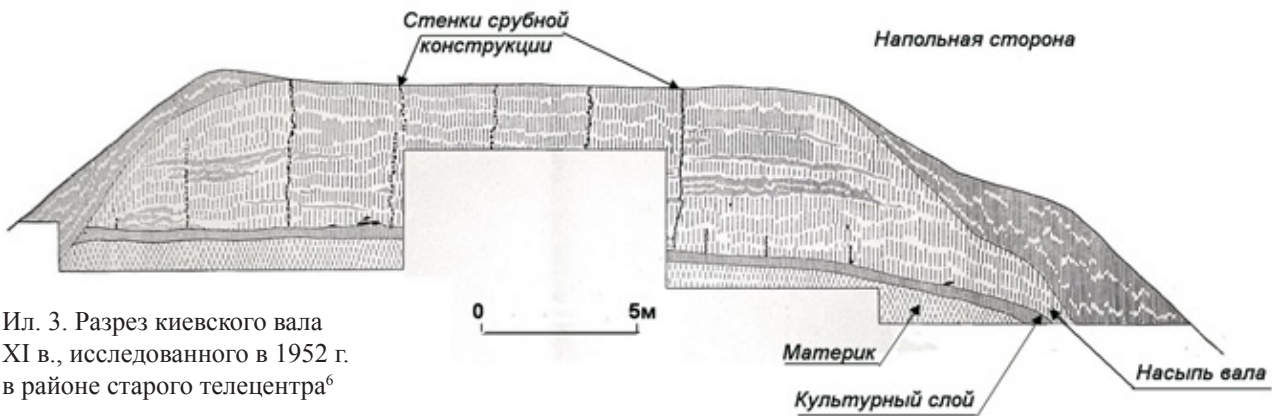
Ил. 2. Схема конструкций, находящихся в основании лицевой части вала «города Ярослава» в Киеве; а - план; б - разрез.

⁵ Раппопорт, П. А. (1956). Очерки по истории Русского военного зодчества X-XIII вв. Москва: Издательство Академии наук СССР, рис. 60, 67.

На Ил. 2а. зафиксировано, что в плане городни «вспомогательной конструкции» (три секции справа) меньше основной конструкции (слева) не только по длине, но и по ширине.⁵ Там же, на разрезе (Ил. 2б) видно, что лицевой профиль сруба в основании вертикален до того места, где заканчивается верхний венец «вспомогательной конструкции», а выше как бы наваливается на неё.

В отличие от основных срубов, служащих костяком вала, клетки этой нижней конструкции имели характер решетчатого каркаса.

На Ил. 3 хорошо прослеживается работа «вспомогательной конструкции». С напольной стороны сооружения, перед лицевой линией срубов, в месте ее примыкания к решетчатому каркасу лицевая линия имеет искривление, т.е. отклонение по вертикали. Это место свидетельствует о том, что «вспомогательная конструкция» препятствовала сползанию не переднего склона вала, а только лицевой (напольной) линии срубов.

Ил. 3. Разрез киевского вала XI в., исследованного в 1952 г. в районе старого телецентра⁶

⁶ Раппопорт, П. А. (1956). Очерки по истории Русского военного зодчества X-XIII вв. Москва: Издательство Академии наук СССР, 93.

Сведения по укреплениям «города Ярослава», полученные при археологических исследованиях 1981 и 2001 гг., на Майдане Независимости почти дублируют ранее полученные материалы:

«Дослідження технології будівництва показало, що для утримання землі будували каркас із дубових брусів. Секції, кожна з яких складалася з двох паралельних рядів квадратних клітей ..., були поставлені у поперек валу Більша секція – 12 клітей – утримувала центральну частину насипу та схил з боку міста; менша – шість клітей – була приставною, жорстко не "прив'язаною" до першої, тримала схил з боку поля...».

Простежено чітку вертикальність дерев'яних конструкцій. Кліті зводили на всю висоту валу, й залежно від їх розміщення у тілі валу (схил у бік поля, гребінь, схил у бік міста) вони мали різну висоту»⁷.

⁷ Сагайдак, М. А. (2009). Нові дані про укріплення «міста Ярослава». Фортеця. Львів: Камула, 267.

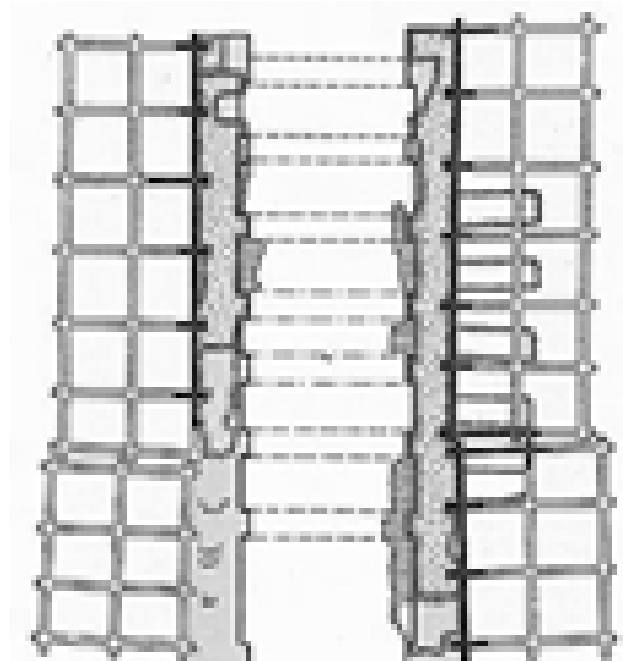
Эти сведения могли бы только подтвердить предположения о том, что земляные валы возводились в несколько этапов. То есть и в киевских укреплениях «города Ярослава» XI в. с напольной стороны первоначально стояла просто вертикальная стена, образованная лицевой поверхностью срубной конструкции, которая была забита плотно утрамбованным грунтом. Затем, вследствие сползания в сторону склона или рва, стену со стороны поля усилили «вспомогательной конструкцией», которая представляла со-

бой решетчатый каркас из шести клеток. Именно так произошло с оборонительной стеной «города Ярослава», стоящей у самой кромки крутого склона, возле старого телецентра в Киеве.

Однако в некоторых случаях «вспомогательные конструкции» выполнялись одновременно со строительством основного массива стены и на более спокойном рельефе. Об этом убедительно свидетельствуют материалы археологических раскопок Золотых ворот, где отпечатки клеток сохранились на их наружных стенках (Ил. 4).

Если такая конструкция была задумана изначально, то логично было бы в основании вала устроить не две городни по 12+6 клеток, а одну – из 18 клеток. И дело тут не в длине бревен. Здесь принципиально отсутствует жесткая связь между основной и «вспомогательной» конструкциями каркаса.

Известно, что: *«При постройке крепостных стен Тустани подножию стены вместо вертикального профиля был придан сильно выраженный излом, от которого рикошетировали бы падающие сверху снаряды, поражая противника на значительном расстоянии. ... Поскольку западная стена ... и южная стена ... соприкасались со скальным массивом, для их конструктивной связи строителям пришлось по желаемому профилю стены продолбить пазы в скале. Такой паз, воссоздающий профиль стены, хорошо сохранился»*⁸.

⁸ Рожко, М. Ф. (1981). Крепость Тустань. Краткие сообщения Института археологии АН СССР, 164. Москва: Наука, 105.

Ил. 4. План Золотых ворот с примыкающими к ним срубами вала. Раскопки 1972-1973 гг.⁹

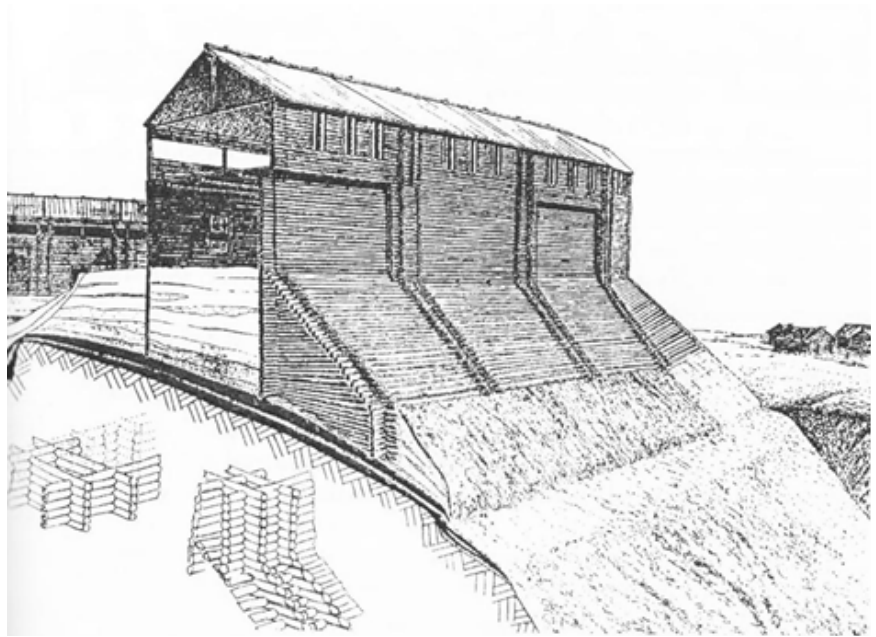
⁹ Толочко, П. П. (Ред.). (1981). Новое в археологии Киева. Киев: Наукова думка, 153.

¹⁰ Моця, О., Козаков, А. (2011). Давньоруський Чернігів. Київ: Стародавній світ, 53.

Такой же выраженный излом у основания вертикального профиля лицевой линии срубов (Ил. 5) был и у стен укреплений Черниговского детинца X века.¹⁰ Подобный излом в виде расширения основания оборонной стены известен в каменном зодчестве Западной Европы как талус.

«Цей прийом застосовувався в оборонному будівництві для ліквідації «мертвого простору» біля підніжжя стіни при захисті

Ил. 5. Укрепления
Черниговского детинца
(реконструкция В. Коваленко)

її з бойових галерей. Він добре відомий у стародавньому Єгипті на Сході та у Західній Європі. Характерним є те, що такий злам стіни для рикошетування падаючих зверху снарядів використовувався не лише при будівництві кам'яних оборонних стін, а й широко відомий у фортецях з глинобитними стінами та вежами.

Цей прийом має широке розповсюдження і в численних середньоазіатських фортецях, побудованих з глини. Яскравим прикладом потужного «таласу» висотою 26 м є лицарський замок Кракде Шевальє. Застосування цього прийому відоме на обширній території та має широкі хронологічні межі. Проте у дерев'яній давньоруській оборонній архітектурі його не відмічено на жодній пам'ятці. Єдиним поясненням такого факту є повна відсутність збережених залишків дерев'яних оборонних стін»¹¹.

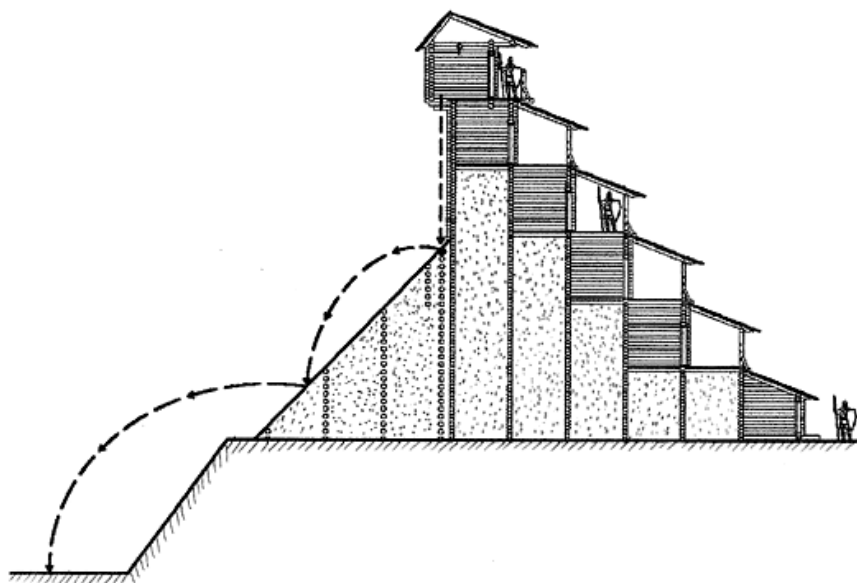
Возможно, то же самое было устроено и на «вспомогательной конструкции» каркаса, непосредственно примыкающей к каменной кладке Золотых ворот в Киеве. Разрыв между «основной» и «вспомогательной» конструкциями каркаса был предусмотрен для предотвращения передачи динамических нагрузок от падающих снарядов на основной массив городских стен (Ил. 6). Отвесно падающие на излом лицевого профиля сруба камни, бревна и другие снаряды не только рикошетировали в неприятеля, но и постепенно разрушали сам излом, ибо их воздействие на него мало чем отличалось от воздействия снарядов, выпущенных метательными (стенобитными) машинами. В свою очередь, хаотически разбросанные, разбитые, торчащие в разные стороны, лишённые устойчивости элементы конструкции талуса создавали большие трудности и дополнительные препятствия для атакующей стороны.

После отступления осаждающих «вспомогательную» решетчатую конструкцию из шести клеток просто ремонтировали, не касаясь основания «основной» конструкции деревоземляных стен.

Если наклонное покрытие «вспомогательной» решетчатой конструкции выполнить из досок, то эффект рикошета будет значительно усилен. Кроме того, наклонная доска, смоченная во-

¹¹ Рожко, М. Ф. (1996).
Тустань давньоруська
наскельна фортеця.
Київ: Наукова думка, 156.

Ил. 6. Разрез деревоземляной
стены «города Ярослава»
(реконструкция В. Лукьянченко)

дой, – непреодолимое препятствие для воинов, обутих в лапти или обувь с кожаной подошвой.

В 1982 году над руинами Золотых ворот в Киеве по проекту Е.И. Лопушинской, С.А. Высоцкого и Н.В. Холостенко построен павильон, воссоздающий памятник в предполагаемом первоначальном виде.¹²

Воссозданный уклон покрытия, выполненного из грунта над «вспомогательной» конструкцией сруба возле Золотых ворот, не вызывает сомнения. Вызывает сомнение грунт и одерновка, которую уже более 30 лет городские службы не в состоянии удержать на таком крутом склоне (Ил. 7).

¹² (1983). Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. (1. Киев и Киевская область). Киев: Будівельник, 43.

Ил. 7. Павильон над руинами
Золотых ворот в Киеве.
Фото 2015 года.

Подобные оползни случались и при строительстве земляных валов в «Парке Киевская Русь» (далее – ПКР), где уклон насыпи был таким же, как и реконструированный возле Золотых ворот (Ил. 8).

Ил. 8. «ПКР».
Оборонительные стены
на насыпных земляных валах.
Июнь 2014 года.

Все эти оползни свидетельствуют о том, что удержать грунт и дерн под таким уклоном, не применяя современных технологий, невозможно. Следовательно, в деревоземляных оборонительных стенах на территориях, заселенных славянами в IX-XIII вв., где во время археологических исследований с напольной стороны «основной» конструкцией каркаса городен были открыты приставные клетки, первоначально существовал талус.

Учитывая наличие в оборонных стенах талуса становится понятно, что защитники города использовали их не только для стрельбы из лука: «... но и бросали на противника различные предметы. Так, например, в 1159 г. осажденные в Киеве дружинники говорили своему князю: «Можем бо брань творити с ними из града; все бо у нас оружие есть: и копьа и древа, и камни, и вал»¹². И здесь возникает вопрос о «камнях». В Киеве и области карьеров нет. Откуда брали камень? Возможно, привозили? Однако, во время археологических исследований на территории древнего Киева ни разу не было найдено ничего похожего на каменные снаряды. Все обнаруженные камни всегда можно было отнести к остаткам сооружений, находившимся поблизости.

Интересную информацию находим в статье А. Занкина: «Історична топографія й геоморфологія стародавнього київського Подолу IX-XVIII ст.» В ней говорится о геоморфологии древнего киевского Подола IX-XVIII вв. Там, помимо прочего, упоминается следующее: «Знахідки скачаної глини у руслах селевих потоків і навіть на значній від них відстані (30-50 м) у товщі алювіальних пісків є досить звичними. Вони могли сягати розміру 15-20 см і важити 3-4 кг. Ці знахідки являють собою грудки різномірної скачаної глини з домішкою щебеню, покриті кіркою залізомісткого піску. Подібні менших розмірів були виявлені також на Контрактовій пл. і у кварталі В-9 в алювіальних нашаруваннях недалеко

¹³ Раппопорт, П. А. (1956).
Очерки по истории Русского
военного зодчества
X-XIII вв. Москва:
Издательство Академии
наук СССР, 125.

¹⁴ Занкін, А. Б. (2009).
Історична топографія й
геоморфологія стародавнього
київського Подолу IX-XVIII ст.
Археологія, 2, 68.

від русла. Зрозуміло, що звичайний струмок був би нездатний транспортувати утворення такого розміру й маси»¹⁴.

Теперь проанализируем прочитанное:

1. Эти находки «*є досить звичними*» для Киева. О подобных находках в других городах и поселках не упоминается нигде.

2. Их находят в «*руслах селевых потоков і навіть на значній від них відстані (30-50 м)*».

3. «*Ці знахідки являють собою грудки різномірної скачаної глини з домішкою щебеню, покриті кіркою залізомісткого піску*».

Кусок глины, катящийся по склону в водной среде, не будет слипаться с другими кусочками глины, а рассыплется при столкновении с ними. Слипание возможно, когда насыщенный влагой кусок глины катится по сухому склону и встречает на своем пути другие, меньшие по размеру влажные кусочки. Если слепить снежок и бросить его на склон горы, он покатится вниз и начнет увеличиваться в размерах. При этом образуется не шар, а что-то вроде колеса или диска. А в нашем случае имеем дело именно с шарами, которые «*могли сягати розміру 15-20 см і важити 3-4 кг*».

Ил. 9. Шарообразные конкреции
из раскопа по ул. Почайнинская,
27/44 в г. Киеве.
Авторы раскопок:
Сагайдак М.А. и Тараненко С.П.

Сотрудники Центра археологии Киева: директор Сагайдак М.А. и научный сотрудник Тараненко С.П. предоставили два образца этих образований из раскопов на Почтовой площади, которые были переданы в химико-технологическую лабораторию института «УкрНДІпроектреставрація». После непродолжительного предварительного изучения образцов под микроскопом специалисты пришли к определенному выводу. По мнению начальника лаборатории Сальниковой Н.В., эти образования – искусственные (Ил. 10,11,12), то есть антропогенного происхождения.

Ил. 10,11. Образцы скатанных шариков из глины, найденные в раскопе на Почтовой площади.

Ил. 12. Обломок шара, скатанного из глины, найденный в раскопе на Почтовой площади. Киев 2015 год. Внутри обломка хорошо просматриваются различные по происхождению геологические образования. Внешняя сторона обломка покрыта коркой из железосодержащего песка.

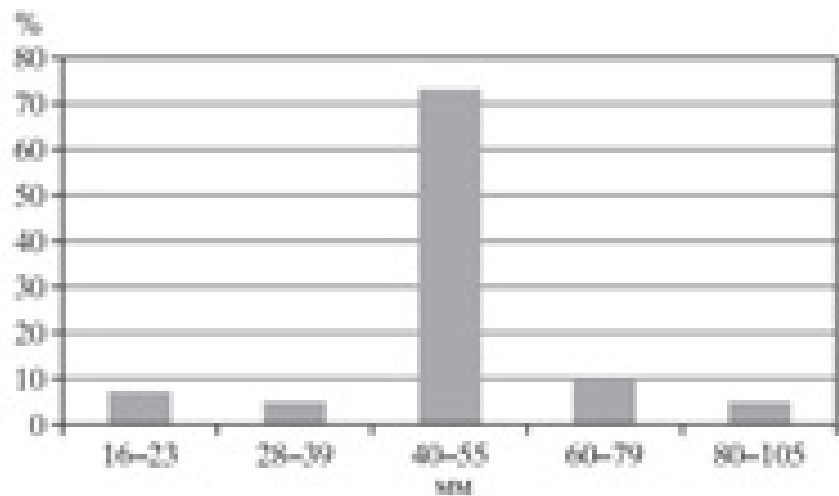
Можно предположить, что эти шары из скатанной глины и есть те самые камни, о которых «...осажденные в Киеве дружинники говорили своему князю: *«Можем бо брань творити с ними из града...»*. И действительно, шар, вручную скатанный из глины, которая уже высохла в обычных условиях, представляет собой довольно прочное образование.

Общеизвестно, что глина поддается ручной обработке только в увлажненном состоянии. Если для изготовления керамических изделий на стадии их лепки необходимо соблюдать пропорциональное соотношение воды и глины, то при изготовлении смеси для лепки метательных снарядов этим можно пренебречь. В случае избытка в смеси воды в нее можно добавить немного песка. Песком можно пересыпать уже слепленные шарики, чтобы они в процессе высыхания и хранения не слипались между собой.

Большие шары бросали с заборола на талус, меньшие бросали руками в направлении врага, а совсем маленькие использовались как снаряды для пращи.

Про использование глиняных шариков в качестве метательных снарядов для пращи пишет Моця Е.А.: «Праща – найдавніша метальна зброя дальнього бою, проста у виготовленні, дешева й тому поширена всюди. Побудова звичайних пращ приблизно однакова у всіх народів: мотузка або ремінь, частіше за все зі спеціальною відчиненою кишенею – «гамачком» посередині. У кишеню вкладається камінь (іноді – **глиняна кулька**) і, закріпивши за великий палець один кінець праці і притримуючи іншими другим, її розкручували. Після того, як пристрій набрав достатню інерційну силу, відпускали вільний кінець і камінь летів у ціль»¹⁵.

«Одними из первых, кто обратил внимание на серию находок ядер пращи, были Л.М. Сверчков и А.А. Восковский. В статье, посвященной стратиграфии нижних слоев Кампыртепа, они упомянули факт находки 134 необожженных глиняных ядер трех размеров типов»¹⁶. (Ил. 13)

¹⁵ Моця, К. О. (2016).
Восне мистецтво
візантійської Таврики
наприкінці IV –
на початку XII ст. Київ:
б. в., 114.

¹⁶ Двуреченская, Н. Д.,
Двуреченский, О. В. (2013).
Глиняные ядра с городища
Кампыртепа. Российская
археология, 2, 92-97.

Ил. 13. Процентное соотношение основных весоразмерных групп и подгрупп.¹⁷

1 группа: диаметром 16-23,
28-39 мм.
2 группа: диаметром 40-55 мм.
3 группа: диаметром 60-79,
80-105 мм.

¹⁷ Двуреченская, Н. Д.,
Двуреченский, О. В. (2013).
Глиняные ядра с городища
Кампыртепа. Российская
археология, 2, 92-97.

¹⁸ Там же, 92-97.

¹⁹ Махновець, Л. (пер.). (1989).
Літопис Руський. Київ:
Дніпро, 396.

«Процентное соотношение основных весоразмерных групп и подгрупп представлено на диаграмме (Ил.13). Выделенные три группы, по всей видимости, характеризуют три разных типа снарядов для метания. Первая и вторая группы металась при помощи ручной пращи. При этом, возможно, ядра первой группы использовались преимущественно в охотничьих целях, тогда как большие серии не очень качественно выполненных ядер среднего размера, обнаруживаемых часто в скоплениях, могли служить в военных целях для ведения массового метательного боя как в полевых условиях, так и при осаде и защите городов и крепостей. Третья группа – снаряды для метательных машин»¹⁸.

И снова обратимся к летописному свидетельству о штурме городских укреплений Киева ханом Батыем в 1240 году: «...і поставив Батий пороки під город коло воріт Лядських, ... і пороки без перестану били день і ніч»¹⁹.

Интересно, чем именно «пороки без перестану били день і ніч»? Что использовали воины Батия в качестве снарядов для разрушения деревоземляных укреплений Киева?

Во время археологических раскопок оборонительных сооружений «города Ярослава» на Майдане Независимости у тех же «воріт Лядських» в 1981 и 2001 гг. исследователи не нашли ни одного камня, который можно было бы отнести к метательным снарядам.

Ил. 14. Ядра для баллист.
Экспозиция
Херсонесского музея.

«Досі вважалося, що на території України великі металеві машини, та ще й як засіб активної оборони, не використовувалися. Спростувати цю думку вдалося об'єднаній експедиції Харківського національного університету ім. В.Каразіна й Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Під час розкопок середньовічної фортеці Чембало в сучасній Балаклаві було виявлено арсенал ядер для машини типу требуше – з морського каменю, вапняку й навіть мармуру. Вони виготовлені з різних матеріалів. (Ил. 14.) Найчисельніша серія – снаряди з місцевого мармуроподібного вапняку. Є снаряди з інкерманського вапняку, більш м'якого й податливого каменю, – ядра з нього мають правильну сферичну форму, деякі – шліфовані. Є й необроблені морські валуни яйцеподібної або сферичної форми... Жоден середньовічний требуше не зберігся до наших днів»²⁰. Действительно, не одна из метательных машин, в том числе и упомянутая выше требуше, до наших дней не сохранилась. Однако, по многочисленным историческим изображениям выполнены научные реконструкции некоторых из них (Ил. 15, 16)

²⁰ Моця, К. О. (2016). Военное мистецтво візантійської Таврики наприкінці IV – на початку XII ст. Київ: б. в., 109.

Ил. 15, 16. «ПКР».
Действующие требуше.

Если предположить, что воины Батыя изготавливали метательные снаряды из глины, то им не нужно было бы ожидать высыхания глиняных шаров, так как за несколько часов они превращались в глиняно-ледяные и таким образом достигали необходимой прочности (штурм города происходил в декабре). Эти глиняные

снаряды при падении раскалывались на множество частей. При археологических раскопках остатков деревоземляных укреплений на Майдане Независимости в 1981 и 2001 гг., возможно, никто не обращал внимания на бесформенные осколки метательных снарядов (кусочки необожженной глины).

Косвенное подтверждение факта изготовления метательных снарядов непосредственно возле осажденного города находим в летописном свидетельстве: «А коли Батий узав город КиївІ прийшов він до города Колодяжна, і поставив дванадцять пороків. Та не міг він розбити стіни ...»²¹. Метательные каменные снаряды не раскалываются при ударе о деревянные стены. Поэтому Батый мог бы собрать все камни в уже захваченном Киеве и обстреливать ими стены «города Колодяжна». Маловероятно, чтобы стены «города Колодяжна» были прочнее стен «города Ярослава». Скорее всего, здесь проблема именно в прочности метательных снарядов, которые изготавливались на месте в период осады города перед его штурмом.

Как известно, Киев стоит на лессовых грунтах, т.е. глины здесь много. Летописный Колодяжный, стены которого Батый не мог разбить, находился на месте «... де тепер у Романівському районі розташоване село Колодезне»²² (Житомирская область). Местность здесь равнинная, овраги отсутствуют (Ил. 16) и грунт содержит очень мало глины. А малое содержание глины в составе местного грунта отрицательно повлияло на прочность изготовленных метательных снарядов.

²¹ Махновець, Л. (пер.). (1989). Літопис Руський. Київ: Дніпро, 398.

²² Клименко, Т. (2012). Житомирщина на сторінках руських літописів. Волинь-Житомирщина, 23, 184.

Ил. 16. Украина, Житомирская область, Романовский район, с. Колодезное.

Продолжение следует.

Читай: «Городни – оборонные стены Киева IX-XIII вв. Часть третья. Заборол».

References

- Luk'janchenko, V. I. (2016). Gorodni – oboronnye steny Kieva IX-XIII vv. Chast' pervaja. Zemljanye valy. Retrieved from <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/08.pdf>
- Rappoport, P. A. (1956). Oчерки po istorii Russkogo voennogo zодchestva X-XIII vv. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 92.
- Tolochko, P. P. (Red.). (1981). Novoe v arheologii Kieva. Kiev: Naukova dumka, 144.
- Rybakov, B. A. (Red.). (1985). Drevnjaja Rus'. Gorod, zamok, selo. Moskva: Nauka, 216.
- Sahajdak, M. A. (2009). Novi dani pro ukriplennja «mista Yaroslava». Fortecya. L'viv: Kamula, 267.
- Rozhko, M. F. (1981). Krepost' Tustan'. Kratkie soobshhenija Instituta arheologii AN SSSR, 164. Moskva: Nauka, 105.
- Mocya, O., Kozakov, A. (2011). Davn'orus'kyj Chernihiv. Kyiv: Starodavnij svit, 53.
- Rozhko, M. F. (1996). Tustan' davn'orus'ka naskel'na fortecya. Kyiv: Naukova dumka, 156.
- (1983). Pamjatniki gradostroitel'stva i arhitektury Ukrainskoj SSR. (1. Kiev i Kievskaja oblast'). Kiev: Budivel'nik, 43.
- Zankin, A. B. (2009). Istorychna topohrafiya j heomorfolohiya starodavn'oho kyyivs'koho Podolu IX-XVIII st. Arxeolohiya, 2, 68.
- Mocya, K. O. (2016). Voyenne mystectvo vizantijs'koyi Tavryky naprykinci IV – na pochatku XII st. Kyiv: b. v., 114.
- Dvurechenskaja, N. D., Dvurechenskij, O. V. (2013). Glinjanye jadra s gorodishha Kampyrtepa. Rossijskaja arheologija, 2, 92-97.
- Makhnovec', L. (per.). (1989). Litopys Rus'kyj. Kyiv: Dnipro, 396.
- Klymenko, T. (2012). Zhytomyrshhyna na storinkax rus'kyx litopysiv. Volyn'-Zhytomyrshhyna, 23, 184.

Вадим Лук'янченко

ГОРОДНІ – ОБОРОННІ СТІНИ КИЄВА IX-XIII СТ.
ЧАСТИНА ДРУГА. ТАЛУС

Дослідження архітектурного образу стародавнього Києва включають в себе багато важливих аспектів, що вимагають серйозних археологічних та бібліографічних досліджень.

Серед них одним з головних є питання про конструктивні і функціональні особливості оборонних споруд столиці Київської Русі.

У статті переглянуто поширену думку про широкий розвиток на Русі в X-XIII ст. укріплень у вигляді земляних валів з внутрішніми дерев'яними конструкціями.

Автор стверджує, що в деревоземляних оборонних стінах «міста Ярослава» у Києві на ділянках біля Золотих і Лядських воріт був влаштований злам у вигляді розширення підстави стіни, відомий в оборонній архітектурі Західної Європи як талус.

У статті вперше висувається гіпотеза про матеріал, який використовували в IX-XIII ст. у Києві для виготовлення металевих снарядів.

Ключові слова: Стародавній Київ, оборонні стіни, земляні вали, городні, талус, металеві снаряди.

Vadim Lukjanchenko

GORODNYA – KIEV DEFENSIVE WALLS IN IX-XIII CENTURIES. PART TWO

Researches of architectural image of ancient Kyiv include many important aspects that require significant archaeological and bibliographic research.

Among of them one of the most important question is the structural and functional features of the defensive structures of the capital of Kievan Rus.

The article reviewed the more common opinion about the broad development of fortifications of earthen ramparts with inner wooden structure in Kievan Rus in the X-XIII centuries. The author claims that in the wooden-defensive walls of the «city of Yaroslav» in Kiev in areas near the Zolotyë and Lyadskie Gates, was arranged fracture as an extension base of the wall, that known in the stone architecture of Western Europe as the talus.

The author firstly puts forward a hypothesis about material for producing throwing shells in Kiev on IX-XIII century.

Keywords: *Ancient Kyiv, defensive walls, earthen ramparts, talus, throwing shells.*

УДК: 902.3

Сергій Тараненко,

*кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідним сектором археології
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника,
e-mail: taransun@ukr.net*

Сергій Горбаненко,

*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Інституту археології НАН
України,
e-mail: gorbanenko@gmail.com*

Олександр Ковальчук,

*кандидат біологічних наук,
науковий співробітник
Національного науково-природничого музею НАН України,
e-mail: biologist@ukr.net*

Леонід Горобець,

*кандидат біологічних наук,
асистент кафедри екології й охорони навколишнього середовища
Національного університету ім. Тараса Шевченка;
старший науковий співробітник
Національного науково-природничого музею НАН України,
e-mail: ornitologist@gmail.com*

Марина Сергєєва,

*кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України,
e-mail: mar.sergeyeva@gmail.com*

Павло Пучков,

*кандидат біологічних наук,
зберігач фондів відділу палеонтології
Національного науково-природничого музею НАН України,
e-mail: reduvion@mail.ru*

**КОМПЛЕКСНІ БІОАРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
МАТЕРІАЛІВ З РОЗКОПОК НА ТЕРИТОРІЇ
КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ЗАПОВІДНИКА У 2016 р.**

У публікації оприлюднено результати комплексних біоархеологічних визначень з археологічних досліджень 2016 р. споруди I розкопу I Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Ключові слова: *Києво-Печерська лавра, флотація, промивання, палеоботаніка, археозоологія.*

У липні 2016 р. зусиллями сектору археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника під керівництвом С.П. Тараненка проведено стаціонарні

© Сергій Тараненко, Сергій Горбаненко, Олександр Ковальчук,
Леонід Горобець, Марина Сергєєва, Павло Пучков, № 1 (2), 2017

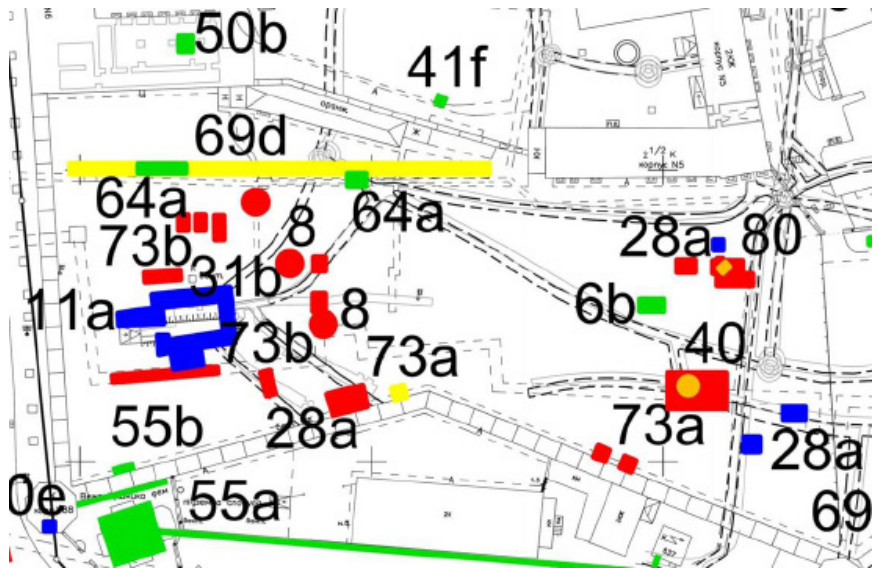
¹ Балакін, С. А., Зажигалов, О. В., Фінадоріна, Д. В. (2014/[б. н.]). Звіт про результати археологічних досліджень на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2014 р. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України* (далі – *НА ІА НАН України*).

² Тараненко, С. П., Мисько, Ю. В., Зажигалов, О. В., Балакін, С. А. (2016). Створення археологічної карти Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. *Церква–наука–суспільство питання взаємодії: Матеріали Чотирнадцятої Міжнар. наук. конф. (25 травня – 3 червня 2016 р.). Київ, 30–32.*

Рис. 1. Фрагмент археологічної карти КПЛ – територія Митрополичого саду (автор С. П. Тараненко). Кольорова гама відповідає хронології досліджених пам'яток: оранжевий – ранній залізний вік; червоний – Київська Русь; синій – післямонгольський час; зелений – Новий час; жовтий –

дослідження на території Митрополичого саду Києво-Печерської лаври. Ця територія має не тільки цікаву історію, але й достатньо високий рівень археологічного вивчення, розпочатого в середині XIX ст., яке, з певними перервами продовжується дотепер. Передусім йдеться про роботи 1951, 1961, 1987-88, 1989, 1993, 2002, 2011 і 2014 рр. У результаті багаторічних досліджень тут розкрито близько 650 м² і встановлено наявність на зазначеній ділянці Верхньої лаври трьох основних культурно-хронологічних горизонтів, а саме пам'яток скіфського, давньоруського та пізньосередньовічного часу¹. Аналіз археологічної ситуації території Митрополичого саду відображений на археологічній карті заповідника (рис. 1)². Саме вона стала підґрунтям для проведення робіт у 2016 р.

Розкоп 1 був розбитий у південно-західному куті Митрополичого саду КПЛ. Східна стінка розкопу розміщала на відстані 1,0–1,08 м від східної стіни Мазепинських мурів; південно-західний кут розкопу – 4,16 м від південної стіни Мазепинських мурів; південно-східний кут – 5,08 м від південної стіни Мазепинських мурів (рис. 2). Розкоп орієнтований стінами за сторонами світу, його розміри 3 × 6 м (рис. 3).

З рівня близько 2 м від сучасної денної поверхні були виявлені плями трьох об'єктів: споруда 1 і ями 1, 2. Яма 1 мала складне нашарування і за матеріалом та стратиграфією була розбита ще на одну яму 1а. Її заповнення впритул підходило до заповнення споруди 1, але вони не були єдиним комплексом. Яма 2 розрізала заповнення споруди 1, чим стратиграфічно підтвердила своє пізніше походження (рис. 3). Під час вибірки заповнення було очевидно, що їх нижні частини запуснені вже у передматериковий лесоподібний суглинок.

Споруда 1 розміщала у кв. Є, Ж – 8, 9. Рівень виявлення – 186,92 м за Балтійською шкалою висот (далі – БШВ). Орієнтована кутами за сторонами світу. Досліджені розміри: північно-західна стіна (ціла) – 2,2 м; північно-східна (частина) – 0,5 м. Основна частина споруди знаходиться у південній бровці, утвореній через

Рис. 4. План розкопу 1.

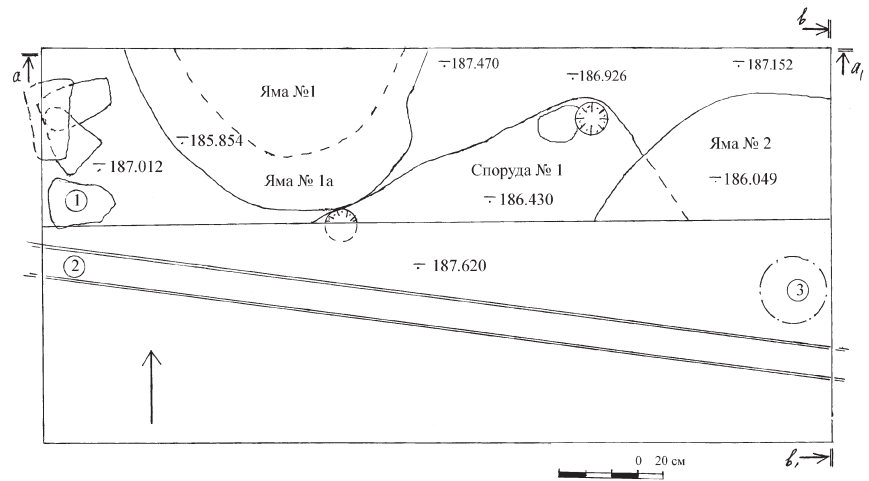

Рис. 5. Споруда 1, фото.

Споруда 1 мала каркасно-стовпову конструкцію і, напевне, була господарського призначення. Хоча досліджена невелика її частина, але невеликі розміри і відсутність навіть дрібних даних про опалювальну споруду підтверджують наше припущення. За матеріалом та стратиграфією її можна датувати XVII ст.³

Під час досліджень споруди 1 проведено забір біологічних матеріалів дрібних розмірів. З цією метою профільовано частину заповнення споруди, що значно підвищило інформативність археологічних студій.

Матеріали та методи дослідження

Невід'ємною складовою сучасних археологічних досліджень є використання різноманітних методів природничих наук в археології. Передусім результати аналізів такими методами суттєво поповнюють дані про «природну» складову життя та побуту стародавнього населення. Їхня достатня кількість за належної якості цілком може скласти основу для проведення самостійного наукового дослідження, спрямованого на часткову або й повну реконструкцію палеоекології мікрорегіону пам'ятки. Цілеспрямоване забезпечення забору біологічних зразків на сучасному рівні розвитку методів

³ Тараненко, С. П.,
Зажигалов, О. В.,
Балакін, С. А.,
Фінадоріна, Д. В.,
Мисько, Ю.В. (2016).
Звіт про результати
археологічних досліджень
на території Національного
Киево-Печерського істори-
ко-культурного заповідника
у 2016 р. НА ІА НАН України.

⁴ Детально про історію застосування методів див.: Горбаненко, С. А. (2016). Флотація й промивання як методи археологічних досліджень: реалії й перспективи. *Колекції Наукових фондів ІА НАН України. Проблеми та відкриття*. К. (Серія: *Археологія і давня історія України*, Вип. 1 (18)).

⁵ Див. напр.: Янушевич, З. В. (1976). Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. Кишинев: Штиинца; Ее же (1986). Культурные растения Северного Причерноморья: палеоботанические исследования. Кишинев: Штиинца; Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. (2010). Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.). Київ: Академперіодика; тощо.

⁶ Сукачев, В. Н. (1940). *Определитель древесных пород*. Москва; Гаммерман, А. Ф., Никитин, А. А., Николаева, Т. Л. (1946). *Определитель древесины по микроскопическим признакам с альбомом микрофотографий*. М.; Л.; Вихров, В. Е. (1959). *Диагностические признаки древесины главных лесохозяйственных и лесопромышленных пород СССР*. Москва: б. и.

польових археологічних досліджень не лише можливе, але й з огляду на сказане вище, необхідне. Саме для такого забезпечення існують методи флотації й промивання ґрунту. *Флотація* (буквально – плавання на поверхні води) – процес розділення матеріалу на легку й важку фракції. *Промивання* – процес розділення матеріалу на розчинну й нерозчинну фракції⁴.

Ці методи, поруч з «класичними», були застосовані також і в ході археологічних досліджень на території Києво-Печерської лаври у 2016 р. Предметом пошуку й дослідження стали рештки біологічного походження зі споруди 1, розкопу 1. У ході археологічних досліджень відбувався забір зразків, до яких належать рештки рослин (зернівки культурних рослин, деревне вугілля) і тварин (кістки і луска риб, кістки птахів і ссавців). Остеологічні матеріали отримано двома способами: цілі та фрагментовані кістки великого розміру (від 2 см і більше) виявлені у ході класичних археологічних досліджень; дрібніші рештки тварин, а також усі ботанічні матеріали відібрано у результаті фільтрації частини заповнення споруди 1 (див. нижче). Усі остеологічні матеріали відповідно до їх систематичної належності (залежно від класу) надійшли на визначення фахівцям.

Для досліджень було відібрано зразок ґрунту об'ємом близько чотирьох стандартних відер (близько 40 дм³) з рівня підлоги споруди. Надалі їх було розділено на фракції різними методами. Завдяки специфіці ґрунту (дрібнозернистості) стало можливим часткове просіювання, для чого використано антимоскітну сітку з розміром комірок близько 1 мм. Залежно від зволоженості таким чином відсіювалося близько 15–20 % загального об'єму зразка. Решта ґрунту надходила для послідовної флотації та промивання (рис. 6–8). За допомогою флотації (забір легкої фракції з поверхні води) ведеться відбір органічних решток рослинного походження (вуглики дерева, карбонізовані зернівки й насіння культурних рослин і бур'янів). Завдяки промиванню можна отримати рештки риб, які мають невеликі розміри (луска, покривні кістки черепа тощо) (рис. 9). Промивання також проведено з використанням антимоскітної сітки. Надалі фракція, що залишилася, перебрана вручну.

Палеоботанічні дані. У результаті флотації частини заповнення споруди 1 на рівні підлоги отримано палеоботанічні макро-рештки: палеоботанічні (зернівки культурних рослин) й антракологічні (вуглики дерев). *Палеоботанічний матеріал* визначено за морфологічними ознаками за допомогою збільшувальної оптичної техніки; визначення *С.А. Горбаненка*. Види рослин встановлено завдяки їх порівнянню з раніше визначеними зразками, а також широким колом публікацій на цю тему⁵. *Породи дерева* визначено за мікроструктурою в трьох розрізах: поперечному, радіальному і тангенціальному. Визначники деревини⁶ були використані для характеристики отриманих результатів; визначення *М.С. Сергєєвої*.

Археозоологічні дані. У результаті класичних археологічних досліджень, а також промивання ґрунту отримано численні рештки тварин (променеперих риб, птахів і ссавців). Визначення систематичної належності *іхтіологічного матеріалу* проводилися автором

Рис. 6. Знаряддя, необхідні
для флотації й промивання: –
1 – відра й таз;
2 – невеликі сіточки;
3 – антимоскітна сітка.

Рис. 7. Флотація, робочий момент.

Рис. 8. Промивання, робочі моменти.

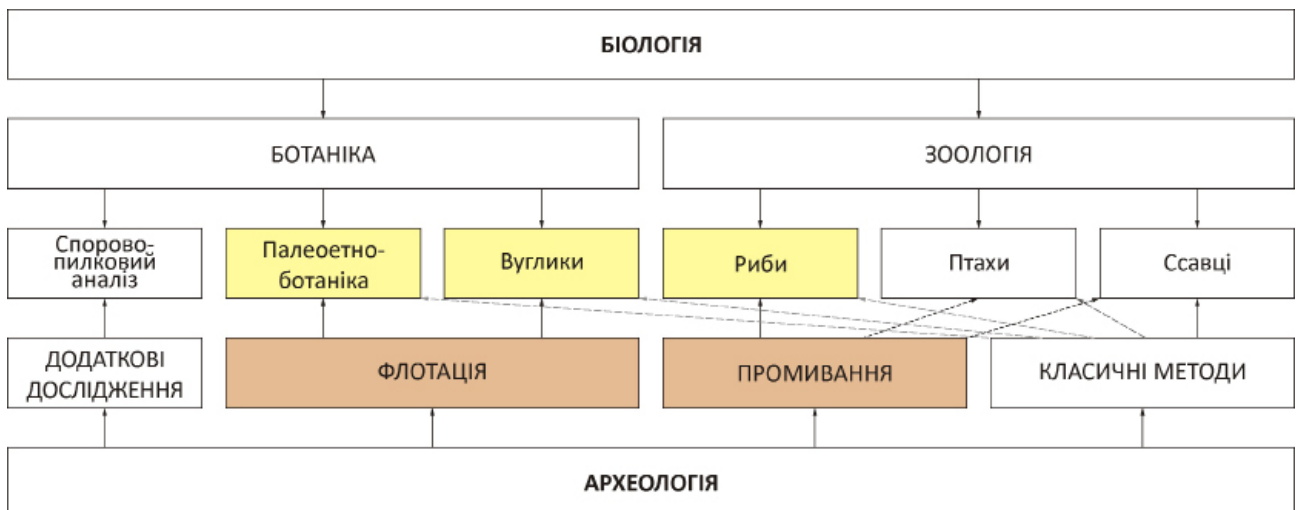

Рис. 9. Можливості отримання біоматеріалів у ході археологічних досліджень поселенських пам'яток різними методами забору зразків. Штриховою лінією вказаний ненадійний / необов'язковий зв'язок.

⁷ Галкин, Г. Г. (1958).

Атлас чешуи пресноводных костистых рыб. *Известия Всесоюзного НИИ озерного и речного рыбного хозяйства*, Т. 46; Лебедев, В. Д. (1960). Пресноводная четвертичная ихтиофауна Европейской части СССР. Москва: Московский государственный университет.

⁸ Мовчан, Ю. В. (2011). Риби України (визначник-довідник). Київ: Золоті ворота.

⁹ Lepiksaar, J. (1994). Introduction to osteology of fishes for paleozoologists. Göteborg.

¹⁰ Radu, V. (2005). Atlas for the identification of bony fish bones from archaeological sites. București: Contrast.

¹¹ Лебедев, В. Д. Указ. соч.

¹² Брюзгин, В. Л. (1969). Методы изучения роста рыб по чешуе, костям и отолидам. Київ: Наукова думка.

¹³ Driesch, A. von den. (1976). A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. *Peabody Museum Bulletin*, Bull. 1.

за загальноприйнятою методикою⁷ шляхом порівняння кісткових фрагментів і луски з екземплярами сучасних риб із використанням іхтіологічних колекцій Національного науково-природничого музею (далі – ННПМ) НАН України; визначення О.М. Ковальчука. Автором прийнята чинна іхтіологічна систематика⁸. Найменування елементів скелета узгоджені з номенклатурою Й. Лепіксаара⁹ і В. Раду¹⁰. Вимірювання зроблені штангенциркулем з точністю до 0,1 мм. Для встановлення розмірів тіла риб складалася пропорція, куди підставлялися відомості про розмір ідентичних кісток досліджуваної і сучасної риб¹¹. Інформацію про співвідношення розмірів кісток і маси тіла риб отримано на підставі значень морфометричних параметрів екземплярів із порівняльних колекцій¹². Індивідуальний вік особин встановлено за річними кільцями на лусці та хребцях.

Рештки птахів визначали з використанням остеологічної колекції відділу палеонтології ННПМ НАН України. Проміри проводили за існуючою методикою¹³; визначення Л.В. Горобця.

Теріологічний матеріал опрацьований з використанням порівняльної остеологічної колекції сучасних ссавців відділу палеонтології ННПМ НАН України; визначення П.В. Пучкова. Досліджувані кістки ссавців складали групу кухонних решток. Археозоологічний матеріал з місця розкопок 2016 р. на території Лаври зберігається у фондах ННПМ.

Отримані результати

1. Палеоботанічні матеріали

1.1. Палеоетноботанічні рештки

Виявлено чотири зернівки культурних рослин:

2 зернобобові – вики ервілії (*Vicia ervilia*);

1 зернівка проса (*Panicum miliaceum*), очищеного від плівок – пшона;

1 зернівка культурної рослини (Cerealia), яка не може бути визначена у зв'язку з незадовільною збереженістю (зернівка зруйнована).

Таким чином, зважаючи на надзвичайно малу насиченість проби палеоетноботанічними матеріалами, споруда 1 не може стосуватися ні зберігання, ні приготування їжі рослинного походження, а незначні включення слід визнати випадковим занесенням. Однак, на нашу думку, вони можуть вказувати на певний асортимент в раціоні, можливо, каш, що слугували гарнірами або й основною стравою у пости.

На визначення надійшло 14 зразків дрібного вугілля:

сосна (*Pinus* sp.) – 7;

дуб (*Quercus* sp.) – 1;

широколистяні – 3;

не визначено – 3.

Усього визначено до рівня роду 8 екземплярів вугілля. Три зразки належали до широколистяних дерев, проте їхня родова належність не встановлена через невеликі розміри вугликів. Серед проаналізованих зразків репрезентована тільки стигла деревина

¹⁴ Сергеева, М., Івакін, В., Тараненко, С., Бібіков, Д., Зоценко, І. (2014). Археологічні дослідження у Київському Гостинному дворі. Київ: б. в.

(від стовбурів дерев). Визначене вугілля належить породам, характерним для мішаних і широколистяних лісів досліджуваного регіону. Деревина сосни і дуба належала до основних видів ділової деревини з широким діапазоном використання, що підтверджують наші спостереження археологічного дерева на різних археологічних пам'ятках, переважно давньоруського часу. Прикладом синхронного матеріалу є дерев'яні конструкції та вироби з сосни, виявлені під час досліджень Гостинного двору в Києві (весло, частина бондарного посуду)¹⁴. Дрібні розміри вугілля не дають можливості його точної інтерпретації. Значення роботи з дрібним вугіллям полягає насамперед в отриманні додаткових даних для подальшої характеристики сировинної бази деревообробки Києва у різні часи.

2. Археозоологічні матеріали

2.1. Іхтіологічні рештки

На визначення були передані 77 решток риб. Усі рештки належать променеперим риbam (Actinopterygii). З них до виду визначено 31 (40 %).

Осетер російський *Acipenser gueldenstaedtii*. Цьому виду належить одна досить велика і частково зруйнована кістка (права dermosupraoccipitale), довжина якої становить 73,7 мм. На кістці є дві глибокі насічки, залишені ножом. Встановити розміри і масу тіла риби неможливо у зв'язку з відсутністю порівняльних даних. Кістка належала крупній дорослій особині.

Лящ звичайний *Abramis brama*. У зборах є одна практично ціла ліва глоткова кістка (ceratobranchiale) зі зруйнованими глотковими зубами, фрагмент такої самої кістки з двома глотковими зубами (dentes pharyngiales) і два фрагменти ceratobranchiale з одним глотковим зубом кожна. Реконструйована довжина тіла риби становила 44 см, маса – 870 г. Ймовіріше, всі рештки належать одній особині, але були фрагментовані.

Коропові риби невизначені *Cyprinidae* indet. До групи решток, умовно зарахованих до коропових, належить 34 декальцинованих і фрагментованих лускових пластинки. У зв'язку з цим визначити їх точніше неможливо.

Щука звичайна *Esox lucius*. Цей вид представлений у зборах трьома хребцями (з них два черевні та один хвостовий). Їхній діаметр становить 4,0; 5,9 і 7,4 мм. Є висока ймовірність того, що вони належали двом особинам, довжина тіла яких становила 38 і 49 см, маса – 570 і 720 г відповідно. Індивідуальний вік риб досягав трьох років, тобто кістки належали дорослим статевозрілим, але порівняно невеликим особинам.

Окунь річковий *Perca fluviatilis*. У зборах є дуже фрагментовані одиничні кістки окуня (1 praemaxillare, 1 dentale, 1 interoperculare), за якими неможливо встановити розміри і масу тіла риб. Також наявні 19 лускових пластинок, що належали особинам 3–5 років (більшість – 4-річним риbam).

Костисті риби невизначені *Teleostei* indet. Частина кісткових фрагментів (один промінь плавця, дві невеликі покривні кістки че-

репа, 9 уламків ребер), отриманих у ході розкопок і подальшої обробки проби, є недіагностичними і їхня систематична належність не може бути встановлена.

За результатами досліджень 2015 р. матеріалів зі східної секції корпусу 4 КПЛ (період XVII–XVIII ст.) також було зафіксовано рештки шуки до 1 кг; на відміну від цьогорічних матеріалів, виявлено й рештки сома¹⁵.

Усі види риб, установлені в результаті аналізу (за винятком хіба що осетра російського), входять до складу місцевої іхтіофауни, тобто є досить звичайними у водоймах басейну Середнього Дніпра. Лящ – озерно-річкова жила риба слабопроточних водойм і водотоків, живиться безхребетними тваринами. Щука – типовий хижак – віддає перевагу місцям з повільною течією, прохолодною, насиченою киснем водою і розвинутою підводною рослинністю. Окунь – прісноводна зграйна придонна хижа риба, яка також частіше трапляється на ділянках корінного русла з чистою, добре аерованою водою, де тримається поблизу або серед заростів рослинності, затоплених дерев і корчів¹⁶. Таким чином, можна припустити, що риби, рештки яких були опрацьовані, добуті або безпосередньо у Дніпрі, або в якійсь із його приток. Наявність кістки крупного осетра свідчить про високий соціальний статус мешканця садиби, який міг дозволити собі купити цей продукт. М'ясо осетрових риб є дуже цінним за смаковими якостями, вважається делікатесом і тому дороге коштувало. З іншого боку (хоча це і не суперечить попередньому висновку) можна припустити, що осетри у XVII ст. могли підніматися на нерест вгору по течії Дніпра до широти Києва, де і впіймали одного з них. На сьогодні представники цього виду трапляються у північно-західній частині Чорного моря і лише зрідка заходять у Дніпро і Дністер¹⁷.

2.2. Орнітологічні рештки

На аналіз надійшло шість кісток птахів з різних частин скелету. Усі рештки можна визначити до видового рівня. Кістки належать до 2 видів.

Гуска сіра або гуска домашня (*Anser anser* / *Anser anser domestica*). Виявлено чотири рештки, що належали щонайменше двом дорослим особинам гусей: грудина, права лопатка, дві правих плечових кістки. Депозитарні номери NMNHU-P AZ-6249, AZ-6250, AZ-6251, AZ-6252.

За морфологічними ознаками, домашня гуска і дика форма (гуска сіра) у більшості випадків не відрізняються [Брюзгина, 1975]¹⁸. За морфометричними показниками, усі кістки перебувають у діапазоні, властивому як дикій, так і домашній формі. Найвірогідніше, виявлені кістки належали домашній птиці, оскільки для XVI–XVIII ст. помітна тенденція до переважання частки домашніх птахів над мисливськими видами.

Курка домашня (*Gallus gallus domestica*). Дві кістки (грудина і права тібіотарзальна) належали домашній курці, ймовірно одній дорослій особині. Депозитарні номери NMNHU-P AZ-6253, AZ-6254.

Діагональ проксимального кінця тібіотарзальної кістки становить 23,4 мм, ширина – 14,9 мм, товщина діафізу – 6,3 мм.

¹⁵ Мельник, О. П. (2015).

Результати визначення видової приналежності скелетованих решток тварин з розкопок 2015 року по східній секції корпусу № 4 Києво-Печерської Лаври.

¹⁶ Мовчан, Ю. В. Вказ. праця.

¹⁷ Мовчан, Ю. В. Вказ. праця.

¹⁸ Брюзгина (Уманская), А. С. (1975). Позднеантропогеновые птицы Украины и смежных территорий (преимущественно по материалам из археологических памятников): Автореф. дис. ... канд. биол. наук. Киев.

¹⁹ Горобець, Л. В. (2015). Рештки птахів у шарах XI ст. з території подвір'я Софії Київської. *Археологічні зошити з Пересопниці: III наук. археол. симпоз. «Літописні міста давньоруської держави»*. Пересопниця; Gorobets, L. V., Kovalchuk, O. M., Pshenychny, Yu. L. (2016). Remains of fish and birds from the Dubno Castle (16th century, Rivne Region, Ukraine). *Studia Biologica*, Vol. 10, no. 1.

²⁰ Rick, A. M. (1975). Bird medullary bone: a seasonal dating technique for faunal analysts. *Bulletin of Canadian Archaeological Association*, No. 7.

²¹ Мельник, О. П. Вказ. праця.

²² Gorobets, L. V., Kovalchuk, O. M., Pshenychny, Yu. L. Op. cit.

²³ Горобець, Л. В. Вказ. праця; Gorobets, L., Kovalchuk, O. (2016). Birds in the Medieval culture and economy of the East Slavs in the 10–13th cent. AD. *Environmental Archaeology: The Journal of Human Palaeoecology* (doi: 10.1080/14614103.2016.1141088).

²⁴ Горобець, Л. В. (2016). Дослідження решток птахів. *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ.

²⁵ Мельник, О. П. Вказ. праця.

Ці показники близькі до розмірів сучасної безпородної курки та трохи більші, ніж у курей, кістки яких знайдені на пам'ятках XI–XVI ст.¹⁹. Медулярна тканина відсутня, отже птах не відкладав яйця принаймні незадовго до смерті²⁰. Це може мати два пояснення: 1) птах був півнем; 2) курку спожили взимку.

За результатами досліджень 2015 р. також було зафіксовано рештки цих обох видів; на відміну від цьогорічних матеріалів, виявлено й рештки голуба²¹.

Курка і гуска є типовими представниками птахівництва на території України протягом X–XVIII ст., тоді як, за нашими спостереженнями, рештки качки трапляються вкрай рідко. У X–XIII ст. серед спожитих птахів переважали мисливські види²². Роль птахівництва у пізніші часи остаточно не встановлена у зв'язку із малою кількістю остеологічного матеріалу. Але дослідження замку в Дубно (XVI ст.) дають підстави припускати, що приблизно в цей час відбулась зміна в господарчій ролі птахів: домашні види в раціоні почали переважати над мисливськими²³. Підтвердженням цього є результати аналізу решток у шарах XVII і XVIII ст. з Харкова, де взагалі не виявлено мисливських видів птахів (наші дані; розкопки ДП «Слобідська археологічна служба» 2015 та 2016 рр.²⁴). Рештки, знайдені на території Києво-Печерської лаври, є ще одним підтвердженням припущення про зменшення ролі мисливських видів птахів. Звичайно, вибірка дуже мала, але навіть вона має значення, оскільки інші дані про рештки птахів на пам'ятках Нового часу в межах України нині майже відсутні.

2.3. Теріологічні рештки

Загалом було проаналізовано 17 кісток ссавців з розкопу 2016 р. До виду вдалося визначити 9 із них (53 %). Рештки, які надійшли на аналіз, належать до трьох видів, що є звичайними представниками свійських тварин.

Бик свійський *Bos taurus*. Представникові цього виду (мінімальна кількість особин – 2) належать метатарзальна кістка, великогомілкова кістка (дуже мала), фрагмент тазу з acetabulum, копитева кістка, фрагмент ребра, фрагмент хребця і передкорінний зуб. Рештки, імовірно, належать невеликій молодій корові, на що вказують невеликі розміри і грацильність кісток.

Коза або вівця *Capra vel Ovis*. У зборах є лопатка, ребро, 1 шийний хребець (атлант), 2 грудних і 2 поперекових хребці, а також частина тазу. Усі ці рештки належать козі або вівці. Мінімальна кількість особин – 2.

Свиня свійська *Sus scrofa domestica*. Лопатка і великогомілкова кістка належать мінімально одній молодій особині.

Результати досліджень 2015 р. мають доволі значні розбіжності з отриманими у 2016 р.: було встановлено існування кісток поросяти, але незрозуміло, чи то була свійська особина, чи дика. Частина кісток належить оленю, частина – козулі. Один поперековий хребець з пошкодженим тілом належить лошаті. За наявним матеріалом вік вказаної особини достеменно встановити неможливо. Однак, чітко зрозуміло, що це молода тварина віком менше 1 року²⁵. За описом матеріалів 2015 р. встановлено, що це кухонні рештки. Пояснення таких кардинальних відмінностей поки немає.

Помітно лише те, що теріологічні рештки зі споруди 1 репрезентують типовий набір м'ясних тварин, а матеріали зі східної секції корпусу № 4 – «екзотичний» (переважно – дикі тварини, об'єкти полювання). Чи така різюча відмінність вказує на різні смаки, чи на різний спосіб надходження м'ясних продуктів – нині залишається лише здогадуватись.

* * *

Таким чином, до раціону власника споруди 1 входили усі типові види їжі рослинного й тваринного походження. Перші представлені одиничними обвугленими макрорештками: викою і просом. Обидва види можуть бути використані для приготування каш або інших страв. Продукти м'ясного походження представлені різноманітними рештками тварин: свійських ссавців (корова, коза / вівця, свиня), домашніх птахів (гуси, кури), а також продуктами риболовлі (осетер російський, лящ звичайний, щука звичайна, окунь річковий, невизначені коропові риби). Отже, тваринна продукція представлена переважно домашніми і найпоширенішими видами (звертаємо увагу на те, що кістки коней у кухонних рештках відсутні) і доповнена рибою. Остання як предмет промислу завжди була (й частково лишастись) вагомою підмогою у біогосподарській діяльності.

Досі не вироблено методик, які б уможливили за такими біологічними рештками встановлення співвідношення продуктів різного походження у раціоні людей. Відома нині методика встановлення такого співвідношення стосується лише фізико-хімічного аналізу антропологічних остеологічних решток.

Виявлені породи дерев є типовими представниками місцевої флори здавна і мають найширший спектр використання.

Отримані рештки є результатами біогосподарської діяльності. Зважаючи на історичний контекст, ми схильні розглядати їх як продукти споживання у широкому розумінні. Існує велика ймовірність того, що усі продукти харчування (а можливо й деревина – для палива) не є результатом праці людини, якій належала споруда 1, а залишені рештки є відображенням споживчих уподобань. Сподіваємося, що результати визначень природничими методами стануть у нагоді історикам, які за писемними джерелами займаються вивченням давнього побуту загалом і кухнею зокрема, адже це достовірні докази використання тих чи інших продуктів харчування.

Продовження забору біологічних зразків з розкопок на території Києво-Печерської лаври у ході майбутніх археологічних досліджень сприятиме накопиченню визначень і переходу до якісного аналізу.

REFERENCES

Balakin, S. A., Zazhygalov, O. V., Finadorina, D. V. (2014/[b n.]) Zvit pro rezul'taty arkheolohichnykh doslidzhen' na terytoriyi Natsional'noho Kyievo-Pechers'koho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka u 2014 r. *Naukovyy arkhiv Instytutu arkheolohiyi Natsional'noyi akademiyi nauk Ukrainy (dali – NA IA NAN Ukrainy)*.

Bryuzgin, V. L. (1969) *Metody izuchenija rosta ryb po cheshue, kostyam i otolytam*. Kyiv: Naukova dumka, 188.

- Driesch, A. von den. (1976) A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. *Peabody Museum Bulletin*, Bull. 1, 102–137.
- Galkin, G. G. (1958) Atlas cheshui presnovodnykh kostistyyh ryb. *Izvestiya Vsesoyuznogo NYY ozerogo i rechnogo rybnogo khoz'ajstva*, T. 46, 1–105.
- Gammerman, A. F., Nikitin, A. A., Nikolaeva, T. L. (1946) Opredelitel' drevesin po mikroskopicheskim priznakam s al'bomom mikrofotografij. Moskva; L., 144.
- Gorbanenko, S. A. (2016). Flotatsiya y promyvannya yak metody arkeolohichnykh doslidzhen': realiyi y perspektyvy. *Kolektsiyi Naukovykh fondiv IA NAN Ukrayiny. Problemy ta vidkryttya*. Kyiv, 137–144 (Seriya: *Arkeolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, Vyp. 1 (18))
- Gorbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. (2010) Zemlerobstvo davnikh slovjan (kinets' I tys. do n. e. – I tys. n. e.). Kyiv: Akademperiodyka, 316.
- Gorobets, L., Kovalchuk, O. (2016) Birds in the Medieval culture and economy of the East Slavs in the 10–13th cent. AD. *Environmental Archaeology: The Journal of Human Palaeoecology* (doi: 10.1080/14614103.2016.1141088).
- Gorobets, L. V., Kovalchuk, O. M., Pshenychny, Yu. L. (2016) Remains of fish and birds from the Dubno Castle (16th century, Rivne Region, Ukraine). *Studia Biologica*, Vol. 10, no. 1, 111–122.
- Horobets', L. V. (2015) Reshtky ptakhiv u sharakh XI st. z terytoriyi podvirja Sofiyi Kyyivs'koyi. *Arkeolohichni zoshyty z Peresopnytsi: III nauk. arkeol. sympoz. «Litopysni mista davn'orus'koyi derzhavy»*. Peresopnytsya, 14–19.
- Horobets', L. V. (2016). Doslidzhennya reshtok ptakhiv. *Arkeolohichni doslidzhennya v Ukrayini 2015*. Kyyiv, 260–261.
- Lebedev, V. D. (1960) Presnovodnaja chetvertichnaja ikhtiofauna Evropejskoj chasty SSSR. Moskva: Moskovskij gosudarstvennyj universitet, 1960, 404.
- Lepiksaar, J. (1994) Introduction to osteology of fishes for paleozoologists. Göteborg, 96.
- Mel'nyk, O. P. (2015) Rezul'taty vyznachennya vydovoyi prynalezhnosti skeletovanykh reshtok tvaryn z rozkopok 2015 roku po skhidniy sektsiyi korpusu # 4 Kyyevo-Pechers'koyi Lavry. Kyiv, 2.
- Movchan, Yu. V. (2011) Ryby Ukrayiny (vyznachnyk-dovidnyk). Kyiv: Zoloti vorota, 444.
- Radu, V. (2005) Atlas for the identification of bony fish bones from archaeological sites. București: Contrast, 80.
- Rick, A. M. (1975) Bird medullary bone: a seasonal dating technique for faunal analysts. *Bulletin of Canadian Archaeological Association*, No. 7, 183–190.
- Serhyeyeva, M., Ivakin, V., Taranenko, S., Bibikov, D., Zotsenko, I. (2014) Arkheolohichni doslidzhennya u Kyyivs'komu Hostynnomu dvori. Kyiv, 100.
- Sukachev, V. N. (1940) Opredelytel' drevesnykh porod. Moskva, 497.
- Taranenko, S. P., Mys'ko, Yu. V., Zazhyhalov, O. V., Balakin, S. A. (2016) Stvorenniya arkeolohichnoyi karty Natsional'noho Kyyevo-Pechers'koho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka. *Tserkva–nauka–suspil'stvo pytannya vzayemodiyi: Materialy Chotyrynadtsyatoyi Mizhnar. nauk. konf. (25 travnya – 3 chervnya 2016 r.)*. Kyiv, 2016, 30–32.
- Taranenko, S. P., Zazhyhalov, O. V., Balakin, S. A., Finadorina, D. V. (2016) Zvit pro rezul'taty arkeolohichnykh doslidzhen' na terytoriyi Natsional'noho Kyyevo-Pechers'koho istoryko-kul'turnoho zapovidnyka u 2016 r. *NA IA NAN Ukrayiny*.
- Vihrov, V. E. (1959) Diagnosticheskije priznaki drevesiny glavnejshih lesohoz'ajstvennyh i lesopromyshlennyh porod SSSR. Moskva, 132.
- Yanushevich, Z. V. (1976) Kul'turnye rastenija Yugo-Zapada SSSR po pa-leobotanicheskim issledovanijam. Kishinev: Shtiintsa, 214.
- Yanushevich, Z. V. (1986) Kul'turnye rastenija Severnogo Prichernomor'ja: paleoetnobotanicheskie issledovanija. Kishinev: Shtiintsa, 90.

Сергей Тараненко, Сергей Горбаненко,
Александр Ковальчук, Леонид Горобец,
Марина Сергеева, Павел Пучков

КОМПЛЕКСНЫЕ БИОАРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МАТЕРИАЛОВ ИЗ РАСКОПОК НА ТЕРРИТОРИИ КИЕВО-ПЕЧЕРСКОГО ЗАПОВЕДНИКА В 2016 г.

В публикации представлены результаты комплексных биоархеологических определений из археологических исследований 2016 г. сооружения 1 раскопа 1 Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника.

Благодаря методу флотации получено незначительное количество палеоэтноботанических материалов (зернобобовые, также просо) и антракологических остатков (угольков сосны, а также дуба и неопределенных широколиственных). Благодаря промывке почвы получены остатки рыб (осетр российский, лебь обыкновенный, щука обыкновенная, окунь речной). Классическим способом получены более крупные остатки млекопитающих (бык домашний, овца / коза, свинья), а также птиц (гусь и курица домашние).

Таким образом, получены данные, характеризующие рацион владельца сооружения 1. Однако, на данном этапе невозможно указать удельный вес тех или иных продуктов питания в рационе. Можно лишь констатировать, что продукты были достаточно обыденными, а их появление следует связать не с самой хозяйственной деятельностью по их выращиванию, а с приобретением готовых продуктов.

Ключевые слова: Киево-Печерская лавра, флотация, промывка, палеоботаника, археозоология.

Serhiy Taranenko, Serhiy Gorbanenko, Oleksandr Kovalchuk,
Leonid Gorobets, Maryna Sergeeva, Pavlo Putshkov

INTEGRATED BIOARCHAEOLOGICAL RESEARCH DURING THE EXCAVATIONS IN KYIV-PECHERSK RESERVE IN 2016

The results of complex bio-archaeological definitions from archaeological research in 2016 (excavation 1, construction 1) on the territory of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve are represented in this paper.

Using the method of flotation, a small amount of palaeoethnobotanical material (leguminous plants, and millet) as well as anthracological remains (charcoal of pine and oak, indeterminate deciduous trees) was obtained. Using the screen-washing of the soil, fish remains were obtained; these bones are belonged to Russian sturgeon, common bream, northern pike and common perch. The bigger remains of mammals (cattle, sheep or goat, and pig) and birds (domestic goose and chicken) were obtained through the 'classic' way (i.e., during the excavations).

Thus, the obtained data characterizing the diet of the holder of the construction 1 were obtained. However, it is not possible to specify the proportion of specific products in this diet at this stage of our research. It can be only concluded that they were quite ordinary, so its appearance should be caused by the acquisition of finished food; such result was probably not associated with the economic activity of cultivation of these products.

Keywords: Kiev-Pechersk lavra, flotation, screen-washing, palaeobotany, archaeozoology.

МІСТО ТА ІМПЕРСЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ

Анастасія Боженко,

аспірантка кафедри історії України ХНУ імені В.Н.Каразіна
e-mail: abozhenko1212@gmail.com

КУПЕЦТВО VS ДВОРЯНСТВО: ЕЛІТА М. ХАРКОВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті зроблено спробу простежити дію закону циркуляції еліт Парето на прикладі міської еліти Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. З цією метою ми дослідили участь дворянства та купецтва в управлінні містом. На відміну від попереднього періоду влада купецької верхівки перестала бути монопольною, виникли угруповання дворян та інтелігенції, що створило їхнє протистояння, а це у свою чергу сприяло здійсненню взаємоконтролю. В галузі економічного капіталу купецтво посідало безперечну першість, стаючи одночасно основою для формування класу підприємців. Показовим є і зміна шлюбних стратегій купців: якщо в дореформений період для них важливим було отримати титул та відповідний статус у суспільстві за допомогою родичання з дворянами, то в другій половині XIX ст. на перший план виходить саме економічне становище майбутнього члена родини. В той самий час дворянство поповнювало ряди інтелігенції, посідаючи чільне місце у культурній галузі, тоді як купецтво, не зумівши повною мірою оволодіти цим капіталом, залишалось непривілейованим прошарком у соціальній свідомості.

Ключові слова: закон циркуляції еліт, купецтво, дворянство, міське суспільство.

¹ Парето, В. (n.d.). Социалистические системы Retrieved 17.02.2016 from: <http://www.twirpx.com/file/530104/>

² Delican, M. (n.d.). Elite theories of Pareto, Mosca and Michels. Retrieved 19.12.2016 from <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/iusskd/article/viewFile/1023013423/1023012646>

³ Ледаев, В. (2010). Изучение власти в городских сообществах: основные этапы и модели исследования. Неприкосновенный запас, 2(70). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/le2.html>. – Доступ: 19.12.16

Символічний та економічний капітал: історіографічний аспект

Однією з ключових теорій, на яких буде базуватися наша стаття, є так звана теорія еліт. Її засновниками вважаються тріада відомих соціологів – Вільфредо Парето, Гаetano Моска та Роберт Міхельс. Наразі існує кілька визначень еліти. Так, за Вільфредо Парето, еліта – це група людей, що досягла видатних результатів завдяки своїм якостям та яка концентрує в своїх руках максимум ресурсів і керує суспільством. Також важлива ремарка Парето полягає в тому, що різні угруповання еліт різняться ще за своїм моральним обличчям: він поділяє їх на «левів» (відданість державі, консервативність, дотримання власного «кодексу честі») та «лисів» (хитрість, спритність, безпринциповість)¹. Інші дефініції, відрізняючись деталями, в принципі сходяться на одному: еліта – це соціальний прошарок, що має владу в своїх руках². В той же час слід відмітити вивчення міської влади та еліти як окремий напрямок соціологічних досліджень³. Розглядаючи міську еліту як окремий феномен, з одного боку маємо перевагу в тому, що мі-

- ⁴ Бурдье, П. (2007). Социология социального пространства. Москва: Институт экспериментальной социологии, СПб: Алетея, 288 с.
- ⁵ Див. статтю: Клоков, В. (2015). Проблема соотношения понятий «класс» и «сословие» в зеркале отечественной марксистской историографии. Казанский педагогический журнал, (15), 448 – 450.
- ⁶ Сметанин, С. И. (1978). Разложение сословий и формирование классовой структуры городского населения России (1800-1861). Исторические записки (102), 153.
- ⁷ Иванов, Л. М. (1971). О сословно-классовой структуре городов капиталистической России. Проблемы социально-экономической истории России. – Москва: Наука, 312-340.
- ⁸ Иванова, Н. А. и Желтова, В. П. (2009). Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века). Москва, 741.
- ⁹ Чорний, Д. М. (2003). Станова структура населення губернських міст України (1897-1914 рр.). Вісник ХНУ ім.В.Н.Каразіна (603, Історія України, вип. 6), 47-54.
- ¹⁰ Солошенко, О. М. (1996). До питання про станову структуру населення Харківської губернії в другій половині XIX ст. Історія: тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. Харків, 237-241.
- ¹¹ Донік, О. М. (2008). Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) Київ: Інститут історії України НАН України, 20.

ста – відносно невеликий замкнений соціальний простір, який легше вивчати, ніж державну владу в цілому, з іншого ж – функціонування влади в кожному окремо взятому місті може суттєво відрізнятися від іншого і не відбивати макроситуацію в цілому.

За нашою гіпотезою, у другій половині XIX ст. в містах Російської імперії, зокрема у Харкові, відбувається суттєва трансформація місцевої еліти. Дворянство та купецтво стають двома силами, які певною мірою були антагоністичними, проте доповнювали функції один одного як еліти. У зв'язку з цим впливає поняття символічного/економічного/культурного капіталу, з яким ми стикаємось, вивчаючи теорію П'єра Бурд'є про стиль життя⁴. У своїй роботі «Sociologie de l'espace social» він пише про вплив та взаємообумовленості стилю життя цими трьома факторами, адже наявність того чи іншого виду капіталу визначає приналежність певного члена суспільства до конкретного стилю життя. Головною метою нашої статті є розгляд механізмів формування модерної еліти міста в контексті суспільних трансформацій другої половини XIX ст.

Постає питання про соціальну структуру російського суспільства та його освітлення в історіографії. Звичайно ж, у радянській період не залишалося широкого поля для дискусій. Згідно з основною парадигмою у другій половині XIX ст. класи починають витісняти стани⁵. Як приклад наведемо статтю С. Сметаніна, який писав про те, що станова система існувала вже як законодавча фікція⁶. Аналогічно Л. Иванов взагалі відмовлявся враховувати становий принцип вже для пореформеного періоду⁷.

Звичайно, сучасна історіографія відрізняється набагато більшим плюралізмом ідей. Не можна не згадати Б. Миронова, автора фундаментальної роботи «Социальная история Российской империи», в якій він пише, що становий устрій, хоч і почав розпадатися, проте зберігав достатньо чіткі риси і відіграв велику роль. Слідом за ним йдуть такі автори, як Н. Желтова та Н. Иванова в своїй спільній монографії «Сословное общество Российской империи (XVIII – начало XX века)»⁸.

Сучасні українські дослідники – Д. Чорний⁹, О. Солошенко¹⁰ також вважають за потрібне дотримуватися саме станового принципу поділу пореформеного суспільства. Окремим питанням може бути поставлений статус купецтва. Наприклад, О. Донік вважає, що купецтво власне не можна назвати справжнім станом, оскільки воно не було спадковим¹¹. З цим можна погодитися, враховуючи ту обставину, що купецький стан не тільки не передавався, а залежав від спроможності регулярної сплати так званого гільдійського податку. Водночас, досліджуючи купецьку культуру, ми бачимо певну сформовану спільноту, яка мала тенденцію до все більшої замкненості, що не дозволяє віднести купецтво і до класу, які є більш відкритими. Тому питання про те, чим є купецтво, залишається відкритим.

Нарешті, досить великий пласт робіт, присвячений дискусії про устрій російського суспільства, простежується в західній історіографії. Можна згадати Грегорі Фріза, який висловлює думку, що стани не лише не розпалися, але й продовжили свій законо-

¹² Фриз, Г. Л. (2000). Сословная парадигма и социальная история России. Американская русистика: веки историографии последних лет. Императорский период. Самара, 121-162.

¹³ Филд, Д. (1992). Сословные представления в дореволюционной России. Реформы или революция. Россия в 1861 1917 гг. – СПб, 76.

¹⁴ Haimson, L.H. (1988). The Problem of Social Identities in Early Twentieth Century Russia. Slavic Review (47, 1), 2.

¹⁵ Донік, О. М. (2008). Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) Київ: Інститут історії України НАН України, 139.

¹⁶ Там само, 139.

¹⁷ Там само, 142.

¹⁸ Складено автором за: Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год. / Сост. Я. Голяховский. – Харьков: Тип. Харьк. Университета, 1866. – С.127; Державний архів Харківської області. – Ф. 52. – Оп. 4. – Спр. 100. – Арк. 11; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. Харьковская губерния. / Под ред. Н.А.Тройницкого. – Издание центрального статистического комитета министерства внутренних дел, 1905. – С. XII.

мірний розвиток аж до початку XX ст¹². Йому протистоїть Джон Філд, який пише, що все-таки станове суспільство повільно трансформувалося до класового¹³. Леопольд Геймсон взагалі пропонує відмовитися від термінів «клас» або «стан», стверджуючи, що російське суспільство було надто сегментоване, пропонуючи замість цього «кластер», «сегмент» тощо¹⁴.

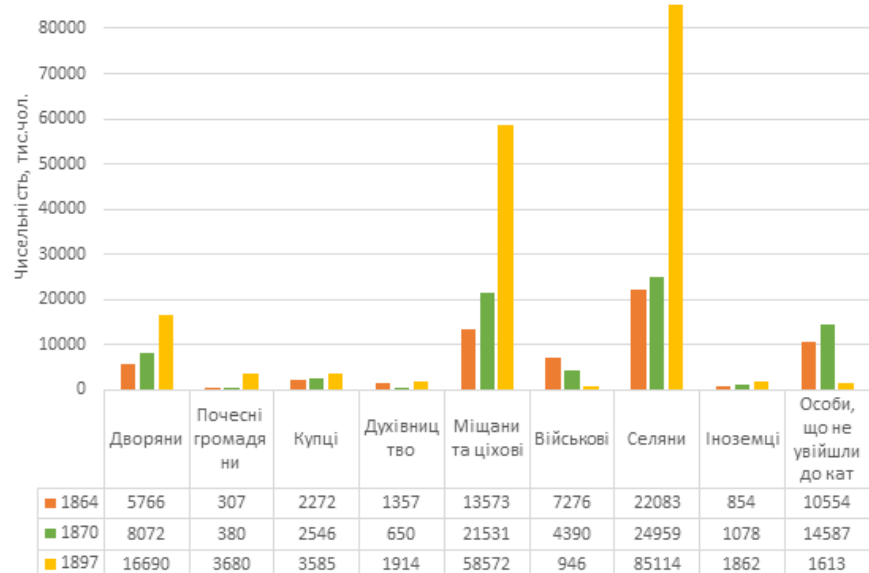
Отже, щодо цієї проблеми ще не вироблено чіткого консенсусу, і для нас залишається широке поле для дослідження.

Політичні амбіції та економічна влада харківської еліти

Описуючи домодерний період, варто зазначити, що дворянство не належало до міських станів, а отже, не могло займати жодних посад у міській управі, і тому, фактично, не могло перетинатися з купецтвом у царині містоврядування. Дореформене законодавство передбачало пропорційну наявність всіх міських станів, до яких відносилось купецтво і так званий третій стан – міщани/цехові. Проте, до кінця періоду в Харкові купці посідали абсолютну більшість у владних інституціях міста. За даними О. Доніка¹⁵, у виборах 1864 р. брали участь 11 цехових, 5 міщан і 80 (83,3%) купців (пор. з графіком 1). Як бачимо, за відсотковим співвідношенням до населення купці становили абсолютну меншість серед міських станів – усього 3,2%. Таким чином, міські збори часто, по суті перетворювалися на купецькі. Втім, купці нерідко сприймали участь в управлінні містом як обтяжливу повинність¹⁶.

Реформа 1870 року поставила під загрозу монополію купців на владу. О. Донік відмічає, що в перше десятиріччя пореформеного міста в складі гласних думи привілейованих прошарків у Харкові було 40%, тоді як купців – 54%, однак, надалі це співвідношення змінюється не на користь дворянства – 14% та 74% відповідно (для порівняння в Києві – 74% дворянства та 25% купців)¹⁷. Серед міських голів Харкова, які перебували при владі у період з 1859 по 1917 р. з чотирнадцяти шість осіб були представниками купецтва першої та другої гільдій, 1 – почесним громадянином, інші 7 – дворянами. Тобто бачимо, що представництво за економічним та

Графік 1. Соціальна структура м.Харкова: динаміка змін¹⁸

символічним капіталом (титул) було приблизно однаковим. Проте, після виборів 1880 р. жодному представнику з купецтва не вдалося посісти посаду міського голови.

Склад міської думи після 1870 року був переважно змішаним, і в літературі зустрічаються згадки про боротьбу двох партій, так званих, «купецької» та «дворянської» або «інтелігентської». До того ж ближче до початку ХХ ст. ці партії почали позначати не так станові розбіжності, скільки політичні: консервативна купецька лінія (І. Велитченко, К. Уткін, П. Рижов) та ліберальна інтелігентська (Д. Багалій, Н. Сумцов, А. Погорілко)¹⁹.

Досить характерним є висловлювання професора Єгора Гордієнка, котрий спочатку був міським головою, потім – гласним думи на 1885 р.: «Я ничего не имею сказать против коммерческого элемента: в составе Думы несомненно должны быть представители торговли и капитала, но думаю, что одни они не могут руководить общественными делами и городской жизнью»²⁰. На його думку, повне переважання купецького елементу перетворювало Харківську міську думу на орган корпоративного врядування, а не міського управління.

До речі, досить неоднозначним було ставлення і до дворянсько-інтелігентського представництва в думі. «О том необычайном рвенъе, какое в Думе городской «интеллигенты» проявили, когда своею болтовней они лишь год всего служили, и результатом службы той явился дефицит большой в неутвержденной думской смете...» – писав Василь Іванов, більш відомий під псевдонімом «Шпилька»²¹ в сатиричній поемі. Не завжди і самі сучасники відзначали цілком позитивну діяльність так званої інтелігентської думи, зазначаючи, що представники купецтва більшою мірою сприяли вирішенню практичних проблем, пов'язаних з благоустроєм міста.

Таким чином, аналізуючи владні амбіції, бачимо, що не зважаючи на те, що купецтво залишалося достатньо впливовим прошарком у владних органах Харкова, його влада перестала бути монопольною. З одного боку, можна вважати це позитивним зрушенням у сфері управління містом, оскільки ми бачимо наявність певного контролю з боку дворянства та інтелігенції, з іншого – дворянсько-інтелігентські думи були малопродуктивними за оцінками сучасників.

З метою дослідження участі купецтва та дворянства в організації харківського підприємництва ми проаналізували «Список фабрик и заводов Российской империи» за 1912 р.²² (дані за м. Харків). За даними цього джерела купці становили 38% власників фабрик, контролюючи при цьому близько 32% всіх доходів, тоді, як частка дворянства становила відповідно 4% власників та всього-навсього 1% капіталу. Варто зазначити, що у джерелі відсутні дані про дрібні підприємства, тому можлива статистична погрішність у підрахунках. Тож ми бачимо, що навіть наприкінці імперської доби дворянам так і не вдалося інтегруватися у новий економічний простір, переформатувати свій економічний стиль господарювання під вимоги нової доби. Натомість купецтво Харкова мало потужний вплив не лише в межах міста, але й на

¹⁹ Антонов, А.Л. и Маслийчук, В.Л. История Харьковского городского самоуправления. 1654. Харьков : Регион-информ, 124.

²⁰ Гордеенко, Е. (1884). Харьковское городское самоуправление, нужды его и недостатки, состояние общественного хозяйства и промыслов города Харькова Харьков : Типография Харьковского губернского правления, 21.

²¹ Шпилька (1893). Силуэты местной жизни. Южный край, 14 марта.

²² Варзар, В.Е. (ред.). (1912). Список фабрик и заводов Российской империи. СПб.

²³ Донік, О. М. (2008).
Купецтво України в
імперському просторі (XIX ст.)
Київ: Інститут історії України
НАН України, 108.

²⁴ Бєліков, Ю. А. (2004).
Купецтво Харківської губернії
(друга половина XIX – початок
XX ст.: дис....канд.іст.наук.
Харків, 57.

²⁵ Левандовская, А. А.
и Левандовский А.А. (2002).
«Темное царство»:
купец-предприниматель
и его литературные образы.
Отечественная история (1),
147.

²⁶ Филд, Д. (1992).
Сословные представления в
дореволюционной России.
Реформы или революция.
Россия в 1861 1917 гг. –
СПб, 74.

фоні регіону. Зокрема, Харківська губернія посідала друге місце в Наддніпрянській Україні за кількістю великих торгових домів – всього в губернії на 1892 р. їх діяло 20, заснованих купцями, з них абсолютна більшість (88%) знаходилась у губернському центрі²³. Досить велику частку харківське купецтво займало у приватному фабрично-заводському виробництві – 49,7% всіх підприємців, особливо в цукровому виробництві – 15% загальноросійського виробництва, в гірничо-металургійній індустрії Донецько-Придніпровського району²⁴. Саме купецтво складало ядро банківської діяльності. Центром купецької діяльності Харкова в кінці XIX ст. був Торговий та Земельний банк О. Алчевського, однак після краху його фінансово-промислової групи купецтво Харківської губернії втратило свої позиції на загальноросійському економічному просторі.

У ході модернізації Харків, як промислове губернське місто, став головним рушієм економічного розвитку губернії, що, в свою чергу, відбилося і на значному підвищенні політичного та економічного статусу купецтва як верхівки саме міської соціальної драбини. Ми бачимо його повне переважаювання як в структурі політичної влади на рівні Харкова (проте не на державному рівні, де дворянство продовжувало тримати свої позиції), так і в економічному менеджменті міста. Дворянство, яке поступово осідало в містах, не встигло пристосуватися до нових умов, а отже і втратило свій статус політично-економічної еліти, принаймні у Харкові, який залишався переважно купецьким містом за складом еліти. На підтвердження цієї думки російська дослідниця О. Левандовська зазначає, що головною відмінністю купецтва від інших станів була відсутність історичного успадкування, станових традицій, що дозволило їм набагато швидше, ніж представникам дворянського стану, пристосуватися до нових, пореформених умов²⁵. Купецтво за своєю сутністю було більш відкритим соціальним прошарком, аніж дворянство, а тому легше сприймало інновації, що стало однією із причин того, що саме цей стан згуртував ядро підприємницького класу.

Повсякденна взаємодія купецтва та дворянства: протистояння чи союз?

Окрім наявності економічного та політичного капіталу для визначення еліти суттєву роль відіграє і суспільна думка та ідентичність. Що стосується другої половини XIX – початку XX ст., варто зазначити, що сприйняття російського суспільства у термінах становості ускладнюється та не зовсім відповідає дійсності. На це звертають увагу дослідники як у вітчизняній, так і у зарубіжній історіографії. Так, Джон Філд, американський славіст, пише, що в деяких випадках станові уявлення дійсно співпадали з класовими, а також уявленнями людей про себе та їхніми заняттями. Проте, дедалі частіше ми бачимо випадки неспівпадіння подібних понять, як у випадках з купцем, що переставав торгувати, натомість, дворянство переставало служити та жити у помістях, стаючи міським станом²⁶.

Купецтво у другій половині XIX ст. все більше і більше намагалося перейняти дворянський стиль життя, принаймні окремі

²⁷ Карпов, В. П. (1933). Воспоминания. Москва: АКАДЕМІА, 136.

²⁸ Райнер, Л. (2009). Підприємці і місто в Україні: 1860–1914 рр. (Індустріалізація й соціальна комунікація на Півдні Російської імперії) Київ; Донецьк: Кальміус, 27.

²⁹ Харьковское Благородное собрание (1865). Правила Харьковского Благородного собрания. Харків, 2; Харьковский коммерческий клуб. (1864). Правила Харьковского коммерческого клуба. Харків, 3.

³⁰ Оссовская, М. (1987). Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали. Москва: Прогресс, 458.

³¹ Цит. за: Шаповалов, В.А. (ред.) (2011). Трансформация провинциальной повседневности в условиях модернизационного развития России. Белгород: Везелиц, 73.

його елементи. Представники середнього прошарку підприємців намагалися підтвердити свій статок пишним вбранням будинків, щоб наблизитися до дворянського стилю життя, втім, не уникаючи іноді і надмірного захоплення важкою розкішшю. З'являється тенденція до обклеювання стін шпалерами, підлога мали бути з дошок, сходи – кам'яні, що вважалося ознакою заможності. Одним із симптомів цього можна вважати підвищений інтерес купців до вищої освіти. Так, харківський купець Карпов зазначав у своїх мемуарах: «Поэтому нередко можно встретить, что едва грамотный купец, сам живший простою жизнью, вел своих детей на дворянский лад и радовался, когда сын кончал университетский курс образования»²⁷.

Копіюючи дворянський спосіб життя, купці починають відкривати свої клуби. У Харкові такий клуб був відкритий купцем Костюриним у 1858 році²⁸. Проте існувала суттєва відмінність між купецькими клубами та дворянськими зібраннями на користь перших: якщо дворянські зібрання були закритими, то купецькі клуби майже відразу набули позастанового характеру. Наприклад, порівняймо витяги з правил Харківського комерційного клубу та Харківських благородних зборів. Членами одного й іншого могли бути представники купецького та дворянського стану, то перший в якості гостей дозволялося відвідувати всім мешканцям Харкова та прибульцям, тоді як другий був відкритий лише для гостей привілейованих станів та інтелігенції²⁹.

Описуючи таку культурну ситуацію, можна згадати механізми обміну культурних цінностей, які наводить Марія Оссовська, дослідниця західноєвропейської моралі. Вона стверджує, що існує три моделі культурного обміну: 1) стан, що переміг, наслідуює моделі поведінки переможеного; 2) переможений асимілюється у культурному просторі переможця; 3) злиття культурних зразків переможеного та переможця³⁰. Дослідниця наголошує на переважанні останньої моделі у Західній Європі, проте, на матеріалах Російської імперії ми спостерігаємо переважання першого варіанту. Безперечно, зворотній зв'язок був, але досить незначний.

Однак, попри намагання стати частиною аристократичного, привілейованого прошарку російського суспільства, купці так і не змогли позбутися зверхнього ставлення до них дворянства та інтелігенції, яке власне і формувало суспільну думку. Так, тогочасний публіцист С. Терпигора характеризував ставлення до купців таким чином: «На купца смотрели не то, что с презрением, а так, как-то чудно. Где, дескать тебе до нас. Такой же мужик, как и все, только вот синий сюртук носишь да и пообтесался немного между господами, а посадить обедать с собою вместе все-таки нельзя – в салфетку сморкаться будешь»³¹. Також серед негативних рис купецтва, окрім відсутності елементарного розуміння правил етикету серед нижчого та середнього прошарку, сучасники відзначали також жадібність, бажання нажитися будь-яким шляхом. Більше того, купецтво звинувачували в умінні зробити з себе вигляд жертви та заробити капітал на людському нещасті. Як приклад, можна навести замітку з преси воєнного часу (1915 р.): «Дела плохие...Мы страдаем. Сокращение оборотов...Эти жалобы можно

³² Неутолимые аппетиты (1915). Утро, 09 июля.

³³ Багалеї, Д. І. (2004). История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): историческая монография. Харьков, 289.

³⁴ Ушаков, А. (1862). Из купеческого быта. Москва, 226.

³⁵ Щукин, В.Г. (2011). Апология Молотова. Мещанство и интеллигенция в историко-культурной перспективе. Вопросы философии (5), 64.

слышать всегда... От купечества. Мирное ли время и оживленно протекает торговля, момент ли народного бедствия – купечество плачется. И стремится заработать. Как и на чем – это неважно»³².

Купці в очах інтелігенції залишалися обивателями, нездатними, за словами харківського міського голови Єгора Гордієнка, піднятися вище своїх класових інтересів, «класс малокультурный и косный, не способный идти впереди других, быть руководителем в деле внешней и внутренней культуры города»³³. Така думка, безумовно, не є єдиною, і, на жаль, недооцінює вплив купецтва на тогочасне життя.

Цікавою тенденцією пореформеного часу стала і зміна ставлення купецтва до шлюбу з дворянами. Якщо у першій половині XIX ст. такий шлюб був єдиним шляхом до еліти, до статусу, то в другій половині пріоритетним у виборі нареченого/нареченої для дитини стала наявність економічного, а не символічного капіталу, що зайвий раз підтверджує втрату дворянством статусу еліти. Так, О. Ушаков у своєму нарисі «Из купеческого быта» підмічає цю особливість купецької шлюбної поведінки: «Что это за странное дело, в вашем (купеческом) сословии так много несчастных браков? – Да, ведь, где их нет, батюшка, где их нет, и в вашем-то (дворянском) тоже их не мало. – Ну, у нас. можно думать, поменьше... – Это правда... У нас в этом отношении много безобразия... Испорченность нравственности, надо думать... – А я так думаю, больше жадность этому виною»³⁴.

На завершення можна навести думку російського філософа Володимира Кантора про те, що етичний кодекс інтелігента був створений, на відміну від західного, на основі дворянських, а не буржуазних цінностей³⁵. Можемо припустити, що саме через це навіть у другій половині XIX ст. культурний статус купця залишався досить низьким, навіть попри швидке сприйняття купцями модернізаційних змін та підвищення освітнього рівня, тоді як «оскудівшее» дворянство зберігало престиж.

Висновки

Говорячи про соціальну модернізацію другої половині XIX – початку XX ст., слід зазначити, що одним із її наслідків стала суттєва трансформація міської еліти. У сфері міської влади купецтво втратило свою монополію внаслідок реформи 1870 р., розділивши право на владу з дворянами, що сприяло їхньому протистоянню у Міській думі Харкова. Купецтво, користуючись «оскудением» дворянства, стало одним з найвпливовіших станів з економічної точки зору, сформувавши основу підприємницького стану. Ми бачимо, що охоплюючи невеликий відсоток населення Харкова, воно контролювало близько половини всіх міських підприємств та більшу частину банківського капіталу, тоді як частка дворянства у новому класі підприємців була незначною. Проте не дивлячись на економічне домінування і фактично привілейований статус купецтво залишалося непривілейованим станом, якому відмовлялося право на представництво в елітній культурі. Дворянство, попри «оскудение», продовжувало вважатися певним еталоном для сприйняття культурних цінностей. Образ купця, як малограмотного, зажерливого, жадібного, деструктивного елемента суспільства,

все ще жив у публіцистичній літературі та гумористичній пресі. Проте, спостерігалось намагання купецтва увійти до культурного простору дворянського стану, наслідуючи норми його повсякденної культури.

Таким чином, зі зростанням значення Харкова, як великого економічного центру регіону в соціальному житті Російської імперії, зростало значення і харківського купецтва як суто міського стану, на відміну від дворянства, яке так остаточно і не підкорило місто. Звичайно, можна говорити про незавершеність даного процесу, оскільки купецтву не вдалося захопити сферу політичної влади у державному управлінні та культурну сферу.

REFERENCES

- Pareto, V. (n.d.). *Sotsialisticheskie sistemy*. Retrieved 16.01.2016 from <http://www.twirpx.com/file/530104/>.
- Delican, M. (n.d.). *Elite theories of Pareto, Mosca and Michels*. Retrieved 16.01.2016 from <http://dergipark.ulakbim.gov.tr/iusskd/article/view-File/1023013423/1023012646>.
- Ledjaev, V. (2010). *Izuchenie vlasti v gorodskih soobshhestvakh: osnovnye jetapy i modeli issledovanija*. *Neprikosnovennyj zapas*, 2(70). Retrieved from: <http://magazines.russ.ru/nz/2010/2/le2.html>.
- Burd'e, P. (2007). *Sotsiologiya sotsial'nogo prostranstva*. Moscow.
- Klokov, V. (2015). *Problema sootnoshenija ponjatij «klass» i «soslovie» v zerkale otechestvennoj marksistskoj istoriografii*. *Kazanskij pedagogicheskij zhurnal*, (15), 448 – 450.
- Smetanin, S. I. (1978). *Razlozhenie soslovii i formirovanie klassovoi struktury gorodskogo naseleniya Rossii (1800-1861)*. *Istoricheskie zapiski*, (102), 153-182.
- Ivanov, L. M. (1971). *O soslovno-klassovoi strukture gorodov kapitalisticheskoi Rossii*. *Problemy sotsial'no-ekonomicheskoi istorii Rossii*, 312-340.
- Ivanova, N. A. & Zheltova, V. P. (2009). *Soslovnoe obshchestvo Rossijskoj imperii (XVIII – nachalo XX veka)*. Moscow, 741.
- Chornyj, D. M. (2003). *Stanova struktura naselennia hubernskykh mist Ukrainy (1897-1914 rr.)*. *Visnyk KhNU im.V.N.Karazina* (603, Istoriiia Ukrainy, vyp. 6), 47-54.
- Soloshenko, O. M. (1996). *Do pytannia pro stanovu strukturu naselennia Kharkivskoi hubernii v druhii polovyni XIX st.* *Istoriiia: tezy ta povidomlennia III Mizhnarodnoho konhresu ukrainistiv*. Kharkiv, 237-241.
- Friz, G. L. (2000). *Soslovnaya paradigma i sotsial'naya istoriya Rossii*. *Amerikanskaya rusistika: vekhi istoriografii poslednikh let. Imperatorskii period*, 121-162.
- Fild, D. (1992). *Soslovnye predstavleniya v dorevoljucionnoi Rossii Reformy ili revolyutsiya. Rossiya v 1861 1917 gg.*, 66-77.
- Haimson, L.H. (1988). *The Problem of Social Identities in Early Twentieth Century Russia*. *Slavic Review*. (47, 1), 1-20.
- Donik, O.M. (2008). *Kupetstvo Ukrainy v imperskomu prostori (XIX st.)*. Kyiv.
- Antonov, A. L., Masliichuk, V. L., & Paramonov, A. F. (2004). *Istoriya Khar'kovskogo gorodskogo samoupravleniya. 1654-1917*. Kharkiv.
- Gordeenko, E. (1884). *Khar'kovskoe gorodskoe samoupravlenie, nuzhdy ego i nedostatki, sostoyanie obshchestvennogo khozyaistva i promyslov goroda Khar'kova*. Kharkiv.
- Shpil'ka. (1893). *Siluety mestnoi zhizni*. Yuzhnyi Krai.
- Varzar, V.E. (Ed.). (1912). *Spisok fabrik i zavodov Rossijskoj imperii*. St.

Petersburg.

Bielikov, Iu. (2004). *Kupetstvo Kharkivskoi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.* Kharkiv.

Karpov, V. P. (1933). *Vospominaniya* Moskow.

Levandovskaya, A. A., & Levandovskii, A. A. (2002). *Temnoe tsarstvo: Kupets-predprinimatel' i ego literaturnye obrazy.* Otechestvennaya Istoriya, (1), 146-157.

Rainer, L. (2009). *Pidpriyemtsi i misto v Ukraini: 1860–1914 rr.* Kyiv.

Har'kovskoe Blagorodnoe sobranie. (1865). *Pravila Har'kovskogo Blagorodnogo sobranija.* Kharkiv.

Har'kovskij kommercheskij klub. (1864). *Pravila Har'kovskogo kommercheskogo kluba.* Kharkiv.

Ossovskaja, M. (1987). *Rycar' i burzhua: issledovania po istorii morali* Moskow.

Shapovalov, V. A. (Ed.). (2011). *Transformatsiya provintsial'noi povsednevnosti v usloviyakh modernizatsionnogo razvitiya Rossii.* Belgorod.

Neutolimye appetity. (1915, July 9). In *Utro.*

Bagalei, D. I., & Miller, D. P. (1912). *Istoriya goroda Khar'kova za 250 let ego sushchestvovaniya.* (Vol. 2). Kharkiv

Ushakov, A. (1862). *Iz kupecheskogo byta.* Moskow.

Shchukin, V.G (2011). *Apologiya Molotova. Meshchanstvo i intelligentsiya v istoriko-kul'turnoi perspektive.* Voprosy filosofii, (5)

Анастасия Боженко

КУПЕЧЕСТВО VS ДВОРЯНСТВО: ЭЛИТА ХАРЬКОВА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX в.

В статье предпринята попытка проследить действие закона циркуляции элит Парето на примере городской элиты Харькова во второй половине XIX-начале XX в. С этой целью мы исследовали участие дворян и купцов в управлении городом. В отличие от предыдущего периода власть купеческой верхушки перестала быть монопольной, появляется группировка дворян и интеллигенции, что привело к их противостоянию, и в свою очередь, способствовало производству взаимоконтроля. В отрасли экономического капитала купечество, безусловно занимало первое место, будучи основой для формирования класса предпринимательства. Показательным является и брачная стратегия купечества: если в дореформенный период для них важным было получить титул и соответствующий статус в обществе при помощи породнения с дворянами, то во второй половине XIX в. на первый план выходит именно экономическое положение будущего члена семьи. В то же время дворянство пополняло ряды интеллигенции, занимая ведущее место в культурной сфере, тогда как купечество не успело в полной мере овладеть этим капиталом, оставаясь в социальном сознании непривилегированным социумом.

Ключевые слова: закон циркуляции элит, купечество, дворянство, городское общество.

Anastasiya Bozhenko

MERCHANTRY VS NOBILITY: KHARKIV ELITE IN THE SECOND HALF OF XIX – THE EARLY XX CENTURY.

The article attempts to trace the action of Pareto principle on example of Kharkiv city elite in the second half of XIX – the early XX century. We had

researched the participation of nobles and merchants in city government. Unlike the previous period authority of merchants lost its monopoly, because the group of nobles and intelligence was formed, which created some contradiction and mutual control. In the area of economical capital merchantry was on the first place, becoming the base to the young entrepreneurial class. Specific feature of this period became the change of marriage strategy of merchants. If in previous period they tried to have relatives among nobles to receive the title and social status, then after reforms they chose the future members of family according to their financial position. At the same moment, nobles replenished the rows of intellectuals and were the first in the sphere of cultural capital while merchantry did not take this capital in its hands, continuing to be unprivileged estate in social imagining.

Key words: *Pareto principle, Merchantry, nobility, city community.*

Stephen Velychenko,

Chair of Ukrainian Studies, University of Toronto

email: velychen@chass.utoronto.ca

UKRAINIANS AND CITIES 1861-1917. NOT SO RURAL AND NOT SO RUSSIFIED

¹ Lichkov, L. (January 1902). K voprosu o reforme ofitsialnoi statistiki. *Kievskaiia starina*, (1), 1-34; Efremov, S. (1905). Vne zakona. *Russkoe bogatsvo* (1), 81.

² Statistics on occupation are in the unpublished voters' lists for the 1917 Constituent Assembly elections. There are no 1916 and 1917 census data on occupation. Gaponenko, L.S., Kabuzan, V.M. (1961). Materialy selskokhozaistvennykh perepisei 1916–1917 gg. *Istoriia SSSR*, (6), 102, 114; Bruk, I., Kabuzan, V.M. (1981). Chislennost i rasselenie Ukrainского etnosa v XVIII – nachale XX v. *Sovetskaia etnografiia*, (5), 15-31

³ Ivanov, Iu.A. (2003). Uezdnaia Rossiia: Mestnye vlasti, tserkov i obshchestvo vo vtoroi polovine XIX – nachale XX v. Ivanovo, 13, 59.

⁴ Rogger, H. (1983). *Russia in the Age of Modernisation and Revolution 1881–1917*. London, 126; P. Tronko, (ed.). *Istoriia mist i sil Ukrainy*; passim. Guthier, S. (1990). *The Roots of Popular Ukrainian Nationalism: A Demographic, Social and Political Study of the Ukrainian Nationality to 1917*. Doctoral dissertation, University of Michigan, 147.

⁵ Sukhov, O.O. (1923). *Ekonomichna heohrafiia Ukrainy*. Odessa, 142, 151.

This article claims that not only was the total urban population of the Ukrainian provinces greater in reality than indicated in the 1897 imperial census, but that the mass migration of Ukrainian peasants at the turn of the century into cities and, in particular, smaller towns, meant that the degree of Ukrainians' urbanization should not be underestimated nor the degree of their political russification exaggerated. It argues, first, that the urban population figures in the 1897 census must be re-calculated because the then official category 'urban' did not include all de facto urban settlements. And second, that a detailed critical re-examination of all available pre-war statistics not using the official definitions will probably indicate more Ukrainians in towns on the eve of 1917 than shown by the official data.

Keywords: city, Ukrainians, 1897 census, urbanization, russification

On the eve of the war 22 million in tsarist Ukrainian provinces declared Ukrainian as their first language. Ukrainian tended then to be the spoken rural language of the illiterate and Russian the written urban language of the educated. But this total number of Ukrainian-language speakers must be regarded as a minimal figure. Alongside sheer negligence and incompetence of enumerators who missed people in the collection of information, there were an unknown number of ethnic Ukrainians who did not admit their first language was Ukrainian. Officials also were known to intimidate their underlings to declare Russian or Russian as their native language.¹

Tsarist Ukraine's total population in 1917 was almost thirty million. At least 5.7 million lived in 152 settlements defined officially as 'towns'.² On the eve of the War the typical district capital (*povit- uезд*) had an average population of at least 25,000 people. It had 2,300 buildings (20% on average brick), at least thirty-five inns, twelve churches, twelve schools, and at least one hospital and one pharmacy. Approximately half had a library and a printing shop, and almost all had night lighting, 5 % had sewer systems, 20 % had piped water.³ Between 1861 and 1917 urban growth in the de jure towns was phenomenal (Table 1). The cities of Poltava and Vinnytsia, reflecting the Ukrainian and imperial average, tripled in size. Odessa quadrupled. Sumy, Lutsk, and Kharkiv quintupled. The population of Kyiv increased seven-fold and of Katerynoslav (today Dnipro), ten-fold. Between 1897 and 1910 ten de jure towns doubled in size, during which time the population of Kyiv tripled.⁴ Workers in Ukraine's de jure towns increased by at least 100,000.⁵

⁶ Revised figures on social structure will not reveal anything new about Ukraine's place in the imperial and international division of labour. On the argument that the tsarist Ukrainian provinces constituted a Russian colony: S. Velychenko, (2009). *Pytannia Rosiiskoho kolonializmu v Ukrainskii dumtsi. Politychna zalezhnist, identychnist ta ekonomichni rozvytok. Skhid/Zakhid*, (13-14), 301-44; (2012). *Ukrainian Anti-Colonialist Thought in Comparative Perspective. A Preliminary Overview. Ab Imperio*, (4); (2002). *The Issue of Russian Colonialism in Ukrainian Thought. Ab Imperio*, (1), 323-66.

⁷ Semenov-Tian-Shanskii, V. (1910). *Gorod i Derevnia v evropeiskoi Rossii*. St Petersburg, 76. Official categories remained in force to 1917 although statisticians had already criticized them. Tsarist policy fostered food processing and light finishing in small towns because the raw materials were close by. Landowners who built manufacturing concerns got tax exemptions.

⁸ Ryndziionskii, P.G. (1983). *Krestiane i gorod v kapitalisticheskoi Rossii vtoroi poloviny XIX veka*. Moscow, 151, 156, 171, 176, 230. This book examines the entire USSR and includes the three southern Ukrainian provinces with two Russian ones into its "southern region" – for which it lists 395 urban-type settlements legally classified as villages. I know of no similar work devoted to the Ukrainian provinces.

⁹ Ialansky, *Nestor i Halyna*, 26–34.

¹⁰ Iaroshevich, A. (ed.). (1914). ed. *Ves Iugo-Zapadniy kraj: Spravochnaia i adresnaia kniga po Kievskoi, Volynskoi i Podolskoi guberniiam*, Kiev, 618–27; Ostapenko, S. (1920).

The census, however, understated the total urban population just as it did the number of Ukrainian speakers.⁶ This was because official tsarist statisticians did not consider socio-economic criteria in their definition of "town." A settlement was categorized as a town if it was an administrative centre. Thus, in the early 19th century, in Kyiv Volyn and Podillia provinces, newly annexed from the Polish-Lithuanian Commonwealth, many settlements considered towns in Polish law became villages in Russian law. Russian law, moreover, had no provision for changing the status of a settlement from village to town other than by tsarist decree. Officially in 1897, west of the Urals there were 761 commercial-manufacturing centers that had at least 2,000 inhabitants each listed as "towns." Yet, 227 of them had little or no trade or manufacturing, while 703 centers with trade and manufacturing and inhabited by more than 2,000 people each were officially listed as "villages." Accordingly, if these latter de jure villages are added to the 534 settlements that really were towns, then the total of de facto towns west of the Urals in 1897 would be 1,237, not 761.⁷ In the Ukrainian provinces (excluding Taurida which included the Crimea), 111 commercial-manufacturing centers with at least 2,000 inhabitants each were officially considered towns. But there were as many as 700 other settlements in Ukraine with more than 3,000 inhabitants each where as much as 50 % of the labour force worked in manufacturing, processing, or transport. Including these settlements into the category "town" would mean the Ukrainian provinces probably had as many as 800 de facto towns – not 111. And these de facto towns were populated by Ukrainians who should be counted as urban and not rural.

Places like Iuzivka and Kryvyi Rih, with factories and populations of over 10,000, were officially villages.⁸ Written descriptions, meanwhile, show many such de jure villages were de facto towns. The "village" of Hulai-Pole in 1914 had 16,000 inhabitants, and was within a two-hour ride of a train station. It had three high schools, ten elementary schools, two churches and a synagogue, a library, a bank, a theatre, a printing press, fifty retail stores, a telegraph and post office, a doctor, a pharmacist, a lawyer, dozens of windmills, two steam mills, and two big agricultural machinery factories – converted to armaments works during the First World War.⁹ The district of Uman, in Kyiv province, had sixty-one settlements listed as villages, and eight listed as towns, which together accounted for 19 % of the district's population. In reality, one of these de jure towns had no trade or manufacturing and only 1,734 inhabitants, while four settlements with mills, schools, manufacturing, trade, a clinic or pharmacy, and at least 3,000 inhabitants each were listed as villages. If we add to the number of urban dwellers the 14,628 people officially listed as rural, the Uman district de facto urban population would rise from 19 to 23 % – double the total given in the census.¹⁰

In light of the data from Ukraine's three western provinces noted above, a full recalculation of the 1897 urban census figures using a rigorous application of a socio-economic definition of town and information in local compilations like the *spravochni knigi*, would reveal, first, that the true total urban population of the Ukrainian provinces on the eve of the war likely averaged 25% if not more of the total popu-

Ekonomichna heohrafiia Ukrainy. Kyiv, 205. Uman's population was 46,572. The next largest town was Talne with 9,000. The third and fourth largest settlements were de jure villages: Kameneche (pop. 4,285) and Mankivka (pop. 4,156).

¹¹ Iesiunin, S. (2015). *Mista Podillia u druhii polovyni XIX-na pochatku XX st.* Khmelnytsky. Iesiunin in his otherwise excellent survey notes the problem of classification but then based his narrative on the de jure urban totals instead of trying to determine the de facto totals. No historian has yet written similar detailed volumes on Ukraine's other provinces and attempted to determine de facto totals instead of relying on given de jure totals.

¹² Ostapenko, S. (1920). *Ekonomichna heohrafiia Ukrainy*. Kyiv, 205–6.

Ostapenko gives the total population on the eve of the revolution as 38 million.

¹³ Obshchii svod po Imperii rezultatov razrabotki dannykh perepisi 1897 g. po Imperii. (1905). vol. I, prilozhenie, chart no. 6; Kurman, M.V., Lebedinskii, I.V. (1968). *Naselenie bolshogo sotsialisticheskogo goroda*. Moscow, 122; Vikul, U. (1930). *Liudnist' mista Kyiva: (Korotka kharakterystyka za danymy perepysu 17 hrud. 1926 r.)*. *Pratsi Demogr. in-tu*. (Vol. 7. *Demografichnyi zbirnyk*), 226.

¹⁴ Krawchenko, B. (1985). *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*. London, 11; Shapoval, M. (1926). *Misto i selo*. Prague, 10; Khrystiuk, P. (1969). *Zamitky i materialy do istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–20*. Reprint ed. New York, 89.

¹⁵ Krawchenko, B. (1985). *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*. London,

lation. Second, that by 1917 more than the 2% indicated in the 1897 census, worked in the trade and manufacturing sectors were Ukrainian. And, third, a much higher percentage of the urban population were Ukrainian than shown by the census.¹¹ The two provinces with the most urban centers, each with a population of at least 5,000, were Katerynoslav and Kyiv (76), while Poltava and Chernihiv provinces had the least (35).¹² These more realistic percentages cannot be compared to the urban populations of countries like Great Britain, France, or Germany, but they are comparable to the percentage of urban dwellers at the time in Canada, the United States, and smaller European countries.

Just as the 1897 census indicated less urban centers than existed in reality, so it inflated the number of ethnic Russians in the Ukrainian provinces. It is likely impossible to determine the actual urban percentage share of Russians for pre-revolutionary years. However, it was most probably lower than commonly accepted. A key indicator are the data on migrant/settler origins. In 1897, for example, 81% of all first-generation urban dwellers were born in the same province as their city of residence. 63% of Kharkiv's population were born in a Ukrainian province – although only 25% of the city's residents gave Ukrainian as their first language. The 1926 census figures, meanwhile, reveal only half of those in Ukraine who declared Russian as their native language were ethnic Russians, which suggests the proportions might well have been similar 20 years earlier.¹³ In light of such considerations, and the large number of Ukrainians residing in de facto towns, it follows that Ukrainians by 1917 were a sizable urban minority with probably more than one-third of the de facto urban population while ethnic Russians comprised less than one-third. Although comprising less than 20% of the population in the four Ukrainian de jure cities with more than 100,000 inhabitants in official statistics (Odessa, Kyiv, Kharkiv, and Katerynoslav), declared Ukrainians averaged almost 40 % in the remaining 148 de jure towns.¹⁴

Ukrainians migrated en masse to towns in the decades before 1917 because of the urban jobs created by commercialization, industrialization and governmental expansion. Historians of cities since then, however, failed to consider much of this urbanization, because most of it occurred in de jure villages that they excluded from their calculations. In these de jure villages Ukrainian-speakers were the majority and most likely constituted a higher percentage of those in trade and manufacturing than indicated in the census – 13 % and 30 % respectively. Only 43 % of Ukraine's factory jobs, for instance, were in de jure towns, and only Ukraine's four largest cities each had more than 5,000 factory workers living in them. But the majority of factory jobs were in locales officially listed as villages, that had enterprises with up to 5,000 employees and where most if not all inhabitants were Ukrainian-speaking.

In the de jure towns Ukrainian speakers were on average 73% of all workers, and between 30-50% of all industrial workers. Of those Ukrainian-speaking workers only 20% were industrial workers in de jure towns. But Ukrainians comprised 70% of all workers in settlements not classified as 'cities' in the census. In terms of linguistic and socio-economic structure, accordingly, "the Ukrainian proletariat was totally unlike the Russian proletariat."¹⁵ The situation elsewhere remains unexamined.

17-19, 41-43; Mazepa, I. (1922). *Bolshevizm i okupatsiia Ukrainy. Sotsialno-ekonomichni prychyny nedozrilosti Ukrainskoi revoliutsii*. Lviv, 4-29.

¹⁶ Fedor, *Patterns*, 140, 152; Krukhiak, B. (1994). *Torhovelna burzhuaziia v Ukraini 60-ti roky XIX st. – 1914 r. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (6), 72–7.

¹⁷ 64 % of all those in commerce were Jews, most of whom lived west of the Dnipro. Wealthier educated Jews normally identified with Russian culture. As business rivals and money-lenders they could incur popular wrath when they foreclosed on outstanding loans, lowered prices or bought up properties. Russified Jewish intellectuals and some liberal Ukrainians condemned Olena Pchilka and her *Ridnyi kraj* as anti-semitic for writing on this subject. Poorer Jewish craftsmen and traders understood and spoke their customers' language. Thousands of literate Jews were forbidden from holding any government jobs before 1917. Table 5.

¹⁸ Women comprised less than 1 % (at most 400) of those employed in administration of whom no more than 120 were declared Ukrainian-speakers.

Besides increasing their share within the working class before 1917, Ukrainians also increased among urban administrators and clerks. Re-examining 1897 census figures would likely show more Ukrainian-speaking Ukrainians in urban company and governmental administrative jobs than officially indicated. There is no statistical record of how many employees used which language in private companies outside Ukraine's three biggest cities. Russian was likely used more in Kherson and Chernihiv provinces than elsewhere because there Russians dominated the commercial-manufacturing sector.¹⁶ Nor are all urban employment data broken down by language use. But the percentage of Ukrainian-speaking urban inhabitants and employees in Ukraine's cities inevitably increased in the decades before the revolution given the hiring pool from which the personnel who made-up the phenomenal increase in the size of the government bureaucracy and private-sector companies and organizations came. Russian appointees normally brought Russian clients with them to their Ukrainian postings but the expansion was so great at the beginning of the century, that such favorites could not possibly have sufficed for all positions – which local Ukrainians would have filled.¹⁷ This happened not only in the central government, and municipalities, but in the provincial *zemstva* (which each hired on average at least a hundred clerks and secretaries), and co-operatives -- which increased in number from at least 7,100 in 1917 to at least 18,000 in 1919. By virtue of their semi-legal 'populist' aura, it might be added, co-ops attracted those unwilling to work in government offices.

In 1897, 40 % of the category "administrative, legal, and police personnel" in the Ukrainian provinces declared Ukrainian their native language. The published data shows that of the approximately 60,000 people who worked directly or indirectly as administrators, the overwhelming majority of whom were urban, at least half were declared Ukrainian-speakers (Table 2, 3). 37,642 of these were clerks in private companies; 20,923 individuals worked in the central government, *zemstva*, city dumas, and co-operatives. Of this latter group, approximately 14,000 government, *zemstvo*, city дума, and village council officials gave their native language as Ukrainian. There are no published figures on language-use for individual ministries, private firms, or co-ops, but these are provided on the provincial level. These indicate that at least half of left-bank government administrators declared Ukrainian as their native language, and 41% of right-bank officials did so.¹⁸ Approximately 43,000 people operated the railway, telephone, and telegraph system – with 64 % of the railway personnel and 29 % of the telephone and telegraph personnel declared Ukrainian-speakers (Table 4).

The expansion of urban administrative positions continued during the war as the number of central ministries increased to thirteen. Alongside them, appeared four new central civil organizations that became ministries by 1917 – the Military-Industrial Committee, the Army Supply Committee, the Union of Towns, and the Union of *Zemstva* (known together as *Zemgor*). By 1917, 63 000 worked for the latter two organizations in the Ukrainian provinces. In 1917, 76% of *zemstvo* staff were peasants by origin, while 59 % of staff had primary education or higher. There are no figures for language-use by occupa-

tion for 1917 but, most all offices in de facto towns were likely staffed by Ukrainians.

Tsarist Ukraine in 1917 had more than 100,000 incumbents in state, civil, and private organizations, and an additional 200,000 railway and communications personnel (Table 4). The city of Kyiv in 1917 had approximately 26,000 administrative, legal, police personnel-- 15,000 more than there had been in the entire province in 1897. In addition, there were tens of thousands of civilian employees working for the army, enumerated as 'military personnel' in 1897 when they comprised approximately 2 to 4 % of that category. Between 1913 and 1917 the number of municipal employees in Kharkiv tripled, to almost 6,000, while the city's population had almost doubled.

The fact that Ukrainian-speakers got jobs in towns, where they had access to printed matter, shows that Ukrainians were socially mobile despite Russian-language schooling. Figures from Poltava, Kharkiv, and Chernihiv provinces reveal that in the 1890s the percentage of pupils who attended and then finished primary schools was the same there as in the rest of the empire – including the Russian provinces.¹⁹ In absolute terms this had produced at least two million literate Ukrainian-speakers between the ages of 9 and 60 who served as a pool of candidates for urban desk jobs at the turn of the century. This total would be higher if we add to it the unknown number of those who knew Ukrainian but declared themselves Russian. Levels of literacy in Ukraine, finally, were higher in 1917 than in 1897 because by then more peasants had learned to read at the increasing number of rural schools, and millions of others learned in the army.

To be sure, minority representation in urban offices does not mean that decisions will inevitably reflect the given group's interests, nor does such participation necessarily promote acquiescence and stability. Administrative behaviour and responsiveness are more functions of social ethos than of origins or representation. Many undoubtedly shared the opinion of the writer Ivan Nechui-Levytsky about Ukrainians who made office careers:²⁰

And when they [tsarist officials] choose one of our Ukrainians for a higher administrative position, then it is one whose scrupulousness, obsequiousness, policing, and russificatory zeal outdoes that of even the most committed [follower of Mikhail] Katkov. So eager is he to make a career, that his brow sweats at the thought of it. These fellow countrymen are even worse than the foreign russifiers [who come here from] Russia and other Slavic countries.

Yet there is also evidence that Ukrainians used their administrative positions to further what they considered to be the Ukrainian national interest. No generalization concerning which of these two tendencies dominated should be made until both behaviour patterns are traced and researched.²¹

Urbanization of populations takes time and normally first generation migrants do not all immediately assimilate into the urban working or middle-class. Traditional behaviour, customs, rituals and conflicts linger. This is what the notion of "ruralization of the city" includes. Nonetheless, the printed media was much more readily available to

¹⁹ Eklof, B. (1990). *Russian Peasant Schools*. Berkeley, 292, 452; Borysenko, V.I. (1980). *Borotba demokratychnykh syl za narodnu osvitu na Ukraini v 60–90kh rokakh XIX st.* Kyiv, 47.

²⁰ Chornopysky, M. (ed.). (1998). Ivan Nechui-Levytsky. *Ukrainstvo na literaturnykh pozvakh z Moskovshchynoiu*. Lviv, 150.

²¹ Velychenko, S. (April 1995). *Identities Loyalties and Service*. *Russian Review*, (2), 205, 209; Idem, (2010). *State-Building in Revolutionary Ukraine*, 15-29.

Ukrainian migrants in towns than in villages, and they accordingly provided a bigger audience for the bi-lingual urban educated, politically moderate national activists than they would have had in villages only. In particular, after 1905, when activists could legally form political parties, non-governmental organizations and publish. At the turn of the century, they began to disseminate the idea that the ethnically Ukrainian provinces of the tsarist empire (*Rossiiia*) constituted a political, cultural, and economic entity called “Ukraine,” which was distinct from Russia (*Velikorossiiia*). A recalculation of available statistics from the turn of the century would most probably demonstrate that national leaders had a middle-class infrastructure of literate peasants, retailers, and white-collar workers prepared to listen to their argument that business, education, government, and high culture in “Ukraine” should be in Ukrainian and not in Russian.

A re-examination of available data as suggested above would also likely change the understanding of the relationship between modernization nationalization and urbanization. At the time, most Ukrainian activists believed capitalist urbanization was an alien force destroying ‘traditional’ society via cultural Russification (Fig. 1). This view

Fig. 1 Populist caricature of corroding effect of city life on nationality (Budiak [Kyiv], no.3, 1918)

persists today although not everyone shared it even then. Re-examined data would likely substantiate the views of the perspicacious minority who claimed Ukrainian nationality would develop alongside capitalist urban modernity. Among this latter group in the 1880s was Vladimir Vernadskii, who observed that a Ukrainian version of Russian was emerging in cities and that Ukrainophile sympathies were spreading in central-eastern Ukrainian towns where most people still spoke Ukrainian. Vladimir Zhabotinskii on the eve of the war predicted that in two generations Ukrainian would predominate in its cities.²² When Olena Pchilka in her newspaper decried wealthy Jews who lowered prices, foreclosed on debts, formed monopolies and bought-up properties she was decrying capitalist practices – although she never said this directly. She wrote that, in response, Ukrainians should not engage in pogroms but learn, adopt and engage in those same capitalist practices – which she presumably did not think would make then less Ukrainian.²³ Mykola Porsh claimed in 1912 that Ukrainian towns were becoming ‘Ukrainian’ just as Bohemian towns had become ‘Czech,’ and that landless Ukrainian rural migrants would swamp Russian im-

²² Mochalova, I. (ed.). (1999). Vladimir Vernadskii: *Volnoe. Rodina*, (8), 86; Shchegolev, S.N. (1912). *Ukrainskoe dvizhenie kak sovremennyi etap Iuznorusskogo separatizma*. Kyiv, 529.

²³ *Ridnyi kraj*, no. 46 (1909); no. 4 (1911). The most recent study of the debate in which Pchilka made this argument: Andriichuk, M. (2013). *Ukrainsko-Eivreiski diskurs: vysvitlennia mizhnatsionalnykh vzaiemyn u drukovanykh vydanniakh Naddniprianshchyny (60-ti rr. XIX st. – pochatok XX st.)*. Kyiv.

²⁴ Porsh, M. (May 1912). P. Struve v Ukrainskii spravi. *Literaturno-naukovi vistnyk*, (58), 333–41, abridged in: Hordienko M. [pseud.]. (1912). Kapitalizm i ruskaia kultura na Ukraine. *Ukrainskaia zhizn*, (9), 16–32, 20–8. He wrote in response to Piotr Struve, who claimed that in Ukraine “capitalism would speak Russian”: Obshcheruskaia kultura i ukrainskii partikularizm. *Ruskaia mysl*, (January 1912), 65–86.

²⁵ Fedoryshyn, P. (1996). *Presa i Ukrainska derzhvanist (1917–1920 rr.)*. Ternopil, 9; Petrov, S., (2002). Knyzhkova sprava v Kyievi 1861–1917. Kyiv, 279. 287–92 noted 600 titles published in 1917 of which 200 were in Ukrainian. Panochini, “Knyzhkova produktsiia v 1917 rotsi,” 243–50.

²⁶ Kuzelia, Z *Kulturnoho zhyttia*, 21, 70.

²⁷ Because mass distribution of printed matter depended on railways, a review of stations per volost would be informative. In Kharkiv province in 1918, for instance, Kharkiv district (*povit*) with 29 counties (*volost*), there were 10 stations. Zmiev *povit* (25 counties), had 12 stations. TsDAVO f. 1325 op 1 sprava 117, no 23, 32.

²⁸ Peasants’ interest in published matter peaked significantly in the wake of major events and whether or not villages had newspapers and journals often depended not only on geography and technology but on the presence or absence of some committed activist. Prysiazhniuk, Iu. (2007). *Ukrainske selianstvo naddnpirianskoi Ukrainy: sotsio-mentalna istoriia*. Cherkasy, 439.

²⁹ Between 1905 and 1917 approximately 250,000 people, 1% of tsarist Ukraine’s population, belonged to political parties -- 8,631 were Kadets,

migrants. Implicit in Porsh’s argument was that since local Ukrainian merchants, markets, and labour were ‘nationalizing’ capitalism and leading companies were beginning to advertise in Ukrainian, the government would inevitably have to administer in Ukrainian.²⁴ These observations echoed those of the liberal Galician newspaper editor Konstanty Srokowski, who in 1907 explained that Poles had to accept that towns in eastern Galicia were becoming Ukrainian because of migration and that Ukrainian national leaders were their equals.

Second, more accurate figures on Ukrainian urban population would explain where the audience for the phenomenal explosion of Ukrainian-language publishing in 1917 originated. In January of that year there was no legal Ukrainian publishing. By the end of the year 106 Ukrainian newspapers and journals (of a total of 800 in Ukraine) were published with press-runs limited only by high costs and shortages of paper, ink, and qualified workers. During 1917 Kyiv’s shops published some Ukrainian school texts in runs of 100 000. Total Ukrainian books published is unknown. But the most published author was Borys Hrinchenko, all of whose works that year totaled approximately 400 000 copies, followed by Mykhailo Hrushevsky, whose published works that year were released in a total of approximately 300 000 copies.²⁵ Kyiv city had 20 of Ukraine’s 38 Ukrainian publishing companies and accounted for almost 75% of all Ukrainian books and pamphlets published in 1917.²⁶ Publishing in provincial capitals after 1917 is unstudied.²⁷

While peasants undoubtedly read some of this material, or had it read to them, most readers would have had to have been urban because printed matter requires presses and rail transport.²⁸ The further away a settlement was from rail lines and presses the less printed matter its inhabitants had. Just how many readers were urban, however, will remain unknown until historians undertake a much needed study on publication distribution patterns.

Third, more accurate figures on literacy, language-use and urbanization, would likely confirm the presence of more urban Ukrainians at the turn of the century than later historians assumed. Accordingly, since most Russian-speaking urban dwellers would have realized they lived in a Ukrainian milieu, it should not be assumed that all of them would have inevitably shared the attitudes of Ukrainophobes like Vissarion Bilinskii or Mikhail Pogodin or Mikhail Katkov. Party membership figures suggest that few within the urban Russian or Russified minority were so hostile to Ukrainian national issues as to be impelled by that hostility to join Russian imperial-loyalist extreme right groups – which were statistically tiny.²⁹ Activists sharing populist assumptions about nationality like Serhyi Efremov and Evhen Chykalenko duly recorded such hostility. But for the majority of Russians the prevailing attitude would sooner have been indifference rather than hostility. National difference was a part of everyday life in towns – in particular because of the high percentage of Jews. In the town council of Vinnytsia in 1917, a typical provincial capital of approximately 60,000 people, of whom almost 40% were Jewish, “... [deputies] spoke in all languages: Polish, Ukrainian, Hebrew, various jargons, sometimes Russian, and the spokes-

7,857 were Octobrists, and an estimated 2,000 were in Ukrainian national parties. In 1905–07, 84% of 222, 488 political party members belonged to an extreme-right group. This was an anomaly. While Black Hundreds were not averse to supporting Ukrainian cultural demands on a regional level, what motivated peasants to join in droves during those years were extremist activists who promised them land for membership. They left in droves when they realized no land was forthcoming. In 1917 total membership in all Ukraine's parties was at least 214,500 – not including an unknown number of Ukrainian members in the Russian PSR, Zionists, and Kadets. Bolsheviks--50,000; Mensheviks-- 30,000; USRP--75,000; USDP-- 40,000; Bund--11,000. Russian loyalist extremist membership had fallen to 8,500. Velychenko, S. *State Building in Revolutionary Ukraine*, 45–47.

³⁰ Cited from the memoirs of a Jewish socialist Duma delegate: Lohinov, O., Semenko, L. (2011). *Vynnytsia u 1917 rotsi*. Vynnytsia, 247.

³¹ Tatishchev, A.A. (2001). *Zemli i liudi: V gushche pereselencheskogo dvizheniia (1906–1921)*. Moscow, 16, 305.

³² Black Hundred authors used the terms “Little Russian” and “Ukrainian” interchangeably. Fedevych, “Taras-shechenko i maloruskie-monarkhisty;” “Termin Ukraina i radikalnye monarkhisty.”

³³ Shevchenko, V. (ed.). (2015). *Persha svitova viina 1914–1918 rr. i Ukraina: Movoiu dokumentiv i svidchen*. Kyiv, 297–328.

man [of the Jewish faction] Spivak spoke in a mix of all of them.”³⁰ Russian children exposed to Ukrainian could easily learn it. Alexei Tatishchev was a boy when his father became the governor of Poltava province and during his three years there Alexei learned to understand Ukrainian as his mother had relatives living in Myrhorod. After 1905 he worked in the Settlement Bureau of the Land Ministry, where he perfected his Ukrainian as most of the people he dealt with were Ukrainians.³¹

Given that loyalties were still multiple before the war, concentric rather than exclusive, language did not denote political loyalties. Patron-client and kin networks crossed national lines, and national self-awareness and self-assertion was still muted. Moderate Ukrainian national activists focused on cultural-linguistic rather than economic issues and offered loyalty in discussions with moderate Russians, in return for autonomy. Most literate educated Russian speakers, urban white-collar professionals, and industrial workers, in turn, tolerated “Little Russians” and their folk songs. Ethnic Ukrainians and Russians who supported a loyalist “Little Russian” cultural autonomy could simultaneously condemn Ukrainian political separatism. The Black Hundreds, who opposed political separatism based on ethno-cultural borders, did not oppose regional “little Russian” or Ukrainian provincial cultural autonomy under the auspices of a “good tsar” or even public use of Ukrainian -- until 1912 when they split over this issue.³²

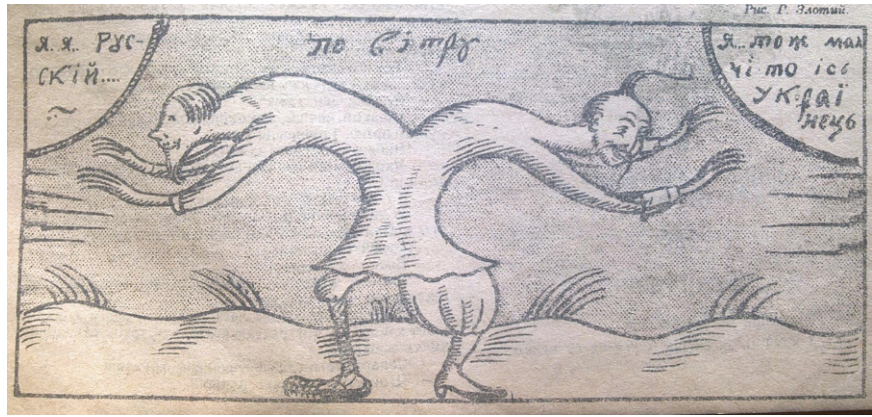
Local authorities monitored national activists and intimidated or arrested the increasing number of those who engaged in anything other than cultural-literary-academic activity. This atmosphere of intimidation deterred the average person from publicly identifying themselves as Ukrainian. In light of recently examined archival materials, however, that repression did not seem to have been as effective in dampening public self-identification as Ukrainian in the pre-war decade as it had been earlier. Specifically, provincial secret police reports from the early years of the war bear witness to this development as they repeatedly warned superiors about the increasing number of national movement sympathizers and activists. They reported on inter-provincial organizational links, widespread teaching IN Ukrainian in rural schools, priests who did not pray for the tsar and gave sermons in Ukrainians, and growing working class and student support for and activism around Ukrainian national issues.³³

When repression disappeared with the collapse of the tsar, public self-identification and loyalties shifted accordingly (Fig. 2). In a collection of letters written to Volodymyr Vynnychenko in December 1918-January 1919 when he was a member of the Directory, for instance, there is one written by a Kyiv resident Petro Tyk:

In the name of the Ukrainian nation, its conscious working intellectuals I beseech and implore the Directory of the UNR, before it is too late, before the barbarian communists with the Black Hundreds take Kyiv and slaughter its Ukrainian citizens... to use M-O-N-E-Y B-L-O-O-D and S-T-E-E-L [sic] to secure our statehood...I sincerely welcome Ukrainian Bolshevism in all its forms but emphatically call for struggle against Russian Bolshevik imperialism.

A letter from the same collection was written by a Russian student in Kyiv, Vavra Neronov. She explained she was a “Russkie [*katsapka*]”

Fig 2. Caricature of people who changed identities according to circumstances.
(Budiak[Kyiv], no. 2, 1917)

³⁴ TsDAVO, f. 1492, op 5, ark. 20, 71, 95-96. There also other letters here calling Vynnychenko a son of bitch consigned to burn in hell for separating “brother peoples.”

³⁵ Pre-1921 Bolshevik rank and file party membership statistics are rare. A random collection of 52 applications from 1919 are particularly valuable because they indicated nationality and known languages. These forms reveal the Russian nature of the party in Ukraine. Of the 52 applicants, 13 indicated Ukrainian nationality but only 5 knowledge of Ukrainian. Of those, 2 were Jewish. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromaskykh obiednan Ukrainy, f. 1 op 20 sprava 81 no 85-86.

³⁶ Antonenko-Davydovych, B. (1999). *Tvory v dvokh tomakh*. 2 vols. Vol.II. Kyiv, 514, 534-5.

³⁷ Doroshenko, D. (1954). *Istoriia Ukrainy 1917-1923 rr.* 2nd ed. New York, 270-1.

and apologized for her bad Ukrainian. She continued: “... not all Russkies share that extreme hostility towards Ukraine, its independence and culture.” ³⁴ In another instance, there have survived three versions of Kharkiv province factory worker Evdokyi Semenenko’s 1919 Bolshevik party membership application form indicating what is now termed “identity shift.” He indicated there he had “domestic education,” could give speeches, and wanted to be an agitator. In the first form he wrote he was Ukrainian and spoke Little-Russian. In the second that he was Little-Russian and spoke Ukrainian. In the third, he indicated he was Ukrainian and spoke Ukrainian. ³⁵

The writer Borys Antonenko-Davydovych related how his Russified ethnic-Polish high school principal and teacher in eastern Ukraine, by the end of 1917, had changed from a Russian-speaking monarchist-loyalist who had warned his students about the dangerous consequences of Ukrainian sympathies, into a Ukrainian-speaking supporter of the Central Rada who wondered why there was no statue to Hetman Mazepa in Kyiv.³⁶ When later Bolshevik repression replaced tsarist repression, self-identification and loyalties changed accordingly. In Chernihiv province in late 1917, reported an eyewitness, ‘Ukrainians particularly feared the Bolsheviks who dealt with them with exceptional ferocity.’ National activists in response, “changed their faith” or, in today’s terms, changed their identities. Women previously active in Ukrainian social and cultural work suddenly began saying publicly: “What kind of Ukrainian am I? My father was born in Petrograd and my mother in Voronezh. I was only born here.” A Ukrainian former government minister and historian put it this way: “today’s ‘Russian’ or ‘Little Russian’ could tomorrow become nationally conscious and ‘Ukrainian.’ Conversely, today’s nationalist Ukrainian upon becoming a Bolshevik looked at ‘Ukrainian nationalism’ as a reactionary phenomenon hostile to the interests of the ‘working mass’ and took up arms against the Ukrainian movement.”³⁷

Particularly revealing insight into Russian-Ukrainian relations is provided by 170 personnel forms completed by Kyiv district zemstvo staff in October 1918. These asked applicants about place of birth, native language, language competence, and language use at home. These reveal that of forty-six Russians only thirteen could not speak or write in Ukrainian – although they all could presumably read it since they did fill out the form. These thirteen were either Kyiv-born or immigrants, like self-taught Olga Bugachova, who was nineteen years old when she

arrived in Kyiv in 1905. All the other Russians, like the eight Poles who filled out the forms, were born in small Ukrainian towns and could read, write, and speak Ukrainian. Among them were sixteen-year-old Tetiana Gorbanova from Bohuslav, who after finishing Kyiv's girls' high school and conservatory in 1916 got a job with the district zemstvo as a typist, where a year later she was joined by Vera Vintskovska from Volyn province, who besides Ukrainian, knew Polish and French. Some Russians filled out their forms in Ukrainian.³⁸

In Kyiv in 1919 Bolshevik city-census enumerators could still refuse to register Ukrainians as Ukrainians. Apparently some were not intimidated by Bolshevik rule. One irate resident complained that after he explicitly stated that he was Ukrainian, the enumerator had said: "Okay. It's all the same. Ukrainian – that means Russian. Here there is no difference." He then entered Russian as nationality on his form, and the person concerned would not have known had he not by chance seen the completed form. Enumerators also rewrote all forms written in Ukrainian into Russian. But, by that year, there seem to have been others like the above resident who were prepared to stand-up and declare themselves. Consequently, the published results recorded an increase in the number of declared Ukrainians from 12% in 1917 to 24% and a decline in declared Russians (50% to 42%).³⁹

In short, a critical re-examination of all available pre-war statistics NOT using the official definitions will indicate a higher degree of urbanization and Ukrainization by 1917 than shown in official data. The massive demographic shift these figures indicate, also suggest a need to reconsider the broader social trends, contexts, and political issues present in Ukraine in 1917. Because real rates of Ukrainian language-use and urbanization outside the four largest cities were higher than officially indicated, historians should not underestimate support for the national movement nor exaggerate Russian loyalist opposition to it. The revised data would support the argument that modernization and urbanization in Ukraine under tsarist- Russian domination was not necessarily inimical to nationalization.

REFERENCES

- Anifimov, A.M., Korelin A.P. (eds.). (1995). Rossiia 1913 god.: Statistiko-dokumentalny spravochnik. St Petersburg.
- Antonenko-Davydovych, B. (1999). Tvory v dvokh tomakh. 2 vols. Kyiv.
- Borysenko, V.I. (1980). Borotba demokratychnykh syl za narodnu osvitu na Ukraini v 60–90kh rokakh XIX st. Kyiv.
- Bruck, I., Kabuzan, V.M. (1981). Chislennost i rasselenie Ukrainskogo etnosa v XVIII – nachale XX v. Sovetskaia etnografia, (5), 23–4.
- Chornopysky, M. (ed.). (1998). Ivan Nechui-Levytsky. Ukrainstvo na literaturnykh pozvakh z Moskovshchynoiu. Lviv.
- Doroshenko, D. (1954). Istoriia Ukrainy 1917-1923 rr. 2-nd ed. New York.
- Efremov, S. (1905). Vne zakona. Russkoe bogatsvo, (1).
- Eklof, B. (1990). Russian Peasant Schools. Berkeley.
- Fedevich, K. (2016, April 13). Taras Shevchenko i malorusskie monarkhisty v imperii Romanovykh. Retrieved January 18, 2017, from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1868-klimentij-fedevich-taras-shevchenko-i-malorusskie-monarkhisty-v-imperii-romanovykh>

³⁸ Velychenko, S. (2010). State Building Revolutionary Ukraine. A Comparative Study of Governments and Bureaucrats 1917-1922. Toronto, 36-37.

³⁹ *Chervonyi prapor*, 21 and 22 March (1919); 31 July (1919).

Fedevich, K. Propaganda regionalizma i avtonomii Ukrainy chernosotentsami i monarkhistami v nachale XX v. (2016, June 23). Retrieved January 18, 2017, from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1926-klimentij-fedevich-propaganda-regionalizma-i-avtonomii-ukrainy-chnosotentsami-i-monarkhistami-v-nachale-kh-kh-v>.

Fedevich, K. Termin «Ukraina» i radikal'nye monarkhisty Rossiiskoi imperii. (2016, May 10). Retrieved January 18, 2017, from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1894-klimentij-fedevich-termin-ukraina-i-radikalnye-monarkhisty-rossijskoj-imperii>

Fedor, T.S. (1975) Patterns of urban growth in the Russian Empire during the nineteenth century. Chicago

Fedoryshyn, P. (1996). Presa i Ukrainska derzhvanist (1917-1920 rr.). Ternopil.

Gaponenko, L.S., Kabuzan, V.M. (1961). Materialy selskokhozaistvennykh perepisei 1916–1917 gg.. Istorii SSSR, (6), 97–115.

Golubov, A., Lokhmato, A. (1997). Reformirovanie obshchestva i sudby liudei: popytki analiza psikhologicheskikh aspektov preobrazovaniia srediny XIX veka. In Istorii ta kultura livoberezhzhia Ukrainy. Kyiv.

Goroda Rossii v 1910. (1914). St Petersburg.

Guthier, S. (1990). The Roots of Popular Ukrainian Nationalism: A Demographic, Social and Political Study of the Ukrainian Nationality to 1917. Doctoral dissertation, University of Michigan.

Guthier, S. (1981). "Ukrainian Cities during the Revolution and the Inter-war Era." In Rethinking Ukrainian History. Edmonton, 156–80.

Ialansky, V. (1999), Nestor i Halyna rozpovidauiut' fotokartky. Kyiv.

Iaroshevich, A. (ed.) (1914). Ves Iugo-Zapadniy kraj: Spravochnaia i adresnaia kniga po Kievskoi, Volynskoi i Podolskoi guberniiam. Kyiv.

Iesiunin, S. (2015). Mista Podillia u druhii polovyni XIX-na pochatku XX st. Khmelnytsky.

Ivanov, Iu. (2003). Uezdnaia Rossiia: Mestnye vlasti, tserkov i obshchestvo vo vtoroi polovine XIX – nachale XX v. Ivanovo.

Khrystiuk, P. (1969 [1921]). Zamitky i materialy do istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–20. Reprint ed. New York.

Krawchenko, B. (1985). Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. London.

Krukliak, B. (1994). Torhovelna burzhuaizii v Ukraini 60–ti roky XIX st. – 1914 r. Ukrainyky istorichnyi zhurnal, (6), 72–7.

Kurman, M., Lebedinskii, I. (1968). Naselenie bolshogo sotsialisticheskogo goroda. Moscow.

Kuzelia, Z. (1918) Z kulturnoho Zhyttia Ukraïny. Salzwedel.

Lichkov, L. (January 1902). K voprosu o reforme ofitsialnoi statistiki," Kievskai starina, (1), 1-34.

Manilov, V. (et al.). (1928). 1917 god na Kievshchine. Khronika sobytii. Kyiv.

Mazepa, I. (1922). Bolshevizm i okupatsiia Ukrainy. Sotsialno-ekonomichni prychny nedozrilosti Ukrainskoi revoliutsii. Lviv.

Mochalova, I. (ed.). (1999). Vladimir Vernadskii: Volnoe. Rodina, (8), 85–7.

Obshchii svod po Imperii rezultatov razrabotki dannykh perepisi 1897 g. po Imperii. vols. 1 and 2. St Petersburg, 1905.

Ostapenko, S. (1920). Ekonomichna heohrafiia Ukrainy. Kyiv.

Panochini, S. (January 1918). Knyzhkova produktsiia v 1917 rotsi. Knyhar, (5), 243-50.

Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 goda. St Petersburg, 1897–1905.

Petrov, S. (2002). Knyzhkova sprava v Kyievi 1861-1917. Kyiv.

- Porsh, M. P. (May 1912). Struve v Ukrainskii spravi. Literaturno-naukovi vistnyk, (58), 333–41.
- Prysiashniuk, Iu. (2007). Ukrainske selianstvo naddnipsianskoi Ukrainy: sotsio-mentalna istoriia . Cherkasy.
- Rogger, H. (1983). Russia in the Age of Modernisation and Revolution 1881–1917. London.
- Ryndziionskii, P.G. (1983). Krestiane i gorod v kapitalisticheskoi Rossii vtoroi poloviny XIX veka. Moscow.
- Semenov, P.P. (ed.). (1899–1914). Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva. 19 vols. St Petersburg.
- Semenov-Tian-Shanskii, V. (1910). Gorod i Derevnia v evropeiskoi Rossii. St Petersburg.
- Shapoval, M. (1926). Misto i selo. Prague.
- Shchegolev, S.N. (1912). Ukrainskoe dvizhenie kak sovremennyi etap luznorusskogo separatizma . Kyiv.
- Shevchenko, V. (ed). (2015). Persha svitova viina 1914-1918 rr. i Ukraina: Movoiu dokumentiv i svidchen. Kyiv.
- Sukhov, O.O. (1923). Ekonomichna heohrafiia Ukrainy. Odessa.
- Tatishchev, A.A. (2001). Zemli i liudi: V gushche pereselencheskogo dvizheniia (1906–1921). Moscow.
- Tereshchenko, Iu. (1974). Politychna borotba na vyborakh do miskykh dum Ukrainy v period pidhotovky zhovtnevoi revoliutsii. Kyiv.
- Tronko, P.T. (ed.). (1974–83). Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR. 26 vols. Kyiv.
- Velychenko, S. (2010). State Building in Revolutionary Ukraine. A Comparative Study of Governments and Bureaucrats 1917-1922. Toronto.
- Velychenko, S. (April 1995). Identities Loyalties and Service in Imperial Russia: Who Administered the Borderlands? Russian Review, (2), 188–208.
- Vikul U. (1930). Liudnist mista Kyiva: (Korotka kharakterystyka za danymy perepysu 17 hrud. 1926 r.). Pratsi Demogr. in-tu. Vol. 7. Demografichniy zbirnyk. VUAN. K., 197–311.

Степан Величенко

УКРАЇНЦІ ТА МІСТА 1861–1917.

НЕ НАСТІЛЬКИ СІЛЬСЬКІ І НЕ ТАК ЗРУСИФИКОВАНІ

В статті аргументується, що загальна чисельність міського населення українських провінцій була більшою в реальності, ніж вказано в переписі 1897 р. Масова міграція українських селян на рубежі століть у міста і, зокрема, невеликі міста, означає, що ступінь урбанізації українців не слід недооцінювати, так само і ступінь їх політичної русифікації перебільшувати. Автор стверджує, по-перше, що цифри міського населення в переписі 1897 року мають бути перераховані, так як тодішня категорія «міський» не включало в себе всі де-факто міські поселення. І по-друге, детальний критичний перегляд всіх наявних статистичних даних до 1914 року не використовуючи офіційних дефініцій, ймовірно, вкаже на більшу кількість українців в містах напередодні 1917 року, ніж виявлено згідно офіційних даних.

Ключові слова: місто, українці, 1897 р перепис населення, урбанізація, русифікація

Степан Величенко

УКРАЙНЦЫ И ГОРОДА 1861–1917. НЕ СТОЛЬ СЕЛЬСКИЕ И НЕ ТАК РУСИФИКОВАНЫ

В статье утверждается, что общая численность городского населения украинских провинций была больше в реальности, чем указано в переписи 1897. Массовая миграция украинских крестьян на рубеже веков в города и, в частности, небольшие города, означает, что степень урбанизации украинский не следует недооценивать, так же и степень их политической русификации преувеличен. Автор утверждает, во-первых, что цифры городского населения в переписи 1897 года должны быть перечислены, так как категория «городской» не включают в себя все де-факто городские поселения. И во-вторых, подробный критический пересмотр всех имеющихся статистических данных до 1914 года без использования официальных определений, вероятно, укажет на большее количество украинский в городах накануне 1917 года, чем обнаружено согласно официальным данным.

Ключевые слова: город, Украинцы, 1897 г. перепись населения, урбанизация, русификация.

TABLES

Table 1

Total and de jure Urban Population, by Province, 1897 and 1917

Province	Total 1897	Total 1917	Urban 1897	Urban 1917
Kyiv	3,527,208	4,439,185	431,508	1,139,000
Volyn	2,939 208	3,418,400	204,406	362,000
Podillia	2,984,615	3,873,900	204,773	355,000
Chernihiv	2,929,761	2,822,045	205,520	429,000
Poltava	2,766,938	3,873,900	264,292	450,000
Kharkiv	2,477,660	3,569,829	353,594	638,000
Katerynoslav	2,106,398	4,158,663	234,227	1,221,000
Kherson	3,094,815	3,528,900	765,800	1,148,000
Total	22,826,603	29,684,822	2,664,120	5,742,000

Sources: Gaponenko, Kabuzan, 'Materialy selskokhozaistvennykh perepisei 1916–1917 gg.,' 102, 114; Bruk, Kabuzan, 'Chislennost i rasselenie Ukrainского etnosa v XVIII – nachale XX v.,' 23–4. A 1919 census of unknown provenance gives the total population for that year as 30 million. DAKO, f. R142 op. 1 sprava 157.

Table 2

**Total and Urban Population and Estimated Numbers of Total
and Urban Administrators, by Province, in 1897^a**

^aIn cities at the imperial level 49% of census Category 1 were administrators while 40% were policemen and firefighters. Figures at the provincial level are not broken down in the published results. To determine provincial administrator totals, the imperial average was applied to the totals for the Ukrainian provinces. Figures for Kherson likely reflect an inapplicable average regional urban percentage. Odessa's large populations meant that policemen and firefighters probably comprised more than 40% and administrators less than 49% of census Category I in the province. Statistics on occupation are in the unpublished voters' lists for the 1917 Constituent Assembly elections. The 1916 and 1917 census have no data on occupation.

Province	Total population	Urban population	Estimated total admin	Estimated urban admin
Kyiv	3,527,208	431,508	2,424	1,991
Volyn	2,939,208	204,406	1,558	1,069
Podillia	2,984,615	204,773	1,508	991
Chernihiv	2,929,761	205,520	1,397	1,131
Poltava	2,766,938	264,292	1,320	1,256
Kharkiv	2,477,660	353,594	1,670	1,535
Katerynoslav	2,106,398	234,227	1,066	839
Kherson	3,094,815	765,800	2,572	2,577
Total	22,826,603	2,664,120	13,515	11,389

Source: *Obshchii svod po Imperii*, I: 1, 9, 11; II: charts 20, 20a, 23.

Table 3

**Estimated Administrators and Auxiliary Personnel in
Government,
Civic Councils, and Private Organizations, by Province, in 1897**

Province	Government	City/ rural councils	Private	Totals	Aux- iliary gov't	Auxi- iliary council
Kyiv	2,424	824	7,190	10,438	941	761
Volyn	1,558	771	3,837	6,166	616	1,408
Podillia	1,508	748	4,546	6,802	596	691
Subtotal	5,490	2,343	15,573	23,406		
Chernihiv	1,397	756	3,837	5,990	552	697
Poltava	1,320	1,032	3,849	6,201	522	952
Kharkiv	1,670	1,274	4,171	7,115	388	1,176
Kateryno- slav	1,066	802	3,601	5,469	422	741
Subtotal	5,453	3,866	15,458	24,775		
Kherson	2,572	1,201	6,611	10,384	987	1,109
Totals	13,515	7,408	37,642	58,565	5,024	7,535

Source: *Obshchii svod po Imperii*, I: 1, 9, 11; II: charts 20, 20a, 23.

Table 4

**All and Ukrainian Railway, Communications,
and Legal Personnel, by Province, in 1897**

Province	Railway Total Ukrainians		Communications Total Ukrainians		Legal Total Ukrainians	
Kyiv	5,186	2,781	1,327	338	519	24
Volyn	3,806	3,032	723	163	297	24
Podillia	3,152	1,791	982	350	219	22
Chernihiv	4,570	2,632	591	233	218	72
Poltava	2,833	2,006	596	354	273	126
Kharkiv	8,678	4,019	1,117	361	348	86
Katerynoslav	12,577	3,717	1,085	236	173	18
Kherson	6,919	2,661	1,392	193	555	34
Totals	35,156	22,638	7,813	2,228	2,602	406

Source: *Obshchii svod po Imperii*, I: 1, 9, 11; II: charts 20, 20a, 23.

Note: In the census, Category 1 includes among the 43% listed as administrators an unspecified number of lawyers and judges; 17% were auxiliary personnel (caretakers, guards, couriers). In Category 13, 6% were administrators. In the fifty provinces west of the Urals 52% of Category 2 (*obshchestvennaia sluzhba*) were elected, full-time and part-time officials; 48% were auxiliaries. Subcategories are not indicated or divided according to language or gender for the provinces. *Pervaia vseobshchaia perepis*, charts 21, 22, vols. 8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, and 48. 'Civic councils' includes zemstva, city duma, and village councils. Sadovsky, *Pratsia v SSSR*.

Table 5

**Number of Jews and Ukrainians Who Declared Themselves
to be Literate in Russian, Total and de jure Urban,
by Province, 1897^a**

Province	Jews		Ukrainians	
	Total	Urban	Total	Urban
Kyiv	99,341	41,934	323,421	3,548
Volyn	68,527	28,035	189,764	11,688
Podillia	72,830	25,782	251,471	13,467
Chernihiv	39,611	18,459	245,311	28,164
Poltava	44,362	32,002	364,649	38,789
Kharkiv	6,221	5,778	265,704	50,259
Katerynoslav	41,633	26,971	206,509	17,598
Kherson	112,201	84,083	221,466	36,393
Total	484,726	263,044	2,068,315	231,840

Source: *Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 goda*, chart no. 15, vols. 8, 13, 16, 32, 33, 41, 46, 47, and 48. Figures include ages 1–9 and 60+. TsDAVO, f. 1115 op. 1 sprava 48 nos. 110–11.

^aThe total number of Ukrainians and Jews able to read and write in Russian was 2,553,041, out of a total literate population of 3,477,591.

Table 6

**Results of Duma Elections (in per cent) in Major Cities,
Including Garrisons^a**

^aListed cities are those with published returns from both elections. Russian Socialist Revolutionaries polled an estimated 35% of the votes cast.

	All Ukrainian Parties	Jewish Parties	Kadets	Bolsheviks
Kyiv	26	8	25	6
Kreminchuh	17	14	13	?
Chernihiv	27	11	2	3
Vinnytsia	8	10	17	21
Zhytomir	8	12	33	15
Poltava	30	4	8	23
Kharkiv	4	7	11	9
Katerynoslav	9	9	15	20
Odessa	5	14	9	3
Average	15	11	15	13

Sources: Tereshchenko, *Politychna borotba na vyborakh*, 90–117; Boiko, 'Pidsumky munitsypalnoi kompanii 1917 dlia Ukrainskoho rukhu,' in Smolii, ed., *Tsentralna Rada*, I: 214–19; Guthier, 'Ukrainian Cities,' 162–64; O. Radkey, *The Agrarian Foes of Bolshevism*, 219, 243, 353; Chyrkova, 'Vybery do poltavskoi miskoi dumy 2 lypnia 1917r.,' 141.

ЕКОЛОГІЯ МІСТА

УДК 621.039.586

Наталья Барановская,

доктор исторических наук, Киев,
e-mail: natalia.baranovska@gmail.com

Миягоши Юкико,

аспирантка университета Осака, Осака,
e-mail: yukicognac@gmail.com

ГОРОДА И ИХ ЖИТЕЛИ ПОСЛЕ РАДИАЦИОННОЙ АВАРИИ (НА ПРИМЕРЕ КИЕВА И ФУКУСИМЫ)

В статье на основе впервые введенных в оборот архивных материалов и других источников, показана ситуация, сложившаяся в г. Киеве (Украина) после аварии на 4-м энергоблоке Чернобыльской атомной электростанции в апреле 1986 г. Вопреки официальной точке зрения о том, что город обошли радиоактивные выбросы из разрушенного реактора, здесь сложилась напряженная ситуация. В условиях пребывания Украины в составе СССР действия власти вызывали недоверие и недовольство. Во многом аналогичные процессы происходили в 2011 г. в г. Фукусима (Япония) после аварии на АЭС.

Незавершенность процессов борьбы с последствиями аварий на атомных электростанциях в Украине и Японии, возможная вероятность подобных событий где либо, делают многолетний опыт Киева важным и для жителей Фукусимы и для человеческого сообщества в целом.

Ключевые слова: авария на атомной электростанции, последствия, действия власти, Киев, Фукусима, экология, медицина, переселенцы.

* 9 февраля 2017 г. около 10:00 по местному времени на атомной электростанции "Фламанвиль" на северо-западе Франции произошли взрывы и пожар. Сообщения властей о причинах и последствиях события, как всегда — очень оптимистичны.

Крупные техногенные катастрофы, произошедшие на АЭС в Чернобыле (1986) и Фукусиме (2011), угроза повторения подобных событий на любой другой станции*, породили необходимость обобщения опыта решения проблем, порожденных этими событиями. О чернобыльской катастрофе за минувшие 30 лет опубликовано огромное количество научной, научно-популярной, публицистической литературы, приняты законодательные и нормативные акты. Однако опыт решения порожденных аварией на ЧАЭС проблем городов, в частности столицы советской Украины Киева, до сих пор не стал предметом научного интереса историков. Хотя послеаварийный опыт Киева мог быть полезным в ситуации, сложившейся после аварии в 2011 г. в Японии и не только.

Ядерная энергетика в Японии, стране, в значительной мере зависящей от импорта топлива, стала национальным стратегическим приоритетом с 1973 г. Однако с самого начала этого процесса

часть ученых и общественности высказывали обеспокоенность по поводу ее способности выдерживать высокую сейсмическую активность. А после землетрясения в 2007 г. АЭС «Касивадзаки-Карива» была полностью закрыта.

До аварии на АЭС Фукусима в Японии работали 54 реактора и несколько крупных городов находятся в радиусе 100 км от них. 11 марта 2011 г. в результате сильнейшего землетрясения, за время их наблюдения в Японии, произошла радиационная авария. Как сначала считалось – с локальными последствиями. Японская атомная электростанция «Фукусима-1», где произошел взрыв, – крупнейший в мире атомно-энергетический комплекс. Отсюда шла энергия в Токио. Она состояла из двух АЭС, суммарная мощность которых – 8800 мегаватт. «Фукусима-1» была запущена в 1971 г. Здесь работало 6 реакторов. Для сравнения – ЧАЭС перед аварией она производила 3800 мегаватт. То есть ЧАЭС почти втрое меньше Фукусимы.

Землетрясение и цунами, ставшие причиной аварии, унесли более 18 000 жизней. После землетрясения, цунами и отказа системы охлаждения на АЭС «Фукусима 1» 11 марта 2011 г. впервые в истории страны было объявлено чрезвычайное положение из-за угрозы радиоактивного заражения. 140000 жителей в 20 км от станции были эвакуированы. Количество выброшенной радиации до сих пор точно не установлено.

Опрос общественного мнения страны свидетельствует, что больше половины населения не одобряло возобновление работы АЭС. У большинства не было доверия к плану применения защитных мер при аварийной ситуации¹. Однако, по инициативе японского правительства проходит процесс возобновления работы АЭС и уже несколько реакторов начали вновь работать в соответствии с новым стандартом безопасности. По мнению активистов пока сложно оценивать, насколько безопасна работа реакторов по новым стандартам, и поэтому люди должны быть готовы к возможной радиационной аварии.

Попытки научного анализа в Украине событий на АЭС в Японии были предприняты практически сразу после аварии на Фукусиме. Медики анализировали – был ли чернобыльский и международный опыт в отношении охраны психического здоровья пострадавших учтен и применен в Фукусиме², специалисты-атомщики размышляли – что же дальше?³ Социологи уделяли внимание социально-психологическим последствиям катастрофы в Украине и Японии⁴.

В Японии решение социальных проблем населения пострадавшего региона и в частности самого города, стало предметом дискуссий и борьбы противоположных взглядов на последствия аварии. Для их изучения в Государственном университете Фукусима были созданы два научных центра. В апреле 2011 года была создан Центр будущего Фукусимы для регионального возрождения (Fukushima Future Center for Regional Revitalization), а первого июля 2013 г. – Институт радиоактивной экологии (Institute of Environmental Radioactivity). В силу разных задач, видение проблемы этими научными центрами было достаточно полярным.

¹ «Национальный опрос общественного мнения. Против возобновления работы АЭС – 58%, «Мы не сможем эвакуироваться» – 78%». (n.d.). Retrieved 30.10.2015, from <http://www.tokyo-np.co.jp/article/feature/nucerror/list/CK2015092002100006.html>

² Логановский, К.Н., Логановская, Т.К. (2011). Невостребованные Фукусимой психологические и нейропсихиатрические уроки Чернобыля. Український медичний часопис, 2 (82). Retrieved from <http://www.umj.com.ua/article/11295/nevostrebovannye-fukusimoy-psixologicheskie-i-nejropsixiatricheskie-uroki-chernobylya>

³ Копчинский, Г. А., Штейнберг, Н. А. (2012). Чернобыль, Фукусима – что дальше? Вестник Украинского ядерного общества, 1-2, 1-6.

⁴ Саенко, Ю. (2012). Чернобыль – Фукусима: комфортно-споживацький колапс. Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. Київ: ІС НАН України, 199-203.

⁵ (2011). Можно ли доверять будущее региона атомным станциям? – Авария на АЭС Фукусима. Крах системы получения прибыли и дорога к возрождению региона. Шуджи Шимизу, Изд. Исследование муниципалитетов; Юсукэ Ямашита и Хироши Кайнума (ред.). (2012). Теория эвакуации от АЭС. От реального образа до альтернативного города до возрождения родины. Изд. Акаши.

⁶ Были обнаружены места, где доза составляла 3 микрЗВ в час.

⁷ Доклад независимой комиссии Парламента Японии по расследованию аварии на АЭС Фукусима ТЕРСО. (2012). Изд. Токума, 356.

⁸ Ймення зорі Чорнобиль. (1996). Чернобыль: Чернобыльінтерінформ, 232.

⁹ Карта плотности загрязнением цезием-137 грунтов территории г. Киева (по состоянию на декабрь 1990 г.). Киевская правда, 5 марта 1991 г.; Карта плотности загрязнения жилых кварталов, промышленных зон и грунтов Киева плутонием – 238, 239, 240 и Карта плотности загрязнения жилых кварталов, промышленных зон и грунтов Киева стронцием 90. Вечерний Киев, 30 апреля 1991 г.

Примером противоположного видения ситуации в городе, регионе, атомной энергетике стали, среди многих, публикации, демонстрирующие с одной стороны – крайне оптимистичное, а с другой – реалистично-пессимистичное восприятие произошедшего⁵.

И в Украине опыт решения проблем городов остался вне поля интереса исследователей, и в Японии, в силу незначительного с позиций истории времени, прошедшего после аварии на Фукусиме, этот опыт обобщен и исследован в недостаточной степени. В представленной вниманию читателей статье авторы предпринимают попытку в какой-то степени заполнить этот пробел.

Несмотря на разницу в масштабах города (население Киева составляло около 3,5 млн. чел., население Фукусимы – 300 тыс.) алгоритм действий местных властей в силу ряда причин был в чем-то идентичен, а в чем-то – отличен.

Хотя в городе Фукусима, который находится на расстоянии 60 км от электростанции были выявлены места, где все время после аварии радиационный фон был намного выше чем в некоторых точках 20 километровой зоны вокруг станции, откуда были эвакуированы жители⁶, Министерство образования настаивало на возобновлении занятий в школах города и установило новый стандарт с максимальной дозой облучения населения 20 мЗВ в год. Таким образом, они создали предпосылки не вывозить детей, а оставить их в загрязненном городе. После аварии на АЭС детям не давали йод, у них на начальном этапе не проверяли щитовидную железу. Позднее были определены места для добровольной эвакуации якобы в чистую зону, но там также был повышен радиационный фон, и доза составляла те же 20 мЗВ в год. Мэрия города Фукусимы, стараясь удержать жителей, не только не поддержала добровольную эвакуацию населения, а начала процесс дезактивации, чтобы люди оставались в городе⁷.

Ситуация в Киеве была несколько иной. Хотя на картах радиоактивного загрязнения, опубликованных после аварии, столицу якобы обошли ветры, несущие радиоактивное загрязнение⁸, как стало очевидно позднее, проблемы загрязненных территорий не обошли стороной и этот город. Реальная ситуация с загрязнением территории Киева была обнародована в начале 1991 г. в киевских газетах⁹. Однако политическая ситуация первых послеаварийных лет не позволяла объективно освещать реальную ситуацию как в стране в целом, так и в Киеве.

Масштабность порожденных аварией на ЧАЭС последствий была такова, что для их минимизации были задействованы материальные и интеллектуальные ресурсы не только Украины, а и других регионов СССР. Координацией и организацией этой работы занимались центральные органы власти в Москве. В 1986 г. и позднее партийными и хозяйственными структурами власти было принято множество указов, решений, распоряжений по самым разным направлениям возникающих проблем. Эти указания дублировались в Украине и оказывали влияние на качество жизни населения республики и в том числе – киевлян. Пыталась решать возникающие задачи и местная власть. При этом активно использовался потенциал столицы – города, где был сосредоточены не

только промышленные предприятия, а и значительное количество научных учреждений, и в частности Академии наук.

Как свидетельствуют документы, выявленные в Государственном архиве г. Киева, в результате аварии на 4-м энергоблоке Чернобыльской АЭС уже 30 апреля 1986 г. город попал под радиоактивную газопылевую тучу, и на 11 часов утра общая бета-активность разных изотопов на 3 – 6 порядков превышала допустимые нормы¹⁰. По данным предварительного отчета о работах по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС Института ядерных исследований Академии наук УССР от 14 августа 1986 г. в воздухе Киева отмечалось также присутствие «горячих частиц» – до 10 единиц на каждый кубический метр. В дальнейшем общая бета-активность аэрозолей воздуха в Киеве постепенно уменьшалась и к январю 1988 г. опустилась до гранично допустимых значений.

Уровень радиоактивного загрязнения поверхностных вод, основных источников водоснабжения города, рек Днепра и Десны в мае 1986 г. достигал $1 \cdot 10^{-8}$ Ки/л воды. И хотя в последующие годы этот уровень снижался, качество воды было таково (в свете рекомендаций МОЗ СССР), что вода Днепра возле Киева по состоянию на 1991 г. не годилась даже для полива сельскохозяйственных культур¹¹. Поэтому снабжение населения чистой водой в условиях возможного загрязнения главного ее источника – Днепра – стало наиболее сложным и насущным вопросом, поскольку в его водах в заметных количествах были обнаружены 12 видов радионуклидов.

Организация работ по изучению загрязненности гидросферы Украины в целом, и Киева, в частности, возлагалась на Институт гидробиологии АН УССР. Уже 29 апреля 1986 были получены первые данные о повышении радиоактивности воды в Киевском водохранилище и притоках, что в него впадают. А 6 мая 1986 председателем постоянно действующей комиссии (ПДК) по проблемам водоснабжения В. М. Шестопаловым была подготовлена информация о первоочередных мерах по организации водоснабжения населения на территории, подвергшейся радиоактивному загрязнению. Уже 13 мая был поставлен вопрос о проведении оперативного мониторинга поверхностной и подземной гидросферы бассейна реки Днепр в пределах УССР, а 22 мая рассматривался вопрос о сорбционной способности ила. То есть, одновременно изучалось загрязнение воды и разрабатывались способы ее очистки.

По инициативе академика В. И. Трефилова была принята и реализована программа компьютерного оперативного мониторинга бассейна реки Днепр. Для этого нужно было собрать огромное количество необходимых данных, разработать модель миграции радионуклидов. Программа компьютерной обработки и передачи данных руководству были выполнены учеными СКБ ММС Института кибернетики, возглавляемого доктором технических наук А. А. Морозовым. Накопленные гидробиологами и геохимиками результаты позволили вместе с учеными СКБ дать прогноз загрязнения Днепра во время осенних 1986 г. и особенно весенних 1987 паводков, который был полностью подтвержден.

¹⁰ Государственный архив г. Киева (далее ГАК). ф. 1697, оп. 1, д. 17, л. 196.

¹¹ Так же.

Одной из многих важнейших задач, которая должна была быть срочно решена, стала необходимость очистки воды. Ответственность за создание методов и технологии очистки природных и сточных вод от радионуклидов была возложена на Институт коллоидной химии и химии воды им. А. В. Думанского, коллектив которого под руководством академика А. Т. Пилипенко с первых дней аварии на ЧАЭС был привлеченных к попыткам минимизировать последствия этой катастрофы. Поскольку сроки решения задач были крайне ограничены, в институте были созданы три бригады научных сотрудников и инженеров, которые круглосуточно проводили исследования по технологии очистки воды от радионуклидов. То есть, изучение загрязнения воды и разработка методик ее очистки стали чрезвычайно важной составляющей обеспечения жизнедеятельности загрязненных населенных пунктов и, в первую очередь Киева, расположенного в 90 км по прямой от эпицентра крупнейшей в XX веке техногенной катастрофы.

Чтобы решить проблему обеспечения столицы качественной водой, было принято решение срочно проложить водопровод от Десны до Киева. Правительственная комиссия СССР, осведомленный о работах Института электросварки по автоматической сварке труб большого диаметра, поручила коллективу, используя накопленный опыт, быстро осуществить сварку труб прокладываемого водопровода. В течении мая-июня этот водопровод был проложен. Сварка труб была проведена с помощью комплекса «Стык»¹², разработанного в Институте. Было также просверлено около 60 скважин для снабжения населения Киева чистой питьевой водой, часть из которых работает до сих пор.

О высоком уровне загрязнения жилищ, одежды, продуктов питания киевлян свидетельствовал тот факт, что ил, поступающий на площадки обезвоживания после очищения бытовых стоков на Бортнической станции аэрации, имел на начало 1991 г. общую бета-активность $7.9 \cdot 10^{-9}$ Ки/кг, а в 1986 г., в послеаварийный период – $2.7 \cdot 10^{-6}$ Ки/кг¹³. Учитывая, что активный ил там аккумулировал радионуклиды из воды в тысячи и десятки тысяч раз, специалисты Института коллоидной химии и химии воды высказывали свое видение методов дезактивации воды в системе Бортнической станции аэрации.

Проводился активный радиационный контроль не только воды, но и территории города, рынков, автотранспорта. Начиная с 26.04.1986 г. и до конца мая специалисты Института ядерных исследований практически непрерывно измеряли мощность экспозиционной дозы (МЭД), содержание альфа- и бета- активных аэрозолей в воздухе г. Киева.

Что бы контролировать уровни загрязнений воды, воздуха, почвы, нужны были надежные и проверенные измерительные приборы. Решением № 625 Исполнительного комитета Киевского городского совета народных депутатов от 23 июня 1986 г. было утверждено Положение о порядке монтажа, наладки, технического обслуживания дозиметрических приборов, используемых в г. Киеве¹⁴.

Уделялось внимание вопросам благоустройства, озеленения и улучшения санитарного состояния города. Весной и осенью

¹² Чорнобиль 1986 – 1987 рр. Документи і спогади. Роль НАН України у подоланні наслідків катастрофи. В 2-х томах. (2005). Київ: Академперіодика, 196.

¹³ ГАК, ф. 1697, оп. 1, д. 17, л. 196.

¹⁴ Там же, ф. Р. 1, оп. 8, д. 3173, л. 42.

¹⁵ Там же, ф. Р. 1, оп. 8, д. 3174, л. 21, 51.

¹⁶ Там же, ф. Р. 1, оп. 8, д. 3180, л. 5, 7, 10, 14, 18.

¹⁷ Там же, ф. Р. 1, оп. 8, д. 3203, л. 13.

1986 г. были проведены специальные месячники, итоги которых были подведены в июне и декабре¹⁵. Кроме того, начиная с лета и по декабрь 1986г., когда стали понятными последствия аварии, на въездах в город со всех сторон сооружались так называемые ПуСО – пункты санитарной обработки транспорта и КПП – контрольно – пропускные пункты, основной задачей которых было ограничить въезд в город радиоактивно загрязненного транспорта¹⁶. Учитывая сложность ситуации, в октябре 1986г. была создана консультативная группа по вопросам оценки радиоактивной обстановки в городе¹⁷. При этом, как уже отмечалось, большая нагрузка ложилась на плечи ученых и специалистов Академии наук СССР.

По поручению Правительственной комиссии вопросам экологии Киева значительное внимание уделял Президиум Академии наук. 23 мая на его заседании слушался вопрос об определении средней активности листьев в городе, а 2 июня – об обследовании городских прудов. В результате работы на территории Киева были обнаружены места β -загрязнения. Институт металлофизики провел дезактивационные работы и разработал рекомендаций по ее проведению (снятие грунта, уборка листьев, замена фильтров и др.). Поскольку в июне-сентябре 1986 г. уровень радиоактивности биомассы по Киеву достиг 10–6–10–5 Кюри/кг., этот вопрос неоднократно заслушивала ПДК Академии. В частности, меры по захоронению листьев обсуждались 01.07.86, а 16.07 было принято распоряжение Президиума о утилизации биологических отходов.

Шел также поиск средств дезактивации загрязненных объектов живой природы. Согласно плану научно-исследовательских работ, связанных с аварией на ЧАЭС, представители Центрального республиканского ботанического сада АН в Киеве (ныне Национального ботанического сада имени Н. Н. Гришко НАН Украины), в частности академик А.М. Гродзинский, занимались разработкой мер, направленных на уменьшение радиоактивных загрязнений в поврежденных лесных экосистемах.

Важными шагами, обеспечивающими нормальную жизнь населения, являлся контроль качества продуктов питания и, в связи с этим, сельскохозяйственной продукции. Этой проблеме уделялось серьезное внимание. Семь министерств и ведомств имели 982 лаборатории и 4 поста. Все рынки Киева были обеспечены радиоизмерительными приборами.

Дозиметрическим контролем и вопросами дезактивации в Киеве кроме коллективов Академии наук занимались и работники СЭС Минздрава. Они также контролировали загрязненность территории г. Киева и области, продукции молочных и мясных предприятий г. Киева и других населенных пунктов. 12 мая 1986 г. были созданы временные группы для обеспечения контроля радиационной обстановки и радиоактивности молока и молочных продуктов на молокозаводах Киева, а 2 июня была создана временная группа для методической помощи в проведении радиологических исследований различных мясных продуктов на Киевском мясокомбинате.

В столице проводился массовый радиационный мониторинг продуктов питания, поскольку к тому времени на рынки города

ежедневно население поставляло 4-5 тыс. партий различного вида продукции, которая согласно существующему положению должна была проходить радиологический контроль. Подвергались контролю мясо, молоко, яйца, мед, овощи, фрукты, ягоды и др. в упаковке и без нее.

В 1986 г., когда информация об аварии на 4-м энергоблоке ЧАЭС стала достоянием общественности, киевские городские власти предприняли ряд шагов, направленных на защиту населения города от возможных последствий радиационного загрязнения. Исполнительный комитет Киевского городского совета народных депутатов принял целый ряд решений, выполнения которых должно было защитить жителей города. Например, предпринимались попытки регламентировать отдых людей на природе и ограничить их пребывание на открытом воздухе. В мае 1986 г. ограничивалось посещение лесопарковых зон города, а в июне было запрещено движение маломерных, в т.ч. и прогулочных, судов по р. Днепр¹⁸.

Надо подчеркнуть, что когда началось повышение радиационного фона в Киеве в конце апреля – начале мая, никаких серьезных мер для защиты детей предпринято не было. По словам М.С.Горбачева, у тогдашней власти к 1-ому мая еще не было полной картины случившегося, боялись паники и не отменили манифестацию¹⁹. В итоге пребывание детей на улице не ограничивалось и они получили определенные дозы облучения.

Политбюро ЦК Компартии Украины 7-го мая специально обсуждало вопрос эвакуации всего населения г. Киева. Председатель Госкомгидромета СССР Ю.А. Израэль и вице-президент Академии медицинских наук СССР Л.А. Ильин были приглашены на заседание и выступили с утверждением об отсутствии необходимости эвакуации жителей г. Киева в частности и детей²⁰. Поскольку многие члены Политбюро придерживались иного мнения, возникла дискуссия, результатом которой стала рекомендация вывезти детей на оздоровление в период летних каникул. Со второй половины мая школьники 1-7 классов были направлены на 45 дней в пионерские лагеря или санатории в разных областях Украины. Всего 126 000 из 239 400 школьников оперативно были вывезены из Киева²¹.

Учитывая сложную экологическую ситуацию в городе в связи с угрозой радиоактивного загрязнения, в структуре Исполкома летом 1986 г. было создано Управление по охране окружающей среды²².

Занимаясь сбором дозиметрических данных и их анализом, разрабатывая эффективные средства для дезактивации грунта, вод, воздуха, продуктов питания, растительного и животного мира, ученые АН УССР делали свой весомый вклад в защиту здоровья людей, попавших в зону влияния радиоактивного загрязнения после разрушения реактора 4-го энергоблока Чернобыльской АЭС. Этими вопроса занимались как институты медико-биологической направленности, так и физико-технической, а ПДК АН регулярно заслушивал эти вопросы. Так, коллектив Института газа участвовал в изготовлении опытных партий гемосорбентов для очистки крови от радионуклидов, а Институт технической

¹⁸ Там же, ф. Р. 1, оп. 8, д. 3177, л. 2, д. 3175, л. 59.

¹⁹ Чернобыль сделал меня другим человеком. Неюбилейное интервью с Михаилом Горбачевым. (2006). Новая газета, 2.03. 2006.

²⁰ Израэль, Ю. (2006). Радиоактивное загрязнение природных сред в результате аварии на Чернобыльской атомной станции. Москва: Комтехпринт.

²¹ Чорнобиль: проблеми здоров'я населення. Збірник документів і матеріалів у двох книгах. (1995). Київ: Інститут історії України.

²² ГАК, ф. Р. 1, оп. 8, д. 3167, л. 114.

теплофизики – в создании технологических линий производства яблочного порошка, содержащего пектин, который был признан лечебно-профилактическим средством в условиях радиационного облучения. В сентябре 1986 г. были завершены начатые еще в мае институтом физической химии исследования сорбционной активности относительно радионуклидов цезия и стронция и разработан ряд препаратов медицинского назначения на основе кремнийорганических веществ. Минздрав УССР подтвердил возможность их использования для дезактивации каждого покрова и для выведения радионуклидов из организма. В 1989 г. было получено разрешение Фармкомитета на медицинское использование препарата «Энтеросгель».

Пытаясь обезопасить население Киева от последствий радиоактивного загрязнения, в 1987 – 1990 гг. в городе были дезактивированы 1260 первоочередных участков, в том числе 664 детских дошкольных учреждений, 8 пляжей, загрязненные места массового отдыха²³.

Особой проблемой Киева в 1986 г. стали эвакуированные работники ЧАЭС с семьями, поскольку авария на 4-м энергоблоке ЧАЭС и распространившееся радиоактивное загрязнение вынудило власти эвакуировать значительное количество населения из города атомщиков Припяти, г. Чернобыля и окружающих их сел. Для эвакуированных и переселенцев строились специальные поселки, они получали жилье в разных городах и селах страны. Часть людей переселились в Киев, где были созданы специальные районные штабы для оперативного решения вопросов, связанных с заселением домов, переданных Министерству энергетики и электрификации СССР, работниками которого и были работники ЧАЭС. Для них было зарезервировано 500 квартир в новых районах Киева – Троещине и Харьковском шоссе²⁴. Для взаимной поддержки и защиты своих интересов они создали в 1991 г. ряд общественных организаций. В октябре месяце, например, был зарегистрирован Устав Союза Чернобыль города и области²⁵.

Сложившаяся в СССР на конец 80-х – начало 90-х годов общественно-политическая ситуация, нарастание экономических проблем, активизация антисоветских настроений в республиках, вынуждали центральные органы власти больше уделять внимание различным аспектам жизни общества и в том числе – принятию ряда решений по чернобыльской проблеме. Особенно активным в этом плане были 90-й и 91-й годы²⁶. Даже их неполный перечень дает достаточно полное представление об огромном количестве возникших проблем и необходимости колоссальных усилий для их решения. Однако распад СССР уже было не остановить. Начался процесс, позднее названный парадом суверенитетов: 12 июня 1990 г. провозгласила себя суверенным государством Россия; документ о провозглашении государственного суверенитета Украины — Декларация о государственном суверенитете – был принят Верховным Советом Украинской ССР 16 июля 1990 года, а 27 июля 1990 года Верховным Советом БССР была принята Декларация «О государственном суверенитете Белорусской Советской Социалистической Республики».

²³ Там же, ф. 1697, оп. 1, д. 16, л. 147–148.

²⁴ Там же, ф. Р. 1, оп. 8, д. 3184, арк. 2, 3, 31, 36, 38, 53, 57, 63, 65, 66, 76, 78, 88, д. 3201, л. 67, д. 3200, л. 30, 31, 48.

²⁵ Там же, ф. 1, оп. 8, д. 3915, л. 14.

²⁶ Перечень приведен в хронологическом порядке: Постановление Госкомтруда СССР от 30.01.1990 N 42 «О Перечне профессий и должностей, работа в которых дает право на государственную пенсию на льготных условиях по Списку N 2 лицам, проживающим на территории, подвергшейся радиоактивному загрязнению в результате аварии на Чернобыльской АЭС»; Постановление Со-

вмина СССР, ВЦСПС от 31.03.1990 N 325 «О мерах по улучшению медицинского обслуживания и социального обеспечения лиц, принимавших участие в работах по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС»; Указ Президента СССР от 07.04.1990 N 40 «О мерах помощи детям, проживающим в зоне последствий аварии на Чернобыльской АЭС»; Постановление ВС СССР от 25.04.1990 N 1452-1 «О единой программе по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС и ситуации, связанной с этой аварией»; Постановление Совмина СССР от 30.06.1990 N 645 «Об обеспечении выполнения Постановления Верховного Совета СССР «О единой программе по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС и ситуации, связанной с этой аварией»; Письмо Госкомтруда СССР от 04.07.1990 N 2125-ФК О выдаче удостоверений и нагрудных знаков, подтверждающих право на льготы, лицам принимавшим участие в работах по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС; Постановление Совмина СССР от 12.10.1990 N 1017 «Об организации Центра восстановительного лечения для родителей с детьми из районов, подвергшихся радиоактивному загрязнению в результате аварии на Чернобыльской АЭС»; Постановление Совмина СССР от 19.12.1990 N 1312 «Об утверждении Государственной союзно-республиканской программы по охране здоровья детей от воздействия последствий чернобыльской катастрофы на 1991 – 1995 годы»; Постановление Кабинета Министров СССР от 26.03.1991 N 122 «О дополнительных мерах по улучшению материального и социального обеспечения медицинских и фармацевтических работников учреждений здравоохранения,

Суверенные республики пытались решать свои проблемы, в том числе и чернобыльские, самостоятельно. Поскольку последствия аварии на ЧАЭС вызвали острые дискуссии и стали причиной растущего недоверия к власти, 20 июля 1990 г., например, Президиумом киевского городского Совета народных депутатов было принято решение о подготовке проекта документа по статусу города в связи с его радиоактивным загрязнением. Подготовка этого проекта была поручена депутатам Бабакову А. П., Нестеренко В. П., Лебединскому Ю. П. и Онуфрийчук М. Я.²⁷. А Верховный Совет УССР 1 августа 1990 г. принял постановление «О неотложных мерах по защите граждан Украины от последствий Чернобыльской катастрофы». В Киеве на его выполнение были утверждены дополнительные меры по созданию безопасных условий проживания киевлян. Этот документ содержал почти 40 пунктов, которые охватывали все стороны жизни жителей города, его разных возрастных, социальных и профессиональных групп²⁸. Кроме того, с целью подготовки убедительной аргументации относительно статуса Киева было решено провести гамма съемки территории города по выявлению загрязнений трансурановыми элементами. На подготовку карты по цезию, стронцию и др. изотопов выделялось 38 млн. руб.²⁹.

Уже в условиях государственного суверенитета, а с декабря 1991 г. – в условиях независимости, Украина пыталась сама решать самый сложный комплекс чернобыльских задач, доставшихся ей в наследство. При обсуждении вопроса «Об экономическом и социальном развитии г. Киева на 1991 год» депутаты включили в документ пункт об обеспечении детей и больных «чистыми» продуктами питания, а также о реализации городских программ, связанных с улучшением здоровья киевлян и ликвидацией последствий Чернобыльской катастрофы. Для выполнения этих и множества других задач в городском бюджете Киева на 1991г. среди расходов на финансирование социально-культурных мероприятий, в частности на охрану здоровья, предусматривалось 55487,1 тыс. руб. в т.ч. на ликвидацию последствий аварии 1200,0³⁰.

Принимая решение о мерах по ликвидации последствий ЧК Киевский городской совет народных депутатов 11 апреля 1991 г. обязал хозяйственных руководителей провести обследование и дезактивацию всех вентиляционных систем на предприятиях, а в случае необходимости обязательно заменить вентиляционное оборудование, фильтры, кондиционеры и пр. Шла речь о необходимости обследования и очистки подвальных помещений и особенно чердаков, где утепление выполнено из керамзита или минеральных плит. Было указано не необходимость осуществлять полив с целью пылеподавления, особенно территорий детских дошкольных учреждений, школ, профтехучилищ, детских санаториев, транспортных магистралей, оживленных пешеходных маршрутов, мест массового отдыха жителей города. Депутаты считали необходимым разработать, вместе с президиумом городского профсоюза, управлениями народного образования и охраны здоровья, предложения по оздоровлению детей Киева, особенно во время летних каникул. Кроме того ставилась задача обеспечить завоз и

расположенных в районах, подвергшихся радиоактивному загрязнению в результате аварии на Чернобыльской АЭС»; Постановление Кабинета Министров СССР от 08.04.1991 N 164 «О Концепции проживания населения в районах, пострадавших от аварии на Чернобыльской АЭС»; Закон СССР от 12.05.1991 N 2146-1 «О социальной защите граждан, пострадавших вследствие чернобыльской катастрофы»; Постановление ВС СССР от 12.05.1991 N 2147-1 «О введении в действие Закона СССР «О социальной защите граждан, пострадавших вследствие чернобыльской катастрофы»; Постановление Кабинета Министров СССР от 29.05.1991 N 312 «О мерах по обеспечению реализации Постановления Верховного Совета СССР «О ходе выполнения Постановления Верховного Совета СССР от 25 апреля 1990 года «О единой программе по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС и ситуации, связанной с этой аварией» и др.

²⁷ Там же, ф. 1697, оп. 1, д. 9, л. 19, 34.

²⁸ Там же, ф. 1697, оп. 1, д. 17, л. 191-201.

²⁹ Там же, ф. 1697, оп. 1, д. 9, арк. 104.; ф. 1697, Оп. 1, д. 154, л. 46-47.

³⁰ Там же, ф. 1697, оп. 1, д. 14, арк. 155, д. 15, л. 14.

³¹ Там же, ф. 1697, оп. 1, д. 16, арк. 148, 149, 150; ф. 1697, оп. 1, д. 17, л. 196.

³² Там же, ф. 1697, оп. 1, д. 16, л. 148, 149, 150

³³ Шестопалов, В. М., Руденко, Ю. Ф., Гудзенко, В. В., Богуславский, А. С. (1996). Некоторые особенности радионуклидного загрязнения

реализацию экологически чистых продуктов, в первую очередь для столовых детских дошкольных учреждений, профтехучилищ, больниц и школ. На территории Киева в 1991 г. функционировало 19 колхозных рынков, 4 молокозавода, 8 мясоперерабатывающих и 16 др. предприятий, где необходимо было проверять продукцию на радиоактивное загрязнение. Ставилась задача приобрести 100 необходимых измерительных приборов и передвижную радиологическую лабораторию³¹. Большое место в решении сессии Киевского городского совета занимали вопросы обеспечения города чистой питьевой водой³².

Решая поставленную задачу, начиная с 1991г. в Научно-инженерном центре радио – гидрогеологических полигонных исследований при Президиуме НАН Украины велись исследования (в пределах Киевской промышленно-городской агломерации) по оценке и прогнозированию загрязнения подземных вод зоны влияния аварии радионуклидами чернобыльского происхождения. В вертикальном разрезе изучались 4 водоносных горизонта: глубины до 20 метров, до 130, до 200 и до 250 – 300 метров. Наблюдения показали, что концентрация цезия-137 и стронция-90 имела тенденцию к росту во времени а их концентрации в Киеве в водоносных горизонтах, находящихся на глубине 200 – 300 метров была выше, чем в Киевской области, где горизонты, которые изучались, находились на глубинах 2 – 20 и 45 – 130 метров. По приблизительным прогнозам исследователей, их концентрация к 2010 году должна была возрасти примерно в 10 раз³³.

При этом отмечалось, что концентрация радионуклидов ^{134,137}Cs в воде к 1991 г. уменьшилась в большинстве районов в среднем на порядок, в то время как концентрация ⁹⁰Sr оставалась примерно на одном уровне. На протяжении всех лет процентный взнос ⁹⁰Sr определял от 45 до 95% внутреннего облучения населения исследуемых областей (Киевская, Полтавская, Запорожская, Николаевская) через питьевую воду и пресноводную (днепровскую) рыбу. Что касается коллективной дозы за счет цезия и стронция, поступавших с рыбой и водой в организм жителей районов бассейна реки Днепр, то ее величина определяла 0,6 дополнительных смертей на миллион жителей. Специалисты отмечали, что эта доза является чрезвычайно малой и ею можно пренебречь³⁴. Результатом выполнения этой работы стала разработка в 1997г. Национальной программы экологического оздоровления бассейна Днепра и улучшения качества питьевой воды, призванная улучшить состояние обеспечения питьевой водой населения обширного региона и в том числе – Киева.

Сразу после аварии на 4-м энергоблоке Чернобыльской АЭС мониторингом состояния окружающей среды занимались производственные геологические объединения «Кировгеология» и «Северукргеология», Укргидромет и Киевское отделение научно-производственного объединения «Тайфун». На основании их исследований была разработана карта плотности загрязнения цезием-137 территории Киева, которая в условиях СССР была проигнорирована. В апреле 1991 года сессия городского Совета народных депутатов, опираясь на эти исследования, отметила,

подземных вод Киевской промышленно-городской агломерации.

Чернобыль - 96. Итоги 10 лет работ по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС. Пятая международная научно-техническая конференция. 83-84.

³⁴ Карачев, И. И., Ткаченко, Н. В., Бережная, Т. И., Костянецкий, М. И. (1996). Оценка вклада хозяйственного водопользования в формирование дозовых нагрузок на население бассейна г. Днепр. 207. *Чернобыль-94. - IU Международная научно-техническая конференция «Итоги 8 лет работы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС». Сборник докладов. Том 1.*

³⁵ ГАК, ф. 1697, оп. 1, д. 16, л. 147.

³⁶ Там же, ф. 1697, оп. 1, д. 17, л. 199 – 201.

³⁷ Там же, ф. 1697, оп. 1, д. 15, л. 140.

³⁸ Там же, ф. 1697, оп. 1, д. 13, л. 3, 9, 38.

что после Чернобыльской катастрофы радиационная обстановка в г. Киеве продолжала оставаться напряженной. Произошло загрязнение грунтов радионуклидами, что повлияет на здоровье людей и окружающей природной среды, если не будет создана система надежной защиты. Расчеты свидетельствовали, что средний уровень загрязнения составлял 1,6 кюри. Велись также исследования для оценки плотности загрязнения грунта плутонием-239 (238. 240), стронцием-90. Транспортная ситуация в Киеве также способствовала сохранению уровней загрязненности, поскольку значительное количество автотранспорта, который участвовал в 1986 г. в перевозках людей и различных материалов в тридцатикилметровую зону и в 1991г. еще эксплуатировалось в городе. Из-за недостаточного количества техники тут плохо решалась проблема пылеподавления. Все это негативно влияло на здоровье, особенно детей, увеличивало дополнительное радиоактивное облучение³⁵. Поэтому на пятой сессии XXI созыва Киевского городского совета народных депутатов была принята Декларация о приоритете охраны окружающей среды и здоровья человека, которая призывала защищать биосферу, бережно использовать природные ресурсы, ориентироваться на возобновляемые источники энергии, производить экологически безопасную продукцию и услуги и пр.³⁶

Учитывая, что главная административная структура города – городской Совет народных депутатов имел право законодательной инициативы³⁷, Киевсовет решил к пятой годовщине чернобыльской катастрофы провести внеочередную общую сессию городского и областного Советов. 1 марта 1991 г. в повестке дня был предусмотрен вопрос «О законодательной инициативе по приданию Киеву статуса территории экологического бедствия вследствие чернобыльской катастрофы». Однако этот вопрос стал ареной политической борьбы. Учитывая массовое противостояние коммунистической и либерально-демократической идеологий в стране в конце 80-х – начале 90-х годов, и среди депутатов, представлявших разные политические силы в горсовете, разгорелась дискуссия, в результате которой на начальном этапе не было принято решение даже о включении этого вопроса в повестку дня³⁸.

На следующих заседаниях (3, 12, 19 марта) проходила бурная дискуссия по этому вопросу, критиковалась работа чернобыльской комиссии в целом, ставился вопрос о замене ее председателя, который оказался не способен организовать коллектив и пр. А 21 марта было предложено решение о переносе срока рассмотрения, но уже не чернобыльского вопроса, а Закона об охране окружающей природной среды. Но и это решение не было принято. Представители Коммунистической партии прилагали максимум усилий, что бы чернобыльская проблема в открытую не звучала, отказываясь признавать вину режима за произошедшую катастрофу. Однако масштабы последствий были таковы, что замалчивать проблему было все сложнее. Уже в повестке дня девятого заседания пятой сессии XXI созыва Киевского городского совета народных депутатов (протокол № 9 от 28 марта 1991 г.) был включен пункт «О законодательной инициативе Киевсовета о придании Киеву статуса города экологического бедствия вследствие Чернобыльской

³⁹ Там же, ф. 1697, оп. 1, д. 4, л. 11, 12, 14, 20, 39, 45-48, 150, 153; ф. 1697, оп. 1, д. 15, л. 110, 112, 113, 139, 142, 144.

⁴⁰ Там же, ф. 1697, оп. 1, д. 15, л. 249; д. 16, арк. 16, 60 – 61, 84, 85.

⁴¹ ГАК, ф. 1697, оп. 1, д. 16, л. 148.

⁴² Там же, ф. 1, оп. 8, д. 3911, л. 5.

⁴³ Там же, ф. 1697, оп. 1, д. 16, л. 87, 88.

⁴⁴ Там же, ф. 1697, оп. 1, д. 16, л. 87.

⁴⁵ Там же, ф. 1, оп. 8, д. 3935, л. 10.

катастрофы». Однако к проекту документа, над которым работала созданная Исполкомом комиссия, во главе с Гончаренко, были претензии, и его рассмотрение было перенесено на следующее заседание. В ходе обсуждения отмечалось, в частности, что 27% территории города по уровню загрязнения цезием соответствуют критериям Закона о загрязненных территориях³⁹.

Дискуссия продолжалась и 9 апреля 1991 г. на 11 заседании пятой сессии XXI созыва, в повестку дня был включен пункт «О мерах по ликвидации последствий чернобыльской катастрофы и ходатайстве к Совету министров Украинской ССР об отнесении территории г. Киева к зоне усиленного радиологического контроля». Было предложено обратиться к Верховному Совету как к законодательному органу страны с законодательной инициативой. Однако, депутаты, причастные к разработке проекта сообщили присутствующим, что подготовленный Комиссией проект был предварительно направлен в Верховный Совет, согласовывался там с Погорелкиным и Малышко, в результате чего суть его была выхолощена. Поэтому проект решения, подготовленный комиссией, было предложено доработать и внести в него высказанные в ходе обсуждения предложения⁴⁰. Но уже 11 апреля, действуя в соответствии с Законом Украинской ССР «О статусе и социальной защите граждан, пострадавших вследствие чернобыльской катастрофы» Киевский городской совет народных депутатов одобрил обращение в Совет Министров УССР об отнесении территории г. Киева к зоне усиленного экологического контроля как такой, что имеет плотность загрязнения изотопами цезия 1,6 кюри на кв. км. что выше граничной дозы, установленной пунктом 4 статьи 2 этого Закона⁴¹.

Как видим, это решение принималось в сложных обстоятельствах, порожденных и бюрократией, и плохой организованностью работы депутатов городского совета, и их идеологическим противостоянием. И что бы обращение Киевсовета было более аргументированным, летом 1991 г. было принято решение о проведении дополнительных обследований уровня загрязнения территории Киева⁴². Совмин Украины выделил 1,5 млн. руб. для проведения изыскания по плутонию и стронцию. Было выполнено 3 – 4 тыс. проб. По предварительным данным утверждалось, что по стронцию Киев может быть отнесен к 3 зоне, а в некоторых местах и ко 2-й⁴³.

Учитывая, что по результатам исследований Киев попадал в четвертую категорию, льготы и доплаты киевлянам должны были составить 1,5 млрд. руб. На общее медицинское обследование было нужно еще 182 млн.⁴⁴. Очевидно, такая высокая стоимость возможного статуса Киева, непосильная для бюджета независимого государства, и стала одной из причин не принятия решения по этому вопросу.

Однако, несмотря на финансовые трудности, определенные усилия для поддержания такой уязвимой категории населения как дети, киевским горисполкомом прилагались. Еще в марте 1991 г. было принято специальное постановление по этому вопросу⁴⁵. И в дальнейшем велась эта работа.

⁴⁶ Документ предоставлен департаментом социальной политики Киевской городской администрации.

⁴⁷ сГр сантигрей – это единица поглощённой дозы ионизирующего излучения в Международной системе единиц (СИ) = 10^{-2} Гр; 1 Гр = 100 рад

⁴⁸ Данные предоставлены Зав. отделом дозиметрии и радиационной гигиены ННЦРМ АМН Украины, доктором физ.-мат. наук. проф. Лихтаревым И.А.

⁴⁹ Документ предоставлен департаментом социальной политики Киевской городской администрации.

⁵⁰ ГАК, ф. 1689, оп.1, д. 890, л. 94, 95.

⁵¹ Вісник Чорнобиля. (1999), 87-89 (2000), 15.

⁵² У 11 человек вновь диагностирован рак щитовидной железы. В общей сложности 115 человек по пр. Фукусиме., (n.d.). Retrieved 30.11.2015, from <http://www.asahi.com/articles/ASHCZ61VFHCZUGTB00P.html>

На основании «Тиреодозиметрического паспорта города Киева», подготовленного НЦРМ АМН Украины в 1995 году⁴⁶, в 1996 . на заседании Национальной комиссии по радиационной защите населения Украины было принято решение «Обоснование отнесения детей г. Киева к категории детей, пострадавших от аварии на ЧАЭС по критерию облучения щитовидной железы». Результаты тиреодозиметрического паспорта города Киева показали, что у всех детей города в возрасте 0-3 года на момент аварии (дети 1986-1983 гг. рождения), был превышен установленный НКРЗ Украины для детей до 3 лет предел облучения щитовидной железы (5 сГр⁴⁷) для отнесения к категории пострадавших от аварии на ЧАЭС детей. Средняя доза облучения щитовидной железы детей 1979-1982 гг. рождения составляла 8.9 сГр⁴⁸, т.е. меньше установленного предела облучения щитовидной железы (10 сГр) для отнесения к категории пострадавших, однако, был превышен у детей, проживающих на момент аварии на территории двух южных секторов города, охватывающих более трети территории всего г. Киева. НКРЗ Украины рекомендовала, чтобы всех детей г. Киева 1986 – 1979 года рождения отнести к категории детей, пострадавших от Чернобыльской аварии по критерию облучения щитовидной железы, поскольку в йодный период аварии дети могли свободно перемещаться в пределах города и т.д. Установить маршруты их перемещения и время пребывания в различных секторах г. Киева не представлялось возможным⁴⁹. Киевская горадминистрация 26.02.98 приняла решение №421 «Про порядок видачі посвідчень дітям м. Києва, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи по критерію опромінення щитовидної залози»⁵⁰ об отнесении к пострадавшим всех детей, рожденных в Киеве в 1979-86 годах. После переучета количество пострадавших детей составило 198 248 человек. И только 11% из них (22171) – эвакуированные и дети ликвидаторов. Это решение значительно увеличило нагрузку на бюджет города. Но, несмотря на сложности, городская администрация гарантировала этим детям предусмотренные законодательством льготы⁵¹.

Несмотря на несоответствие критериям определения пострадавших, это было справедливое решение в отношении детей дошкольного возраста на момент аварии (1979-1986 гг. рождения), поскольку в свое время родители вынуждены были решать вопрос об их эвакуации самостоятельно, в отличие от организованного вывоза школьников. К сожалению, часть детей не получила удостоверение, поскольку родители не знали, что было принято такое решение, а некоторые дети на момент решения уже стали совершеннолетними, в результате чего потеряли льготы. Фактически, решение реализовано было частично. Однако процесс принятия его может быть интересен Японии, где увеличивается количество случаев рака щитовидной железы среди детей в префектуре Фукусима и это сегодня волнует граждан страны. На 30 ноября 2015 года по всей префектуре выявлены 115 случаев рака щитовидной железы у детей⁵². Утверждение о том, что ситуация с последствиями Чернобыля не повторится в Японии, бытовавшая в среде чиновников и части медиков на начальном этапе, теперь вызывает большие сомнения.

Интересен жителям Фукусимы может быть опыт финансирования оздоровления детей Украины, которое в целом шло по линии областных государственных администраций. На эти цели им, например в 2000 году, было перечислено из Чернобыльского Фонда 175 млн. 105,1 тыс. грн. В Киеве, благодаря Управлению по делам защиты населения от последствий аварии на Чернобыльской АЭС Киевской городской администрации, 1200 детей 1983, 1984 и 1985 годов рождения имевших статус пострадавших от последствий Чернобыльской катастрофы, побывали в одной из лучших здравниц Закарпатья – в санатории «Поляна» Свалявского района. Здесь юные пациенты в течение 18 дней в семи заездах, с мая по август, включительно, лечили желудочно-кишечные заболевания и расстройства, а также другие болезни⁵³.

⁵³ Вісник Чорнобиля. (2000). 6, 39.

Конец 90-х – начало XXI века характерны тем, что в связи с общим снижением внимания к научному обеспечению чернобыльских задач, Киев, как и вся страна, живет текущими проблемами, которые из года в год остаются нерешенными. Особенно ярко это отражено в материалах практически ежегодных чернобыльских слушаний в Верховной Раде Украины. И наиболее острые из проблем, поднимаемые там – социальное обеспечение пострадавшего населения и ликвидаторов, оздоровление взрослых и, особенно, детей. Подтверждением необходимости усилий в этом направлении являются данные статистического сборника «Самооцінка населенням м. Києва стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2014 році», подготовленного Главным управлением статистики в г. Киеве и изданном в 2015 г. В нем отражены и вопросы, связанные с влиянием последствий Чернобыльской катастрофы на состояние здоровья киевлян. По его данным 2098,9 тыс. человек отметили, что авария частично повлияла на их здоровье, а 196.4 тыс. чел. указали, на серьезность этого влияние.

Данные сборника позволяют отследить результативность усилий государства и городских властей по защите здоровья населения от последствий катастрофы на ЧАЭС. Сравнение самооценки состояния здоровья в целом населения Украины и г. Киева позволяет сделать вывод об отсутствии кардинальной разницы. В то же время когда речь идет о самооценке влияния последствий Чернобыльской катастрофы на здоровье жителей Украины и Киева, то отслеживается значительная (до 50 и более процентов) разница. 75 проц. населения Киева отмечает частичное влияния ЧК на здоровье и около 7 проц. заявляют о серьезном влиянии.

То есть результаты 30-ти летних усилий государства и городских властей Киева, направленных на минимизацию последствий аварии на Чернобыльской АЭС оказались недостаточно эффективны. Социальное и физическое самочувствие жителей города, переживших трагедию 1986 г. – убедительное этому подтверждение. К тому же их реальное самоощущение вступило в противоречие с мнением части специалистов, утверждающих об отсутствии значительного влияния последствий аварии, что и породило недоверие к ним. Аналогичная ситуация складывается и в Фукусиме. Мощное атомное лобби навязывает обществу мнение о не-

значительном негативном влиянии катастрофы на АЕС, пугая его угрозой снижения уровня энергетической обеспеченности. Как и в Киеве так и в Фукусиме власть пытается решать экономические проблемы за счет здоровья людей.

Дискуссионность, незавершенность и нерешенность многих проблем и через тридцать лет после аварии на ЧАЭС, множество конкретных жизненных примеров, трагедии отдельных людей и их семей в Киеве и Фукусиме – все это дает основания для вывода, что атомная энергетика – чрезвычайно опасный и затратный способ производства энергии, требующий от властей в конкретной экстремальной ситуации действий, адекватных приоритетной задаче государства и общества (а ведь они должны ставить именно такую задачу) – задаче сохранения человеческих жизней.

REFERENCES

«Nacional'nyj opros obshhestvennogo mnenija. Protiv vozobnovlenija raboty AJeS – 58%, «My ne smozhem jevakuirovat'sja» – 78%». (n.d.). Retrieved 2015, from <http://www.tokyo-np.co.jp/article/feature/nucerror/list/CK2015092002100006.html>

Loganovskij, K.N., Loganovskaja, T.K. (2011). Nevostrebovannye Fukusimoi psihologicheskie i nejropsihiatricheskie uroki Chernobylja. Ukraïns'kij medichnij chasopis, 2 (82). Jelektronnyj resurs: <http://www.umj.com.ua/article/11295/nevostrebovannye-fukusimoi-psixologicheskie-i-nejropsixiatricheskie-uroki-chernobylja>.

Kopchinskij, G. A., Shtejnberg, N. A. (2012). Chernobyl', Fukushima – chto dal'she? Vestnik Ukrainskogo jadernogo obshhestva, 1-2, 1-6.

Saenko, Ju. (2012). Chornobil' – Fukusima: komfortno-spozhyvac'kij kolaps. Ukraïns'ke suspil'stvo 1992-2012. Stan ta dinamika zmin. Sociologichnij monitoring. Kiïv:IS NAN Ukraïni, 199-203.

(2011). Mozhno li doverjat' budushhee regiona atomnym stancijam? – Avarija na AJeS Fukusima. Krah sistemy poluchenija pribyli i doroga k vozrozhdeniju regiona. Shudzhi Shimizu, Izd. Issledovanie municipalitetov; Jusukje Jamashita i Hiroshi Kajnuma (red.). (2012). Teorija jevakuiacii ot AJeS. Ot real'nogo obraza do al'ternativnogo goroda i vozrozhdenija rodiny. Izd. Akashi.

Doklad nezavisimoi komissii Parlamenta Japonii po rassledovaniju аварии na AJeS FukusimaTEPCO. (2012). Izd. Tokuma, 356.

Jmennja zori Chornobil'. (1996). Chernobyl': Chornobil'interinform, 232.

Karta plotnosti zagrjaznieniem ceziem-137 gruntov territorii g. Kieva (po sostojaniju na dekabr' 1990 g.) - gaz. Kievskaja pravda, 5 marta 1991 g.; Karta plotnosti zagrjaznenija zhilyh kvartalov, promyshlennyh zon i gruntov Kieva plutoniem - 238, 239, 240 i Karta plotnosti zagrjaznenija zhilyh kvartalov, promyshlennyh zon i gruntov Kieva stronciem 90 - gaz. Vechernij Kiev, 30 aprelja 1991 g.

Gosudarstvennyj arhiv g. Kieva (dalee GAK). f. 1697, op. 1, d. 17, l. 196. - Reshenie №10 pjatoj sessii HHI sozyva Kievskogo gorodskogo soveta narodnyh deputatov ot 25 aprelja 1991 g., Prilozhenie 1. O sostojanii zagrjaznenija territorii Kieva radionuklidami.

Chornobil' 1986 – 1987 rr. Dokumenti i spogadi. Rol' NAN Ukraïni u podolanni naslidkiv katastrofi. V 2-h tomah. (2005). Kiïv: Akademperiodika, 196.

GAK, f. 1697, op. 1, d. 17, l. 196.

- GAK, f. R. 1, op. 8, d/ 3173, l. 42.
 GAK, f. R. 1, op. 8, d. 3174, l. 21, 51.
 GAK, f. R. 1, op. 8, d. 3180, l. 5, 7, 10, 14, 18.
 GAK, f. R. 1, op. 8, d. 3203, l. 13.
 GAK, f. R. 1, op. 8, d. 3177, l. 2, d. 3175, l. 59.
 Chernobyl' sdelal menja drugim chelovekom. Nejubilejnoe interv'ju s Mihailom Gorbachevym. (2006). Novaja gazeta, 2.03. 2006.
 Izrael', Ju. Radioaktivnoe zagrjaznenie prirodnyh sred v rezul'tate avarii na Chernobyl'skoj atomnoj stancii. (2006). Moskva: Komtehprint
 Chornobil': problemi zdorov'ja naselennja. Zbirnik dokumentiv i materialiv u dvoh knigah. (1995). Kiïv: Institut istorii Ukraïni/
 GAK, f. R. 1, op. 8, d. 3167, l. 114.
 GAK, f. 1697, op. 1, d. 16, l. 147 - 148.
 GAK, f. R. 1, op. 8, d. 3184, l. 2, 3, 31, 36, 38, 53, 57, 63, 65, 66, 76, 78, 88, d. 3201, l. 67, d. 3200, l. 30, 31, 48.
 GAK, f. 1, op. 8, d. 3915, l. 14.
 Perechen' priveden v hronologicheskom porjadke: Postanovlenie Goskomtruda SSSR ot 30.01.1990 N 42 «O Perechne professij i dolzhnostej, rabota v kotoryh daet pravo na gosudarstvennuju pensiju na l'gotnyh uslovijah po Spisku N 2 licam, prozhivajushhim na territorii, podvergshejsja radioaktivnomu zagrjazneniju v rezul'tate avarii na Chernobyl'skoj AJeS»; Postanovlenie Sovmina SSSR, VCSPS ot 31.03.1990 N 325 «O merah po uluchsheniju medicinskogo obsluzhivanija i social'nogo obespechenija lic, prini-mavshih uchastie v rabotah po likvidacii posledstvij avarii na Chernobyl'skoj AJeS»; Ukaz Prezidenta SSSR ot 07.04.1990 N 40 «O merah pomoshhi detjam, prozhivajushhim v zone posledstvij avarii na Chernobyl'skoj AJeS»; Postanovlenie VS SSSR ot 25.04.1990 N 1452-1 «O edinoj programme po likvidacii posledstvij avarii na Chernobyl'skoj AJeS i situacii, svjazannoju s jetoj avariej»; Postanovlenie Sovmina SSSR ot 30.06.1990 N 645 «Ob obespechenii vypolnenija Postanovlenija Verhovnogo Soveta SSSR «O edinoj programme po likvidacii posledstvij avarii na Chernobyl'skoj AJeS i situacii, svjazannoju s jetoj avariej»; Pis'mo Goskomtruda SSSR ot 04.07.1990 N 2125-FK O vydache udostoverenij i nagrudnyh znakov, podtverzhvajushhih pravo na l'goty, licam prini-mavshim uchastie v rabotah po likvidacii posledstvij avarii na Chernobyl'skoj AJeS; Postanovlenie Sovmina SSSR ot 12.10.1990 N 1017 «Ob organizacii Centra vosstanovitel'nogo lechenija dlja roditel'ej s det'mi iz rajonov, podvergshejsja radioaktivnomu zagrjazneniju v rezul'tate avarii na Chernobyl'skoj AJeS»; Postanovlenie Sovmina SSSR ot 19.12.1990 N 1312 «Ob utverzhdenii Gosudarstvennoj sojužno-respublikanskoj programmy po ohrane zdorov'ja detej ot vozdejstvija posledstvij chernobyl'skoj katastrofy na 1991 - 1995 gody»; Postanovlenie Kabineta Ministrov SSSR ot 26.03.1991 N 122 «O dopolnitel'nyh merah po uluchsheniju material'nogo i social'nogo obespechenija medicinskih i farmacevticheskikh rabotnikov uchrezhdenij zdravoohraneniya, raspolozhennyh v rajonah, podvergshejsja radioaktivnomu zagrjazneniju v rezul'tate avarii na Chernobyl'skoj AJeS»; Postanovlenie Kabineta Ministrov SSSR ot 08.04.1991 N 164 «O Konceptcii prozhivaniya naselenija v rajonah, postradavshih ot avarii na Chernobyl'skoj AJeS»; Zakon SSSR ot 12.05.1991 N 2146-1 «O social'noj zashhite grazhdan, postradavshih vsledstvie chernobyl'skoj katastrofy»; Postanovlenie VS SSSR ot 12.05.1991 N 2147-1 «O vvedenii v dejstvie Zakona SSSR «O social'noj zashhite grazhdan, postradavshih vsledstvie chernobyl'skoj katastrofy»; Postanovlenie Kabineta Ministrov SSSR ot 29.05.1991 N 312 «O merah po obespecheniju realizacii Postanovlenija Verhovnogo Soveta SSSR «O hode vypolnenija Postanovlenija Verhovnogo Soveta SSSR ot 25 aprelya 1990 goda «O edinoj programme po likvidacii posledstvij avarii na Chernobyl'skoj AJeS i situacii, svjazannoju s jetoj avariej» i dr.
 GAK, f. 1697, op. 1, d. 9, l. 19, 34. - Reshenija №10, №17 Prezidiuma

kievskogo gorodskogo Soveta narodnyh deputatov ot 20 ijulja i 4 sentjabrja 1990 g.

GAK, f. 1697, op. 1, d. 17, l. 191-201. - Reshenie №10 pjatoj sessii HHI sozyva Kievskogo gorodskogo soveta narodnyh deputatov ot 25 aprelja 1991 g.

GAK, f. 1697, op. 1, d. 9, l. 104. - Reshenija №38 Prezidiuma kievskogo gorodskogo Soveta narodnyh deputatov ot 28 sentjabrja 1990 g. F.1697, Op.1, d. 154, l. 46-47. - Reshenie №4 pjatoj sessii HHI sozyva Kievskogo gorodskogo soveta narodnyh deputatov ot 21 aprelja 1991 g.

GAK, f. 1697, op. 1, d. 14, l. 155, d. 15, l. 14. - Reshenie №4 pjatoj sessii HHI sozyva Kievskogo gorodskogo soveta narodnyh deputatov ot 21 marta 1991 g. Stenogrammy zasedanij ot 21 marta.

GAK, f. 1697, op. 1, d. 16, l. 148, 149, 150 - Reshenie № 6 pjatoj sessii HHI sozyva Kievskogo gorodskogo soveta narodnyh deputatov ot 11 aprelja 1991 g.; GAK, f. 1697, op. 1, d. 17, l. 196. - Reshenie №10 pjatoj sessii HHI sozyva Kievskogo gorodskogo soveta narodnyh deputatov ot 25 aprelja 1991 g., Prilozhenie 2. Perechen' oborudovanija i neobhodimye sredstva dlja ego priobretenija.

GAK, f. 1697, op. 1, d. 16, l. 148, 149, 150 - Reshenie № 6 pjatoj sessii HHI sozyva Kievskogo gorodskogo soveta narodnyh deputatov ot 11 aprelja 1991 g.

Shestopalov, V. M., Rudenko, Ju. F., Gudzenko, V. V., Boguslavskij, A. S. (1996). Nekotorye osobennosti radionuklidnogo zagrjaznenija podzemnyh vod Kievskoj promyshlenno-gorodskoj aglomeracii. 83-84.

Karachev, I. I., Tkachenko, N. V., Berezhnaja, T. I., Kostjaneckij, M. I. (1996). Ocenka vklada hozjajstvennogo vodopol'zovanija v formirovanie dozovyh nagruzok na naselenie bassejna g. Dnepr. 207.

GAK, f. 1697, op. 1, d. 16, l. 147. - Reshenie № 6 pjatoj sessii HHI sozyva Kievskogo gorodskogo soveta narodnyh deputatov ot 11 aprelja 1991 g.

GAK, f. 1697, op. 1, d. 17, l. 199 - 201. - Reshenie №10 pjatoj sessii HHI sozyva Kievskogo gorodskogo soveta narodnyh deputatov ot 25 aprelja 1991 g., Prilozhenie 3.

GAK, f. 1697, op. 1, d. 15, l. 140.

GAK, f. 1697, op. 1, d. 13, l. 3, 9, 38. - Reshenija i stenogrammy zasedanij i dokumenty k nim.

GAK, f. 1697, op. 1, d. 4, l. 11, 12, 14, 20, 39, 45-48, 150, 153. - Reshenija pjatoj sessii HHI sozyva Kievskogo gorodskogo soveta narodnyh deputatov ot 6 aprelja 1991 g. Stenogrammy zasedanij ot 12, 19, 21 marta; f. 1697, op. 1, d. 15, l. 110, 112, 113, 139, 142, 144.

GAK, f. 1697, op. 1, d. 15, l. 249; d. 16, l. 16, 60 – 61, 84, 85.

GAK, f. 1697, op. 1, d. 16, l. 148. - Reshenie № 6 pjatoj sessii HHI sozyva Kievskogo gorodskogo soveta narodnyh deputatov ot 11 aprelja 1991 g.

GAK, f. 1, op. 8, d. 3911, l. 5.

GAK, f. 1697, op. 1, d. 16, l. 87, 88.

GAK, f. 1697, op. 1, d. 16, l. 87.

GAK, f. 1, op. 8, d. 3935, l. 10.

GAK, f. 1689, op.1, d. 890, l. 94, 95.

Visnik Chornobilja. (1999). 87-89.

U 11 chelovek vnov' diagnostirovan rak shhitovidnoj zhelezy. V obshhej slozhnosti 115 chelovek po pr. Fukusimy, (n.d.). Retrieved 30.11.2015, from <http://www.asahi.com/articles/ASHCZ61VFHCZUGTB00P.html>

Visnik Chornobilja. (2000). 6, 39.

Наталія Барановська, Мігояши Юкіко

МІСТА ТА ЇХНІ ЖИТЕЛІ ПІСЛЯ РАДІАЦІЙНОЇ АВАРІЇ (НА ПРИКЛАДІ КИЄВА ТА ФУКУСИМИ)

У статті на основі вперше введених в обіг архівних матеріалів та інших джерел, показана ситуація, що склалася в м. Києві після аварії на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції у квітні 1986 р. Всупереч офіційній точці зору про те, що місто обійшли радіоактивні викиди із зруйнованого реактора, тут склалася напружена ситуація. В умовах перебування України в складі СРСР дії влади викликали недовіру і невдоволення. Багато в чому схожі процеси відбувались в 2011 р. в м. Фукусіма (Японія) після аварії на АЕС.

Незавершеність процесів боротьби з наслідками аварій на атомних електростанціях в Україні та Японії, можлива ймовірність подібних подій, будь де, роблять багаторічний досвід Києва важливим і для мешканців Фукусіми і для людської спільноти в цілому.

Ключові слова: аварія на атомній електростанції, наслідки, дії влади, Київ, Фукусіма, екологія, медицина, переселенці.

Natalia Baranovska, Mihoyashy Yukiko

CITIES AND THEIR RESIDENTS AFTER A RADIATION ACCIDENT (KYIV AND FUKUSHIMA CASES)

On the basis of archival materials and other sources authors show the situation in Kiev after the accident at the 4th reactor of the Chernobyl nuclear plant in April 1986. Contrary to the official point of view that the city was spared from the radioactive emissions from the destroyed reactor, prevailing situation was tense.

Under conditions of Ukraine being a part of the USSR the government's actions caused mistrust and discontent. Largely similar process took place in 2011 in Fukushima after the accident at the nuclear power plant.

Incomplete processes of combating the accidents at nuclear power plants in Ukraine and Japan and the likelihood of similar accidents elsewhere make the experience of Kiev priceless for Fukushima as well as the rest of the world.

Keywords: accident at a nuclear power plant, consequences, actions of the government, Kyiv, Fukushima, ecology, medicine, immigrants.

МУЗЕЙ ТА МІСТО

УДК 130.2:316.663.5

Олена Зайченко,

*кандидат філософських наук, доцент з.н.,
кафедра музеєзнавства і пам'яткознавства,
Київський національний університет культури і мистецтв,
e-mail: Sirlle@yandex.ru*

ГЕЙМІФІКАЦІЯ МУЗЕЙНОГО ПРОСТОРУ В АСПЕКТІ ТИПОЛОГІЇ ПОВЕДІНКИ МУЗЕЙНОГО ВІДВІДУВАЧА

Тенденцією сучасної музейної драматургії є трансформація її з «музейної нудьги» (визначення Т. С. Шоли) до атрактивного «живого музею». У статті викладено історію дослідження поведінки музейного відвідувача, а також проаналізовано й висвітлено їх типологію. Зроблено висновки щодо перспектив гейміфікації музейного простору

Ключові слова: *гра, музейний простір, гейміфікація, атрактивність, креативність, трансформація*

Актуальність цієї теми зумовлена тим, що гейміфікація, як ігровий метод актуалізації галузей, що першопочатково такими не вважалися, є однією з провідних тенденцій ресурсного наповнення музейного простору та сенсового оновлення музею як такого відповідно до зростаючої необхідності захоплювати увагу відвідувача та постійного вдосконалення методів надання атрактивності процесу засвоєння інформації. Водночас, як метод гейміфікація постійно вдосконалюється та породжує суміжні відгалуження. Він претендує на певну універсальність. Однією з причин є те, що феномен гри пронизує людське буття в культурі. До того ж гра (зокрема, такий її модус як рольова гра) пов'язана із потребою особистості в актуалізації, самопізнанні, самореалізації та внутрішній еволюції, а тому є фундаментальним соціокультурним явищем. Означена теза виносилася на захист дисертації О. Зайченко «Рольова гра як феномен культури» в якості одного з пунктів наукової новизни¹. А культуротворчий і трансформуючий потенціал гри неодноразово звертали на себе увагу в культурологічному науковому осередку.

Тим часом, в Україні гейміфікація лише починає впроваджуватись у культурний простір. Наприклад, у сфері бізнесу це питання порушується значно частіше, ніж в музеєзнавстві. Більш того, на відміну від європейського, в пострадянському просторі гейміфікацію дуже часто пов'язують зі сферою бізнесу та часто помилково вважають лише методом бізнес-тренінгів, засобом підвищення мотивації співробітників тощо, тим самим обмежуючи та збіднюючи її потенціал. У музейному середовищі України її впровадження тільки починається (частіше елементи зустрічаються при впровадженні музейних квестів чи театралізованих

¹ Зайченко, О.Г. (2012) Рольова гра як феномен культури: дисертація кандидата філософських наук, Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, Київ.

² Ананиев, В.Г. (2013). Национальные и международные музейные организации, Санкт-Петербургский Государственный университет, Санкт-Петербург.

³ Записано зі слів дизайнера музейного простору, співробітника компанії «Ralph Appelmaum Assotiation» Людами Гордон від 22. 09.16.

⁴ Хейзинга, Й. (1992) Homo ludens. В тени завтрашнього дня, Прогресс, Москва.

⁵ Леви Брюль, Л. (1994) Сверхъестественное в первобытном мышлении, Педагогика-Пресс, Москва.

⁶ Леви-Стросс, К. (2001), Структурная антропология, ЭКСМО-Пресс, Москва.

⁷ Элиаде, М. (1994). Священное и мирское, Изд-во МГУ, Москва.

⁸ Caillois, R. (1967) Les jeux et les hommes. Le masque et le vertige, Edition Gallimard, Paris.

⁹ Pellissard, M. (2015-2016). «Gamification in Cultural Institution & Museums», GMI II. retrieved October 27, 2015-2016, from <http://bunkrapp.com/present/nc32pm/#1>

¹⁰ Carbuccia, J. (2015) «Petit guide de gamification», Siecle digital, retrieved 23 June, 2015, from <https://siecledigital.fr/2015/06/23/petit-guide-de-gamification/>

¹¹ Там же

¹² Там же

¹³ Дыбовский, Н. (2007) «Игра вызывает игрока. Военный совет» [Электронный ресурс], Лучшие компьютерные игры. Retrieved 23 June, 2015 №2 (63), from <http://www.lki.ru/text.php?id=2231>

¹⁴ Carbuccia, J. (2015) «Petit guide de gamification», Siecle digital, retrieved 23 June, 2015, from <https://siecledigital.fr/2015/06/23/petit-guide-de-gamification/>

екскурсії). Проте, в розвиненому вигляді гейміфікацію впроваджують рідко, ще менше пишуть.

Мета роботи. Дослідження пов'язане з аналізом методів трансформації музейного простору при відповідному задіянні рис психології особистості та людського потягу до ігрових дій. Розглядаються причини й наслідки втрати і, навпаки, виникнення зацікавлення музейним контентом. У цьому аспекті порушені питання, пов'язані з гейміфікацією (ігрофікацією) музею. Тобто питання ступеня готовності музейних працівників до ігрової трансформації їх царини.

Методологія дослідження полягає в одночасному застосуванні аналізу поведінки музейного відвідувача й співставлення моделей музейного менеджменту зі сталими поведінковими паттернами музейних працівників. Зазначений методологічний підхід дозволяє розкрити та піддати аналізу певні типи дій відвідувача, організатора сучасних музейних атракцій та певних варіантів музейної політики.

Стан розробки питання обмежується відповідним розділом у роботі «Вічність тут більше не живе» професора кафедри музеології Загребського університету Т. Шоли, дослідженням Е. Робінсона «Поведінка музейного відвідувача»² та роботою Дж. Кенедді «Прості у виконанні»³ на тему музейної драматургії. Ці джерела поки що лише чекають перекладу як на українську, так і на російську мову. Означене питання викликає активну зацікавленість, у тому числі організаторів сучасних музейних атракцій, квестів тощо на пострадянському просторі. Вони активно опрацьовують його, організовують семінари, воркшопи, вебінари тощо.

Відповідно, **історіографія** питання, власне, гейміфікації є не настільки розробленою, як культурологічного дискурсу гри. Саме із культуротворчим аспектом гри працювали Й. Гейзінга⁴, Л. Леві-Брюль⁵, К. Леві-Стросс⁶, М. Еліаде⁷, Р. Кайуа⁸. І саме аналіз культуротворчого аспекту гри та гри у культурі об'єднує перелічені дослідження. Втім, у цьому випадку наукове зацікавлення становить такий наслідок ігрового сліду в суспільстві й культурі як гейміфікація. Якщо історія вивчення гри у культурі та її внеску в розвиток музейної педагогіки чи музейної комунікації є відносно широкою, то галузь гейміфікації обмежується низкою англomовних статей, присвячених проблемам і перспективам її введення в ту чи іншу галузь, такими як роботи М. Пеллісар⁹, Ж. Карбучча¹⁰, Р. А. Ріда¹¹, О. Ріполла¹² тощо. Причому в пострадянському просторі частіше вона розглядається в аспекті бізнесу чи її застосування в побудові інтернет-сайтів, електронних ігор тощо. Проте, методи гейміфікації є універсальними та можуть бути застосовані і як складова частина розвитку музейної справи на початку ХХІ ст. На пострадянському ж просторі одним з перших перспективи її розвитку в культурі зазначив М. Дибовський у статті «Гра викликає гравця»¹³.

Наукова новизна роботи полягає у введенні в науковий обіг типології музейних відвідувачів, неофіційно існуючої у середовищі організаторів сучасних музейних атракцій та аніматорів, і наступному аналізі відповідного впливу кожного з них на музейний простір й типів їх реакції на музейні атрактивні заходи. Також означена типологія музейних відвідувачів розглядається в аспекті гейміфікації музейного простору. В процесі вона співставляється із типологією ігрової поведінки за Р. Бартлом¹⁴, внаслідок чого конкретизуються певні види мотивації для участі в сучасних музейних атракціях та відповідній актуалізації музейного простору

для кожного з них. Так само виводиться тема тимчасового злиття ігрового та реального простору в музеї як рольовим методом (Ігри Живої Дії, які в міжнародному термінологічному оберті існують як LARP), так і цифровим при конструктивному використанні популярних електронних додатків та гаджетів.

Перспективи подальших досліджень гейміфікації музейного простору є достатньо актуальними. Вони відповідають тій необхідності підвищення його привабливості для глядача та самої мотивації відвідування музеїв, що назріли вже наприкінці ХХ ст. Існують різні типи як музейних відвідувачів, так і «гравців» як учасників відповідних дій. Крім того, необхідно враховувати і потреби тих типів прихильників музею, для яких будь-які атрактивна дія чи акт гейміфікації є «зайвими» через потребу в піднесеному спокої музейного простору. Проте, в умовах динамічного розвитку культурної парадигми ХХІ ст. останній при збереженні специфічного музейного конформізму може переживати певні кризові явища. До того ж, існує поставлене питання адаптації гейміфікативних принципів також для кола «музейних ортодоксів», коли вже сам їх інтелектуальний ресурс може слугувати підвищенню інтелектуального рівня музейних відвідувачів.

Поняття «музейної нудьги», виведене Т. Шолою (всесвітньо визнаним спеціалістом у галузі музеології та професором відповідної кафедри Загребського університету), як риса ортодоксального музею в праці «Вічність тут більше не живе. Тлумачний словник музейних гріхів». Йому протиставлене введена на початку ХХІ століття практика «живого музею». В якості складових «музейної нудьги» Т. Шола наводить наступні риси: нездатність емоційно порадувати своїх відвідувачів при здатності довести до знеможеності через досягнення психічної межі насичення інформацією; орієнтація музеїв на науковий інтерес всупереч інтересам відвідувачів; недружнє до відвідувача подання інформації; пересторожено-нудна атмосфера без проявів «реального життя» в поєднанні з її прийняттям музейними працівниками як «норми»; підміна музейної комунікації «менторськими освітніми методами»; відсутність комфортних умов для відпочинку в музейних залах тощо¹⁵ Слід визнати, що музеї, дружні до відвідувача, існують. Проте, професор Т. Шола приходить до висновку: «Таке становище породило широко розповсюджене переконання, що музейники, як й університетські професори, – нудні марудники. Вони обирають давати своїй аудиторії зовсім не те, що вона дійсно бажає, керуючись несласаним вголос, але затвердженим принципом, що публіки не існує, і більшість людей тому не чинять спротиву або не наважуються заперечувати»¹⁶.

Наприклад, славетна Дрезденська галерея свідомо позиціонує себе як гіперортодоксальний музейний простір, який мало змінювався з часів свого заснування та часів основного розвитку-становлення-створення імені у світі культури. І вбачає в цьому місію введення відвідувача у «старі добрі музейні часи», маніфестуючи психологічні чекання від глядача «підноситися до їх рівню». Проте, такі уславлені музеї як Прадо в Мадриді (Іспанія) й Амстердамський Королівський музей (Рейксмузеум) в Нідерландах, не вважають «зниженням свого рівню до профанів», створюючи свої промо-відео в жанрі захопливого кінотрейлера (як Прадо) або вражаючи флешмоби в людних місцях (як Рейксмузеум, що сповістив про відкриття після тривалої реставрації появою в модному торговельному центрі рембрандтівського «Нічного Дозору», який «ожив» під звуки «Оди до радощів» Бетховена). Американський

¹⁵ Шола, Т. С. (2012), Вечность здесь больше не живет. Толковый словарь музейных грехов, Музей-усадьба Л. Н. Толстого «Ясная Поляна», Тула.

¹⁶ Там же

¹⁷ Ананиев, В.Г. (2013). Национальные и международные музейные организации, Санкт-Петербургский Государственный университет, Санкт-Петербург.

¹⁸ Carbuccia, J. (2015) «Petit guide de gamification», Siecle digital, retrieved 23 June, 2015, from <https://siecledigital.fr/2015/06/23/petit-guide-de-gamification/>

¹⁹ Запис розмови із гейм дизайнером та організатором Рольових Ігор Живої Дії М. Тисейко від 09. 12.15.

²⁰ Там же

²¹ Записано зі слів дизайнера музейного простору, співробітника компанії «Ralph Appelmaum Assotiation» Людмили Гордон від 22. 09.16.

²² Записано зі слів режисера квест-театру «Країна Фантазія» В.О. Материнського від 03. 09.16.

же музейний простір узяв курс на посилення атрактивності експозиції (часто через інтерактивізацію експозиції) з початку виділення фондом Карнегі в 1925 році двох з половиною тисяч доларів на вивчення труднощів сприйняття матеріалу в музейному просторі. Для свого часу це дослідження музейних відвідувачів було піонерським. В результаті було опубліковано монографію «Поведінка музейного відвідувача» професора психології Е. Робінсона¹⁷. Європейський культурний простір поступово адаптує до себе американську модель музейного менеджменту через практично доведену при її використанні високу ефективність. Проте, в цьому є й зворотній бік. Існує певна категорія відданих шанувальників музейного простору, які не потребують додаткової атрактивної мотивації, що застосовується до основної аудиторії. Відповідно, застосовувана ефективна американська модель музейного менеджменту втомлює їх настільки, що вони «відпочивають» в ортодоксальних пострадянських музеях.

Протягом кінця ХХ – початку ХХІ ст. відбулося органічне введення до музейного менеджменту гейміфікації (ігрофікації). Консультант у галузі цифрових і корпоративних комунікацій Жюльєн Карбучча характеризує її як «введення ігрових механізмів у базово неігрові елементи», які «додають гру в неігровий контекст» задля вирішення певних питань і проблем¹⁸.

Розробка атрактивних музейних програм професійно межує із діяльністю розробників настільних ігор, міських квестів, театрів імпровізації тощо. В цьому може упевнитися кожен, хто цікавиться означеною темою. Наприклад, український розробник психологічних рольових ігор М. Тисейко описував, як у 2012 р. в Сан-Франциско проходила конференція під назвою «Музей як настільна гра»¹⁹. За його словами, перебіг заходу був таким: обговорення квестових технологій і пропозиція нових та апробація музейними робітниками готових квестів²⁰, що показує, наскільки популярним був та залишається квест. Оскільки один з найкращих видів людського досвіду людини є ігровий, то в квесті, як формі ігрового оживлення музейного простору, захоплююча діяльність має бути поєднана із навчанням та дослідженням світу. І чим більше відбувається ігрове занурення в певну атмосферу, тим більш успішним виявиться квест.

При створенні музейного квесту серед багатьох нюансів слід враховувати й існування різноманітних типів музейних відвідувачів. В чому можна керуватися опублікованими результатами роботи Едварда Робінсона або виданим одним з провідних дизайнерів музейного простору Джеком Кенедді посібником під назвою «Простий у використанні»²¹. Але у пострадянському середовищі організаторів музейних квестів та аніматорів існує певна неофіційна типологія музейного відвідувача. На момент написання означеної статті інформатором щодо типології був режисер квест-театру «Країна Фантазія» В. О. Материнський. Однак, автором її він не був, чого не приховував. При намаганні уточнити авторство, інформатор висловлювався, що це з галузі колективного утворення термінології для внутрішнього вжитку²². Проте, при подальшому дослідженні вирішення питання уточнення первинного інформаційного джерела типології музейного відвідувача, яке надалі отримало широке неофіційне застосування, є досить важливим. Його ефективна лаконічність і влучність не дозволяє більше лишатися в ланках професійного жаргону аніматорів та організаторів сучасних музейних атракцій, що є достатньою причиною для наведення в дослідженні та подальшій розробки.

Їх нараховують три: «Дослідник», «Фланер» та «Бігун». Найортодоксальнішим із означених типів є «Дослідник». Зазвичай, це професійний мистецтвознавець, археолог, художник, колега-музейник чи просто поціновувач, чий рівень близький до професійного. Серед них чимало університетських професорів «старого загартування». Вони повільно та самозаглиблено пересуваються експозицією, довго вивчають експонати і приходять до них немов до «старих друзів». Вони не потребують того, щоб їх «розважали в музеї», та уникають випадкового потрапляння в розважальну програму під час музейних свят, адже сприймають їх як перешкоду до «спілкування із шедеврами». Більш того, вони не вважають атрактивні музейні заходи необхідними та вважають їх «зниженням рівню». Музейним працівникам просто зберігати їх інтереси навіть при найсучаснішій атрактивній програмі. Достатньо розмежувати час відвідин, локалізувати зони квесту тощо. Це певні «зберігачі традицій», які здатні вкладати у музейний розвиток свої професійні знання та блискучий інтелект і «залишити музей саме музеєм». Проте, можливо, на пострадянському просторі настільки непросто впровадити сучасні музейні атракції, що певний процент дирекції музеїв, будучи науковцями, є саме «Дослідниками». Вони належать до психологічних консерваторів, яким, попри сучасні тенденції «живого музею», це «не треба». В кращому випадку їм притаманно урізноманітнити й підняти на високий рівень саме екскурсійну діяльність. У гіршому ж організатори сучасних музейних атракцій при співробітництві із ними можуть стикнутися із перестороженістю чи, так званою, «диктатурою простору». Парадокс, але інформаційний ресурс «Дослідника» (наприклад, історій з життя або історичних анекдотів) здатний зробити його безцінним для розроблення квестів.

Наступним типом музейного відвідувача є «Фланер» (від фр. «flaneur» – «той, хто вільно гуляє без цілі»). Відповідно до перекладу слова виходить і опис означеного типажу. До нього належить більша частина музейних відвідувачів. Це туристи та мешканці, які просто у вільному пересуванні шукають позитивних емоцій чи розваг. Вони просто проходять експозицією та зупиняються біля того експонату або дійства, яке сподобалось чи привернуло увагу. Саме подібна публіка із нетерпінням чекає на «Ніч музеїв» та заповнює зали під час квестів чи театралізованих екскурсій. І повертаються вони в музей не до експонатів «у чистому виді», а туди, де раніше отримали задоволення. Також вони активно поширюють інформацію про своє задоволення від музею чи його атрактивної програми. Тому вони не менш вигідні музею, ніж його ортодоксальні прихильники. Частіше за все, розробник музейних атрактивних заходів розраховує їх саме на «Фланера».

Третім типом музейних відвідувачів є «Бігун». Він приходить до музею бо «так треба», його «змусили» або «привели». Він швидко проноситься експозицією, щоб якнайшвидше позбавитись від «музейної нудьги». Зупиниться «Бігун» тільки перед тим, що його здивувало чи спричинило те, що на жаргоні психологічних тренінгів називається «розривом шаблону». Більшість таких відвідувачів саме діти, оскільки вони не здатні довго концентрувати увагу, сприймати складну інформацію та сам музейний простір не часто орієнтований на особливості дитячої психології. Також до «Бігунів» можуть бути зараховані представники дорослої аудиторії, які «не люблять музеї». Лише найбільш вражаючі музейні програми можуть змусити таку людину ще раз відвідати музей, і подібні досягнення є ознакою довершених музейних атракцій.

Дитину ж змусять повернутися позитивні емоції, відчуття радості від пізнання, надання нових почуттів. Як було сказано, найкращий вид людського досвіду – ігровий. Його відносно просто поєднати із переданням знання, навчанням, тренінгом тощо. Первинний позитивний досвід вдалого квесту здатний призвичаїти «Бігуна» до квестів взагалі, а надалі призвичаїть і до музеїв. Також для них розробляються ігрові електронні додатки для проходження музейних квестів. Також перспективним є напрям розроблення редакторів для написання квестів для музейних працівників.

Зі всіх перелічених вище типажів музейних відвідувачів мало реагує на тенденції розвитку ігрової музейної драматургії, майже виключно, «Дослідник». Але тенденцією її розвитку в потенціалі може стати злиття до певної межі ігрового із реальним. Однак, слід враховувати кожен з варіантів мотивації для кожного типу. Так, «Дослідника» не зацікавлять квестові заходи. Але він втягнеться в ігрову дію, яка при задіянні його потягу до відвідин музеїв та шедеврів, як своїх «старих улюблених друзів», для накопичення певних елементів зростання статусу та елітарності, якими він зможе скористатися для поглиблення бажаних ним контактів із музеєм. Водночас, слід задіяти саме ті елементи ігрової поведінки людини, які вона може й не усвідомлювати як вхід в ігровий простір. Наприклад, для задоволення своїх наукових потреб, які може забезпечити сам музей для свого відданого шанувальника. Ними можуть стати доступ до певної інформації, надання консультацій певними спеціалістами, знижки на наукові публікації тощо. Тим часом, при моніторингу застосування сучасних атрактивних заходів у музеях, склалося враження, що саме «Дослідники» додаткової ігрової мотивації до відвідин музею і не потребують. Але при тому, як ця категорія відвідувачів може втомлюватися від гейміфікаційних елементів у музеї та прагнути «відпочинку» в музеях ортодоксальних, можливо, слід вводити ігрові елементи музейного менеджменту, розраховані якраз на них. Притому можливо психологічно зіграти на притаманному «Дослідникові» потягу до певної «елітарності» без надмірного намагання «розкріпостити» таку персону. Можливо, саме певні розроблені музеєм програми лояльності є найдоречнішими в цьому випадку. Тоді музей діятиме за наступною логікою гейміфікації, наведеної Жюльєном Карбучча: «За користування слід винагороджувати, адже кожен шукає визнання. Ігровий підхід може проявлюватися у створенні відзнак, відмічуванні пунктів або рейтингу... Може бути мотиваційна система вигід, знаків, привілейованих статусів»²³. Ігровий статус, отриманий «Дослідником» у подібній «грі з музеєм», має конвертуватися у цілком реальну неігрову цінність, яку може запропонувати для нього музей. Нею може бути запрошення на статусний тематичний захід, можливість наукової публікації, доступ до інформаційного ресурсу тощо.

Також існує класифікація гравців за типом ігрової поведінки, розроблена Річардом Бартлом, на яку, в свою чергу, посилається Жюльєн Карбучча. Це «Архіваріуси» – ті, хто бажає закінчити гру найбільш обізнаним та у високому інформаційному статусі; «Розвідники» – ті, які бажають «розкрити карти гри» та саму суть її механізму, чекаючи від нього інформаційної новизни; «Соціальні» – ті, хто бажає розділити з іншими гравцями приємне заняття й отримати задоволення від гри; «Кіллери»²⁴. В жаргоні гравців у електронні ігри та LARPG (абревіатура «Live Active Role Playing Game», найвідомішим в Україні їх варіантом можна назвати молодіжний субкультурний рух «рольовиків») такий гравець на-

²³ Carbuccia, J. (2015) «Petit guide de gamification», Siecle digital, retrieved 23 June, 2015. Retrieved <https://siecledigital.fr/2015/06/23/petit-guide-de-gamification/>

²⁴ Там же

²⁵ Там же

²⁶ Там же

зивається «Чітер». Цей термін означає того, хто бажає виграти в будь-якому разі й «стати найкращим», тріумфуючи над іншим гравцем²⁵. І найперша мета гейм-команди – це правильно їх ідентифікувати, щоб «відповідати їх цілям» згідно із їх наступними мотивами: прагнення до контролю над грою, цікавість, комунікація чи перемога²⁶. У випадку введення ігрової механіки в музейний простір поведінкові типи музейних відвідувачів можуть поєднуватися з типами ігрової поведінки за Річардом Бартлом.

Так, «Дослідник» із його розвиненим смаком до інформації й щирою зацікавленістю музейним простором може бути «Архіваріусом» та, в окремих випадках, «Соціальним». Але ніколи – «Кіллером (Чітером)» або «Розвідником». «Фланер» найчастіше буде «Соціальним» та, за умови наявності досвіду участі в тих же квестах, – «Розвідником». У меншому ступені «Архіваріусом» чи «Кіллером (Чітером)». «Бігуни» ж найчастіше бувають «Кіллерами (Чітерами)» чи «Розвідниками». Зазначаючи, що «Бігун» не сам завітав до музею, а його «привели», він рідко буде «Соціальним» на початку ігрового музейного дійства. Але стає ним коли сама дія не на жарт його захоплює (що є ознакою високої кваліфікації гейм-команди та довершеного рівню музейної атракції). Ігрова поведінка «Архіваріуса» вимагає педантизму та уваги до деталей, що протирічить самій логіці поведінки «Бігуна». Для цього він має, як мінімум, перейти у статус «Фланера». Також слід зауважити, що «Кіллер (Чітер)», задля почуття перемоги над іншими гравцями чи тріумфу над гейм-командою, легко порушує правила або руйнує сам простір гри, якщо йому дати таку можливість. Адже для нього результати гри – перемога – є пріоритетнішою, ніж насолода ігровим процесом. Ще однією причиною подібної ігрової поведінки є проекція паттернів комп'ютерної гри на простір сучасної музейної атракції.

Необхідно також зазначити тенденцію ігрового злиття цифрового простору із реальним. Всім відома популярність мобільного додатку «Pokemon Go» через те, що він став першим зразком поєднання електронної гри з простором реальності. Перспективним є спрямувати цей потенціал у конструктивне річище, щоб ігровим чином пов'язати цифровий простір із музейним. Всім відомий вислів «Не можеш перемогти – очолюй». Якщо не можеш перемогти потяг сучасної дитини до гаджетів, осели шедеври мистецтва у гаджет, або створи ігрову необхідність використовувати електронний пристрій для взаємодії із музейним простором. Це є лише одним із аспектів процесу гейміфікації, як застосування ігрових підходів у неігрових процесах із метою приваблення користувачів та споживачів, підвищення їх втягнутості у рішення прикладних завдань того ж музейного менеджменту²⁷. При доцільному її використанні можна зробити цікавим те, що традиційно вважається нудним. Галерея Тейт Модерн врахувала цей чинник, розробивши додаток для смартфонів «Magic Tate Ball» для дорослої аудиторії. Для дітей же розробили інтерактивну електронну гру для смартфонів «Race Against Time», яка спонукає потенціальних «Бігунів» до активного спілкування із музейною колекцією через виконання наступного квесту: злочинний геній висотав кольори з живописних шедеврів, а юний відвідувач має їх повернути²⁸. Арт-лабораторія в SF MoMa в цьому аспекті пішла дещо іншим шляхом. У своїй програмі «Super Going» вона м'яко та ненав'язливо супроводжує глядача по експозиції, фіксуючи його зіткнення із мистецтвом²⁹. Еріка Гангсей, голова по роботі SF MoMa із пресою, зазначає, що ця ігрова програма музею «є керованою провокацією в

²⁷ Клыков, В. (2014), «Gamification - или как сделать интересным скучные вещи» [ikraine.net – секреты успеха в digital-маркетинге. Стратегия и запуск интернет-проектов, привлечение трафика, аналитика, инструментарий]. Retrieved 27 October, 2016 <http://ikraine.net/gamification-ili-kak-sdelat-interesnym-skuchnye-veshhi/#.V-kuYMm67Do>

²⁸ Pellissard, M. (2015-2016). «Gamification in Cultural Institution & Museums», GMI II. Retrieved October 27, 2015-2016, from <http://bunkrapp.com/present/nc32pm/#1>

²⁹ Там же

³⁰ Там же

³¹ Там же

³² Stuart, Keith. (2010). «3D games enter a new generation», The Observer, London, (19 September 2010)

³³ Pellissard, M. (2015-2016). «Gamification in Cultural Institution & Museums», GMI II. Retrieved October 27, 2015-2016, from <http://bunkrapp.com/present/nc32pm/#1>

³⁴ Там же

³⁵ Там же

просторі SF MoMa», мета якої пов'язати глядача у грі із іменами легковпізнаваних митців. Інакше, за її свідченням, це призведе до «найзакинутіших закапелків» музею³⁰. Амстердамський Королівський музей (Рейксмузеум) в особі Петера Горгельса (одного зі ведучих менеджерів) приєднується до Еріки Гангсей зі словами: «Я думаю, що відвідувачі бажають свіжої сучасної вистави із відкритою атмосферою та кількома тузами у рукаві»³¹.

Навіть якщо в музеї нечасто або зовсім не проводяться квести, його принципи в музейній драматургії (сценарії, що вимагають уваги, символічні нагороди, емоційне занурення в атмосферу та внутрішньоігрову соціальна взаємодія) сприяють створенню дружнього до відвідувача простору. Через гейміфікацію можливо трансформувати музейний простір, значною мірою знизивши «музейну нудьгу». Оскільки вона апелює одночасно до всіх психологічних особливостей людини, що роблять гру привабливою: потребі у перемозі, азарті, цікавості, потребі вирішувати реальні питання через подолання ігрових перешкод, соціальних потребах людини, потребі в самовираженні, потребі у відпочинку, любові до сюрпризів тощо³².

М. Пеліссар у своєму ознайомлювальному матеріалі із гейміфікації під назвою «Гейміфікація в культурних інституціях та музеях» наголошує на інтерактивності музейної експозиції як важливому її компоненті саме для музею. Причому, методи створення інтерактивного ефекту можуть як бути технічно-електронними, так і не бути ними. Головним є те, щоб експозиція тим чи іншим чином комунікувала із відвідувачем та створила захоплююче враження. Тим самим музеї добиваються наступних цілей: приваблення нової аудиторії; втягнення відвідувачів у взаємодію із музейним «контентом»; передання знань через взаємодію глядача із експозицією, в процесі якої розгортається певна історія (що нагадує про суміжний напрям сторітеллінгу в психології); заохочення критичного аналізу, спостережливості та креативності музейного відвідувача; забезпечення їх участі у дослідженні та вивченні певного матеріалу через «переживання пригоди»; інноваційного поєднання музеїв з їх аудиторією³³. За словами геймдизайнера Бена Темплтона, гра являє собою стимулятор, який дозволяє представляти найрізноманітніші сценарії із невеликою кількістю ризиків³⁴. Базується це на основі людської ігрової поведінки, коли для людини грати в музейному просторі означає експериментувати, проявляти свою цікавість, отримувати нові враження, здійснювати певний вибір, навчатися, мати право на помилку, кидати виклик самому собі та долати власні межі.

Марі Пеліссар представила схему, згідно з якою досвід користувача; наповнення, яке створюється ним, та орієнтування на споживача через гейміфікацію трансформуються на спонукання відвідувача до розвитку наступних поведінкових елементів: виходу за власні межі; уваги до деталей; оновлення своїх думок та поведінкових рис; нових етапів навчання; розвитку креативності³⁵. Таким чином, стає очевидним цінність гейміфікації як інструменту до особистісного зростання й екзистенціальної трансформації. Тим більше, що філософське усвідомлення музейного простору актуалізує його як «зберігача людських цінностей». Однак, попри такий серйозний потенціал розвитку та загальні тенденції розширення сталих уявлень у XXI ст. його багатство не завжди є усвідомлене не лише у консервативному пострадянському просторі. Незалежний музейний експерт Лінда Норріс свідчить: «Я впадаю у скажену лютю тому, що, не дивлячись на величезний потенціал

³⁶ Там же

та вкладений у ці нові інструменти ресурс, значна кількість музейних працівників та відвідувачів досі вважають їх непотрібними, дурними або нудними. Багато хто вбачає у них відволікаючі фактори. І небагато хто вбачає потенціал»³⁶.

Це апелює до все тієї ж дискусії, яка точиться навколо гри у культурі, коли одна позиція вважає її культуротворчим елементом, інша ж – «знецінюючою серйозне». Тому існує і тенденція заперечення проти використання гейміфікації у «серйозних справах». Таких, як бізнес або все той же «надсерйозний» простір музею. У культурологічному й філософському дискурсі існують цілі дослідницькі течії. Наприклад, «бахтиністів» й «антибахтиністів», коли той же феномен карнавалу й карнавалізації одні проголошують культуротворчим і конструктивним, інші деструктивним. Але в контексті означеного дослідження найдоцільнішим буде навести саме думку психіатра С. Брауна, який захищає важливість гри у навчальному процесі. На його думку, вона не лише «не суперечить праці», але й корисна для мотивації, стимулювання виробничої діяльності й наголошує, що задоволення та виконання певних виробничих завдань не є взаємовиключними»³⁷.

³⁷ Carbuccia, J. (2015) «Petit guide de gamification». Retrieved 23 June, 2015, from <https://siecledigital.fr/2015/06/23/petit-guide-de-gamification/>

Слід також враховувати, що задіяні типи музейних відвідувачів, як особистості, яким притаманна та чи інша ігрова поведінка, визначають розробники ігор та квестів (професійно вони називаються «гейм-команда»).

Але до моменту залучення аудиторії в ігровий простір музею, слід відповісти на питання зі все того ж «Короткого посібника із гейміфікації» у музейному контексті: Що є причиною гейміфікації певного музею? Яким чином слід обіграти тему з позиції вигоди та зиску для користувача? Як буде використовуватися спланований ігровий проект в музеї? Які цілі означеної музейної атракції? Як спонукати відвідувачів до участі в ній? На які конкретні дії вона має спонукати учасників?»³⁸

³⁸ Там же

При цьому необхідно пам'ятати про ту чи іншу винагороду за участь. Надалі, враховуючи існування певних типів музейних відвідувачів із притаманною їм ігровою поведінкою, необхідно підібрати для кожної категорії відвідувача відповідний вид і тип гри. Дастін ді Томмазо розробив методику анкетування для розробників електронних та бізнес-ігор. Опитувач ді Томмазо легко пристосовується і для музейних потреб. І в цьому випадку питання виглядають наступним чином: Ким є Ваші відвідувачі (користувачі певної атракції)? Які вони мають потреби й цілі? Що може їм завадити: відсутність мотивації, відсутність часу або надмірний контроль? Яким є їх стиль гри (конкурентний, командний, соло, кооперація тощо)? Якими є потенційні учасники музейного атрактивного заходу: новачки, досвідчені учасники чи інша категорія? Наскільки вони є експертами в певній галузі? Наскільки їх відвідини є спонтанними чи заздалегідь запланованими? Яким чином привабити більше учасників? Як їх оцінити й винагородити?»³⁹ З самого контексту правильно поставлених питань можна помітити, наскільки відповіді на них здатні підвищити ефективність ігрового заходу в музеї, а разом із ним популярність самого культурного закладу. Тим більше вона зростає при використанні чотирьох мотиваційних важелів у гейміфікації, описаних Дастіном де Томмазо: досягнення цілі у співставленні зі здійсненням певного досвіду; структура гри й орієнтація в ній у співставленні із волею до дослідження; домінування інших у співставленні із комунікативними зв'язками між гравцями; зацікавленість дією у співставленні з соціальною зацікавленістю в дії»⁴⁰.

³⁹ Там же

⁴⁰ Там же

Таким чином, питання правильного визначення типів музейних відвідувачів та визначення притаманної їм ігрової поведінки переростає у побудову ефективних мотиваційних чинників відповідно до кожного з них. Повертаючись до самої типології поведінки музейних відвідувачів, слід запобігати наступним помилкам у побудові атрактивних заходів. Не залишати жодної можливості для спокійної самозаглибленості «Дослідника» змушує відданого прихильника музею полишати «надмірно гейміфікований» музейний простір. Створюється категорія супротивників креативної трансформації музеїв, на яку так «впадає у скажену лютю» вищенаведений незалежний музейний експерт Л. Норріс.

Проте, залишати такий відданий і безкорисливий тип музейного поціновувача без нагород та певних програм лояльності є не меншою помилкою. Враховуючи, що основний тип учасників сучасних музейних атракцій це «Фланери» та «Бігуни», слід динамічно врівноважувати внутрішню драматургію заходу в розрахунку на кожен тип ігрової поведінки за Р. Бартлом.

Значно більш ефективним буде анкетування учасників на стадії попередньої організації заходу та отримання зворотного зв'язку від учасників. Це дозволить як коригувати подальші ігрові дії, так і конструктивно розвивати їх відповідно до потреб музею із запобіганням втрат у всіх зазначених категоріях відвідувачів. До того ж, винайшовши ефективний механізм атрактивної взаємодії з аудиторією, необхідно враховувати природну динаміку змін у складі відвідувачів. Вона може залежати як від сезону (наприклад, шкільні канікули чи певна дата, до якої приурочені обов'язкові шкільні та позашкільні заходи), так і змінюватись залежно від загальнокультурних процесів у суспільстві. Тому гейміфікація музейного простору передбачає також підтримання контактів зі своєю аудиторією. Для цього так само можуть використовуватись ігрові методи.

Висновки. Напрямок розвитку гейміфікації (ігрофікації) музейного простору і тимчасового злиття реального простору із ігровим, як методом LARP, так і через популярні цифрові додатки, є однією з конструктивних та перспективних можливостей розвитку музейної драматургії та подолання «музейної нудьги», описаної Т. Шолою. Проте, при активному вирішенні означених питань музейної драматургії необхідно враховувати типи поведінки музейних відвідувачів. Сучасний культурологічний процес музейного буття характеризується поступовим вбудовуванням ігрової механіки в музейну діяльність та займанням нею місця посередника між людиною і культурою. Зазначена ж вище типологія музейних відвідувачів описує як співіснування глядачів ортодоксально-наукового зразку із тими, хто відчуває потребу в атрактивних музейних діях, так і надає перспективи подальшого розроблення концепцій ігрової взаємодії із музейним простором. Зазначена ж вище типологія музейних відвідувачів описує як співіснування глядачів ортодоксально-наукового зразку із тими, хто відчуває потребу в атрактивних музейних діях. Застосовувана аніматорами та організаторами сучасних музейних атракцій типологія музейних відвідувачів виявляє значно більшу ефективність при співставленні із наведеними типами ігрової поведінки за Р. Бартлом. Крім того, подібне рішення має потенціал до утримання у музейному просторі, який відходить від свого ортодоксального варіанту найконсервативнішої частини аудиторії. Оскільки переконання, що самозаглиблені «Дослідники» не потребують атрактивної мотивації, є помилковим через недооцінення психологічної потреби людини у

психологічному заохоченні як «винагороді». Це є одним з варіантів утримання відданих музею відвідувачів, які втомлюються від «надмірної гейміфікації». Проте, порівняно із категорією «Фланерів» та «Бігунів» вони виглядають «меншиною». Тому значна частина гейміфікаційних засобів проектується із орієнтацією саме на їх пріоритети. При розширенні меж наведеної типології музейного відвідувача за допомогою типології ігрової поведінки Р. Бартла та методики опитування Д. ді Томмазо, стає очевидною перспектива практичного використання отриманих результатів у гейміфікації українських музеїв та проектуванні сучасних музейних атракцій. Окремо слід зауважити ступені прихильності того чи іншого типу музейних відвідувачів до спеціалізованих електронних додатків. Вони так само проектуються задля додаткової атрактивної мотивації «Фланерів» та «Бігунів». Однак, існує перспектива створення певного розділу в зазначеному додатку, який задовольнить його потребу в поглибленій інформації та буде стосуватися спеціалізованої програми лояльності. Практичне розкриття всіх перспектив гейміфікації музейного простору триває. І в ньому слід брати до уваги потреби кожного з типів відвідувачів відповідно до притаманних йому елементів ігрової поведінки чи елементів такої.

REFERENCES

Avanesova, G. A. (2006), *Kulturno-dosugovaya deyatel'nost: teoriya i praktika organizatsii*, Aspekt Pers, Moscow.

Ananjev, V. G. (2013). *Natsionalnyie i mezhdunarodnyie muzeynyie organizatsii*, Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvennyi universitet, Sankt-Peterburg.

Caillois, R. (1967). *Les jeux et les hommes. Le masque et le vertige*, Edition revue et augmentee. Edition Gallimard, Paris, p. 404.

Carbuccia, J. (2015) «Petit guide de gamification». *Siecle digital*. Retrieved 23 June, 2015, from <https://siecledigital.fr/2015/06/23/petit-guide-de-gamification/>.

Dyibovskiy, N. (2007) «Igra vyizyivaet igroka. Voennyiy sovet», *Luchshie kompyuternyye igry*, №2 (63), retrieved February 1, 2007, from <http://www.lki.ru/text.php?id=2231>.

It is written in according to the stories of a designer of museum space, employee of company «Ralph Appelbaum Association» Mrs. Lyudmila Gordon of 22. 09.16.

E'liade, M. (1994). *Svyashhennoe i mirskoe*, Izd-vo MGU, Moskva, 144

Hejzinga, J. (1992) *Homo ludens. V teni zavtrashnego dnya*, Progress, Moskva.

Klyikov, V. (2014). «Gamification - ili kak sdelat interesnym skuchnye veschi». *Interesnoe o Digital marketing*, retrieved December 28, 2014, from <http://ikraine.net/gamification-ili-kak-sdelat-interesnym-skuchnye-veshi/#.V-kuYMm67Do>.

Levi Bryul', L. (1994) *Sverx»estestvennoe v pervobytnom myshlenii*, Per. s fr. V. V. Ivanova. Pedagogika-Press, Moskva.

Levi-Stross, K. (2001). *Strukturnaya antropologiya*. Per. s fr. V. V. Ivanova, Izd-vo E'KSMO-Press, Moskva.

It is written in according to the stories of quest- theatre «Land of Fantasy» stage-director V.O. Materinskiy from 03. 09.16.

Pellissard, M. (2015-2016). «Gamification in Cultural Institution & Museums». GMI II. Retrieved October 27, 2015-2016, from <http://bunkrapp.com/present/nc32pm/#1>.

Shola, T.S. (2012). Vechnost zdes bolshe ne zhivet. Tolkovyy slovar muzeynykh grekhov, Muzey-usadba L. N. Tolstogo «Yasnaya Polyana», Tula.

Stuart, Keith. (2010). 3D games enter a new generation. London: The Observer 09,19.

It is written in according to game designer and Live Role Playing Game organizer mr. Maxim Tyseyko of 09. 12.15.

Zaychenko, O.G. (2012) Rolyova gra yak fenomen kultury: avtoref. dis. na zdobuttya vch. stupenyu kand. filos. nauk: spets: 26.00.01. «kulturologiya (filosofskiy nauki)» (na pravakh rukopisu). Kyiv. Natsionalnyy pedagogichnyy universytet Im. Dragomanova

Елена Зайченко

ГЕЙМИФИКАЦИЯ МУЗЕЙНОГО ПРОСТРАНСТВА В АСПЕКТЕ ТИПОЛОГИИ ПОВЕДЕНИЯ МУЗЕЙНОГО ПОСЕТИТЕЛЯ

Тенденцией современной музейной драматургии является трансформация его от «музейной скуки» (определение Т.С. Шолы) до аттрактивного «живого музея». В целом, приводится история исследования поведения музейного посетителя, а также приводится и анализируется типология музейных посетителей. Выводится перспектива геймификации музейного пространства

Ключевые слова: игра, музейное пространство, геймификация, аттрактивность, креативность, трансформация

Olena Zajchenko

GAMIFICATION OF MUSEUM SPACE IN THE ASPECT OF TYPOLOGY OF BEHAVIOR OF MUSEUM VISITOR

The tendency of modern museum dramaturgy is transformation of him from a "museum boredom" (determination of T.S. Shola) to attractivity of "living museum". Overall, history over of research of behavior of museum visitor is brought, and a typology over of museum visitors is brought and analyzed. The prospect of gamification of museum space hatches.

Keywords: game, museum space, gamification, attractivity, creativity, transformation

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ТА МІСТО

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ: ВАЖЛИВИЙ ПРОЦЕС, НЕ ЛИШЕ РЕЗУЛЬТАТ

Володимир В'ятрович,

к.і.н., голова Українського інституту національної пам'яті

Розмову вели:

Мирослав Борисенко, Тетяна Водотика

Т.В.: Давайте ми, напевно, розпочнемо з того, що таке процес декомунізації взагалі все звелося до перейменування, але законів було чотири, тому явно – це щось більше ніж перейменування.

В.В.: Процес декомунізації – це навіть більше, ніж ті чотири закони. Декомунізація, якщо коротко, то це спроба подолати комуністичну, тоталітарну спадщину, знівелювати її в історії, зробити так, щоб вона не відтворювалася і не впливала на сьогодення, у найширшому розумінні цього слова. Якщо говорити про перші кроки, здійснені нами в процесі декомунізації, то вони схожі на кроки, які робили в усіх інших посткомуністичних країнах, вже успішних, в яких невід'ємним елементом своїх посттоталітарних трансформацій були якраз процеси подолання тоталітарного минулого. Мова йде про країни Балтії, Східної Європи такі, як Польща, Чехія, Угорщина. Там впродовж 1990-х років на державному рівні реалізовувалася політика подолання тоталітарного минулого, основними віхами якого було засудження комуністичного режиму і чітке відмежування від його спадщини. І відкриття інформації, зокрема через відкриття архівів комуністичних спецслужб. Відповідно, подібні завдання ставили перед собою і ми. На жаль, в Україні процес декомунізації розпочався надто пізно. На мою думку, що це одна із причин такого досить невпевненого руху України вперед на шляху до демократизації і перетворення на нормальну європейську державу. І не подолання тоталітарного минулого, мені здається, було однією з причин того, що ми майже не повернулися якщо не в тоталітарне, то авторитарне минуле часів Януковича. Історична політика Януковича повністю повторювала російську і звелася до певної реабілітації радянського минулого, а потім і до спроб використовувати методи радянського минулого у сьогоденні, що вилилося у репресії, обмеження свободи слова, свободи зборів тощо. Врешті це все призвело до того вибуху, який ми називаємо Євромайдан, і я вважаю, що одним із важливих аспектів Євромайдану було антикомуністичне повстання, якщо можна так сказати, тобто спроба не дати штовхнути нас у комуністичне минуле, відповідно, дуже показово і символічно, що «ленінопад»

розпочався із Майдану, з восьмого грудня. Так от цим процесом декомунізації, який стихійно започаткував Євромайдан, було задано певні рамки прийняттям спеціальних законів. Ці закони розроблялися нами, в принципі, вже доволі давно.

Т.В.: «Нами» – це?

В.В.: «Нами» – це групою людей, які зараз працюють в Українському інституті національної пам'яті та інших громадських організаціях. Мова йде, зокрема, про Центр дослідження визвольного руху, громадську організацію, де я свого часу працював. Від 2010 – це точно, але ще й раніше ми досить активно вивчали досвід інших країн Східної Європи, запрошували експертів з тих же країн Балтії, Польщі, Чехії, з якими обговорювали їхню політику подолання тоталітарного минулого. І, власне, на базі таких круглих столів поступово готували власне бачення, як мали б відбуватися ці процеси в Україні. Очевидно, що написати закон за місяць чи два було неможливо. Однак, ми мали вже якісь серйозні напрацювання, які доопрацьовували в рамках громадського об'єднання «Реанімаційний пакет реформ», де було включено ці аспекти, пов'язані з політикою пам'яті, і представили їх. УІНП, який я очолював з березня 2014 року, має право законодавчої ініціативи. Тому спочатку вони були розглянуті та прийняті Урядом. Після цього, вже у квітні 2014 року їх було вже подано на розгляд Верховної Ради України.

М.Б.: Скажіть, будь ласка, як складається ситуація із музеєм тоталітаризму. Є, наприклад, досвід Грузії, який завершується періодом війни 2008 року.

В.В.: Так. Музей у Тбілісі насправді цікавий. Я його відвідував. Проте ми хотіли б робити щось масштабніше. Адже у Тбілісі це невеличка виставкова зала, яка розповідає про встановлення радянської влади і про спроби відновлення російського впливу до 2008 року. Мені здається, що нам слід робити масштабніший проєкт, який би говорив, з одного боку, про встановлення радянської влади в Україні та особливості її функціонування, з другого боку, власне, її ментальний вплив через культуру, через пропаганду. Неймовірно важливим аспектом цього музею чи заповідника (питання ще дискутується) мають бути монументальні пам'ятники, наприклад Щорсу тощо, які показують, яким чином комуністичний режим впливав на свідомість.

Т.В.: А не логічніше було б розпочинати з концепції музею? Можливо, одночасно з цими законами. Бо виходить так, що пам'ятники зносять активісти, а концепції немає.

В.В.: По-перше, я нагадаю, що пам'ятники зносилися ще задовго до прийняття законів. Ця хвиля розпочалася 8 грудня 2013 року. І закон дає можливість зберегти ті пам'ятники, які становлять мистецьку цінність. Вони можуть бути використані у цій музейній експозиції. Інша справа полягає в тому, що якщо влада не виконує покладених на неї функцій, то вона насправді ставить під ризик ті чи інші пам'ятники. Я маю зараз на увазі конкретний приклад пам'ятника Щорсу. От доки він не буде демонтований, він буде під загрозою того, що хтось із активістів, вважаючи, що виконує закон, вважаючи, що він заміняє державу, яка не виконує

закону, може його просто знищити. І відповідальність за це вже буде не стільки на тих активістах, як на владі, яка вже близько півроку нічого не зробила, щоб усунути цей пам'ятник з публічного простору.

Т.В.: Але ж має бути місце тимчасового зберігання.

В.В.: Місце тимчасового зберігання, наскільки я знаю, київська влада вже визначила.

Т.В.: А місцеві?

В.В.: Отже, спочатку про Київ. Це Жуляни, куди вже і звезли частину. Туди можна привезти і пам'ятник Щорсу. Що стосується інших міст, то абсолютно так само місцева влада знаходить подібні пункти тимчасового зберігання. Приміром, пам'ятник Петровського, який був демонтований у Дніпрі, наразі знаходиться на території одного із комунальних підприємств, тобто це абсолютно все можна зробити і якихось великих проблем у цьому немає. Ці проблеми вирішуються у разі бажання їх вирішити.

Т.В.: Якось не по логістиці – спочатку розвозити в різні місця, а потім збирати у потенційні музеї. У Києві є ВДНГ, а у Дніпрі немає...

В.В.: Можливо, що частина із місцевих пам'ятників буде представлена у Києві. Принаймні це моя концепція, яка полягає у тому, щоб найважливіші пам'ятки з усієї України були у Києві. Я би не хотів при кожному обласному центрі робити якісь заповідники комунізму, це було б трошки забагато.

Т.В.: Є перелік?

В.В.: Складаємо ще його.

Т.В.: Хто долучений до складання переліку, мистецтвознавці, наприклад?

В.В.: Мистецтвознавці зокрема. Концепцію цього музею розробляє один із його майбутніх кураторів, Володимир Кадогроб, який працює також і з українськими музеями мистецтва.

М.Б.: А взагалі у якому стані підготовка до створення цього музею, можна назвати приблизну дату?

В.В.: Із датою ми визначилися, однак, на жаль, від нас мало залежить. Дуже хотілося, щоб до століття більшовицької революції чи то перевороту, тобто до листопада наступного року, вже могли щось показати.

М.Б.: Ще питання про декомунізацію. Вже можна говорити про якісь здобутки, досягнення, декомунізація вже завершена, чи тільки розпочинається?

В.В.: Один з етапів декомунізації вже можна вважати завершеним. Мова йде про перейменування населених пунктів. Фактично всі ті населені пункти, які мали бути перейменовані, вони перейменовані – це близько 1000. Залишається перейменувати тільки Дніпропетровську та Кіровоградську області, але зважаючи на чинну Конституцію, ці перейменування можливі лише із внесенням змін до неї. Або в новій редакції Основного Закону просто не буде цього переліку областей, і тоді ми зможемо їх перейменувати звичайною постановою, або буде внесено також редакційні зміни про те, що Дніпропетровська область стане Дніпровською, а Кіровоградська – Кропивницькою областю.

Значною мірою, напевно, у Києві на 95, у регіонах десь відсотків на 80, завершено перейменування і топонімів всередині населених пунктів. Ми, на жаль, не маємо остаточної інформації, тільки її збираємо, про перейменування аж до рівня конкретного населеного пункту. На сьогодні в Україні немає якоїсь єдиної бази даних усіх топонімів (вулиць, площ). Немає такого органу, який би надавав цю інформацію. Але думаю, що поступово ми її у повній мірі отримаємо. Однак, на жаль, я переконаний, у якомусь селі вулиця Леніна ще могла залишитися. Хоча Леніна може вже й не буде, адже вулиці з такою назвою простіше відслідковувати, але вулиця якогось Петрова, який був місцевим активістом, що встановлював радянську владу, абсолютно може з'явитися. І нам так само потрібно визначитися, чи підлягає він під декомунізацію, чи ні. Для того треба знати, коли було перейменування цього умовного Петрова вулиці, на підставі чого і в честь кого вона названа, треба підняти архів. Робота насправді складна, просто вона реалізується лише на прикладі найвідоміших діячів комуністичного тоталітарного режиму, тобто Леніна і Дзержинського, але є й інші. Знову таки, наприклад, здається, у Вінниці, вулиця Козицького. Є Козицький – відомий український композитор, який не підлягає під декомунізацію, а є Козицький – один з чекістів, який встановлював на Поділлі радянську владу. Треба з'ясовувати, на честь кого саме перейменовували. Але ця робота вже фактично прямує до завершення.

Так само здебільшого завершено етап роботи, спрямований на демонтаж або усунення з громадського простору пам'ятників комуністичному тоталітарному режиму. Однак це не означає, що декомунізація в Україні закінчилася.

Декомунізація – це переосмислення комуністичного минулого, це виховання у суспільстві певного імунітету щодо того, що такого роду речі ніколи не повинні повторитися, а для цього треба серйозне продовження інформаційної роботи. Важливо, щоб люди, йдучи по вулиці, розуміли, що ця вулиця не присвячена якомусь із катів, які вбивали мільйони людей, але так само щоб вони і розуміли, що робилося в радянські часи. І, власне, на це спрямована наша інформаційна робота у вигляді різних виставок, які проводимо. Можна назвати кілька останніх – це спротив геноциду про повстання перед голодомором у 1932-33 роках.

Т.В.: Але це все добре в Києві?!

В.В.: Така ж робота проводиться і в регіонах. Виставку «Спротив геноциду» ми презентували в Києві, потім виготовили 25 її варіантів і відправили до всіх обласних центрів. Після того, як вона була експонована в обласному центрі, вона вже проїхала, принаймні, значну частину районних центрів, тобто всю свою роботу мультиплікуємо таким чином. Так само виставка «Друга світова». Ми зробили її вуличний варіант тут в Києві. Тепер вже зроблено 25 варіантів для обласних центрів, із обласних центрів вони їдуть до районних центрів. Очевидно, що це не достатній інструмент у сучасному інформаційному полі. Більш простішим інструментом було б кіно, телепередачі, але це ті ресурси, які поки що нам недоступні.

Ще одним незавершеним етапом у декомунізації, який стосується саме архівів, є створення спеціального архіву УІНП. Тобто Законом передбачено не просто відкритість архівів у тих місцях, де вони зберігаються, тобто в Службі безпеки України, Службі зовнішньої розвідки, МВС тощо. Законом передбачено, що звідти ці матеріали мали би бути перевезені у спеціальний архів Інституту національної пам'яті. Чому це важливо? Тому що навіть тепер, після прийняття цього Закону все одно те, що документи зберігаються в приміщеннях СБУ, Службі зовнішньої розвідки, МВС накладає певні ускладнення тому, що це режимні приміщення. Необхідно замовляти перепустку, проходити певний контрольний режим, тому що це, по-перше, Служба безпеки України. По-друге, абсолютно вважаю неприпустимим, коли країна у війні, щоб офіцери Служби безпеки займалися документами, які мають виключно історичну цінність, і отримували за це заробітну плату. Це неефективно з точки зору Служби безпеки України і це неефективно з точки зору історії, адже попри всю мою повагу до людей, які працюють у архіві СБУ, з них частина – це історики, але частина – це власне офіцери, які не мають спеціальної історичної освіти, не знають, чим володіють, і не мають можливості вивчати це все. Отже, створення такого архіву для нас нездоланний матеріальний поріг, оскільки мова йде про величезне приміщення на кілька тисяч квадратних метрів й про логістику перевезення. Ціна питання, напевно, сотні мільйонів.

М.Б.: Все ж таки, давайте повернемося трохи до декомунізації і до питань зміни і появи нових топонімів. Сама процедура – де криються основні проблеми, дискусійні місця?

В.В.: Процедура доволі проста. Законом передбачено, що є символікою. До речі, символікою є прізвища людей, які були причетні до встановлення комуністичної влади до певного рівня, здається, райкому. Всі, хто був причетний до карально-репресивної системи – ВЧК, ГПУ, НКВД і КГБ. Тобто, Закон визначає тільки ті назви, які мають бути змінені, які не можуть існувати. Нові назви – це пропозиція органів місцевого самоврядування. Наше завдання було, в першу чергу, створення бази даних населених пунктів, які мають бути перейменовані. І тут теж було доволі непросто. Для того, щоб зрозуміти село Петрівське – назване в честь якогось Петра чи Григорія Петровського, треба було все-таки підняти документи і визначити, що мова йде про Григорія Петровського, який підпадає під декомунізацію. Ми склали такий великий список топонімів, що мають бути перейменовані, та проінформували про це органи місцевого самоврядування. У них є півроку на те, аби запропонувати нову назву. І тут починаються складнощі.

Складнощі, які полягають у тому, що до жовтня минулого року, коли відбулися місцеві вибори, в тих регіонах, де було найбільше населених пунктів, які підлягали під декомунізацію, тобто в регіонах Півдня і Сходу, абсолютну більшість місцевої влади становили представники колишньої Партії регіонів і Комуністичної партії. Вони просто заблокували і будь-яке прийняття рішень, і громадські слухання. Відповідно, ми втратили добрих кілька місяців цього процесу. Щойно після того, коли розпочали робо-

ту новообрані місцеві Ради, ситуація дещо змінилася. Не всюди, але здебільшого. І тоді почали надходити якісь пропозиції щодо перейменування. Це мова йде здебільшого не про міста, де люди були більш інформовані, більш сильне громадське суспільство, яке навіть могло тиснути на ту «червону» попередню владу. Мова йде про села, де немає такого громадянського суспільства, де влада сконцентрована в руках сільського голови, сільської ради, яка йому повністю підконтрольна. Вони повністю це ігнорували. І тільки десь з кінця листопада розпочалися певні рухи, перші пропозиції щодо перейменування та нових назв.

І коли у січні 2016 року Верховна Рада України прийняла постанову про перейменування перших кількох десятків населених пунктів, всі зрозуміли, що Закон не для «галочки». І є якась певна сила і громадськість, яка вимагає його виконання. Вже після цього кожна порція перейменувань, яка проходила через парламент активізувала місцеві ради, змушуючи їх до швидшого проведення обговорення. Однак не вклалися ми в передбачений Законом термін, до 21 лютого органи місцевого самоврядування мали подати свої пропозиції, але ми дали більше часу, розуміючи політичну ситуацію, намагаючись дати органам місцевого самоврядування можливість висловити свою думку. В результаті що ми отримали? З майже тисячі перейменувань, які відбулися, більше 2/3 – це перейменування за пропозиціями органів місцевого самоврядування, третина – це ті, які не подали пропозицій, висловили свою думку про небажання перейменовуватися, або Крим і території, контрольовані зараз терористами на так званому ОРДЛО. От в цих двох випадках, Крим і ОРДЛО, приймалися виключно пропозиції УІНП. В ситуації з Кримом ми створили спеціальну окрему комісію разом із Меджлісом кримськотатарського народу, і більшість перейменувань – повернення історичних кримськотатарських назв, щоб таким чином відгукнутися на думку кримчан.

Проблема іще є в тому, що люди часто не знають історію свого населеного пункту. Наприклад, є населений пункт, історія якого сягає 16 ст. Орган місцевого самоврядування у кільканадцять пропонував перейменування у чергове «Степове» чи «Лугове», натомість коли була історична назва. Ми зверталися до органу місцевого самоврядування: подивіться, адже можете мати давнішу історію, цікавішу. Більшість не погоджувалися, сприймали своє «Степове» чи «Лугове», вважаючи його більш нейтральним. Для нас, істориків, це було трохи боляче, бо люди з легкістю відсікали свою таку багатолітню історію. Але Закон передбачає, що думка місцевого самоврядування має пріоритет.

Там, де орган місцевого самоврядування вперто не хотів перейменовуватись, вважаючи, що їм це не потрібно, там починала діяти пропозиція УІНП. Найбільш яскравий приклад – Комсомольськ. Ми довгий час спілкувалися із місцевою владою, з керівником міста, дали їм час. Натомість отримали якесь напівглузливе тлумачення, що Комсомольськ тепер буде називатися Колектив оптимістичних молодих козаків – повний абсурд. Вони запропонували замість перейменування перетлумачення. Схожа ситуація з Дніпропетровськом, який мав називатися Дніпропетровськом на

честь святого Петра, хоча, очевидно, тоді він би називався Дні-просвятопетрівськ. У таких випадках вступала в дію наша пропозиція: у випадку з Комсомольськом ми запропонували Горішні Плавні, як історичний топонім, який має відношення до цього міста. Комсомольськ – дійсно нове місто, але раніше на цій території існувало козацьке селище Горішні Плавні. Така ж ситуація є, як не дивно, у Львівській області: село Андріївка, назване на честь активіста встановлення радянської влади на Західній Україні у 39-му році Андрєєва. Ми звернулися до місцевої влади, нагадали, що це село має давню історію, з 16 століття, і мало гарну назву – Мармузовичі. Натомість отримали відповідь, що Андріївка називається не на честь комуніста Андрєєва, а на честь якогось загиблого там вояка Української Повстанської Армії, якого звали Андрій. Ми вважаємо блюзнірством такі ігри. Все-таки подали на перейменування – Мармузовичі. І до цього часу маємо там велике несприйняття, включно зі священиком. Місцеві жителі вважають, що мають відстоювати свою попередню назву. Тобто, ключовою проблемою було незнання своєї історії. Це стосується як перейменувань населених пунктів, так і вулиць. Дуже часто обиралися такі, достатньо нейтральні назви, як «Лугова», «Волошкова» тощо. Між собою називали їх гербарієм. Наші пропозиції щодо вшанування якихось конкретних мешканців цього конкретного населеного пункту часом сприймалися, особливо часто сприймалися і є такі перейменування, пов'язані із учасниками вояками Антитерористичної операції, а часом вулиці перейменовували на «Волошкові», «Ромашкові» тощо. Це приклад такого страху історії.

Т.В.: Чия має бути функція популяризувати історію? Хто має проводити роз'яснювальну роботу?

В.В.: Істориків! Зокрема, інституту. Але, на жаль, нашого потенціалу, нашого ресурсу не вистачає.

Т.В.: Можливо має сенс співпраця з місцевими істориками?

В.В.: Ми намагаємося. Взагалі процеси декомунізації, перейменування і демонтаж пам'ятників були б неможливі без співпраці із громадськими організаціями, тому що УІНП на сьогодні – це 35 людей у Києві і все. Ми не маємо жодних регіональних представництв, ми не маємо підтримки на місцях, крім представників громадськості. Нам вдалося в більшості регіонів знайти громадські групи, які б працювали разом з нами, які б лобіювали, організовували громадські слухання, організовували різного роду інформаційну роботу. Саме завдяки їм ми доносили інформацію, що насправді відбувається, що місцева влада часом імітує громадські слухання. У Харкові, наприклад, замість громадських слухань щодо перейменування зігнали комунальників, які мали проголосувати за рішення, винесені міською радою. Однак туди прийшли справжні активісти, які перетворили це на справжнє громадське слухання, що тривало десь до 2 ночі.

Крім всього іншого, позитив декомунізації полягає в тому, що важливим є не лише результат – важливим був процес. Люди завдяки декомунізації почали між собою співпрацювати, кооперуватися, з'явилися якісь лобістські ініціативні групи, створювалися фейсбук-групи за перейменування тієї чи іншої вулиці. Одна з

найбільш активних груп, знову ж таки кияни – за перейменування на бульвар Вацлава Гавела. Прекрасний приклад того, як декомунізація запустила громадську активність, люди відчули, що від них нарешті щось залежить, що якщо вони об'єднаються і зможуть донести до влади ті чи інші речі, то, відповідно, до неї змушені будуть дослухатися. Взагалі наше завдання було лише супроводжувати, допомагати у цих процесах, часом навіть нагримати на якогось сільського чи міського голову, який не бажав нічого робити, нагадати йому, що є чинний в Україні Закон та відповідальність за його невиконання.

Т.В.: Можливо, проводились якісь соціологічні дослідження щодо сприйняття декомунізації?

В.В.: Єдине соціологічне опитування, де чітко говорилося про декомунізацію, проводив Центр Разумкова в червні цього року*. Дуже цікаве соціологічне опитування про ідеологічні маркери в сучасній Україні, в якому цілий блок питань стосується декомунізації. І що мені приємно – 52% українців підтримують політику декомунізації. Насправді це величезний крок, порівняно з тим, що було кілька років тому. Як на мене, порівняно з тим, що ще було п'ять років тому – це свідчення серйозних і революційних перетворень в Україні.

М.Б.: Давайте все-таки повернемося до міського простору. Ви згадали про комуністичну символіку, яка, звичайно, зустрічається у міському просторі. Відомо, що ще від ленінського декрету 1918-го року про монументальну пропаганду аж до 1991-го року майже в усьому масиві, а це близько 70% забудови сучасних міст, були збудовані саме в цей період. На цих масивах, у разі бажання, завжди можна знайти ці комуністичні символи, як тут бути? Як не переступити ту межу, про це зараз багато говорять мистецтвознавці, щоб не перетворитися на варварів, не знищити справжні мистецькі явища?

В.В.: Я вже частково відповів, що це є завданням різного роду експертних комісій, де є мистецтвознавці. Я не мистецтвознавець і не претендую на те, щоб визначати, що є твором мистецтва, а що ні. Завдання цих мистецтвознавчих груп полягають у визначенні тих об'єктів, які підлягають усуненню з громадського простору, а які з них мають бути збережені. На жаль, це часто перетворюється в дискусію, чи проводити демонтаж? Тобто, тут невірна постановка питання. Знову ж таки, яскравий приклад – Щорс. Ми не повинні обговорювати чи потрібно його усунути з громадського простору, ми повинні обговорювати, тільки те, куди його перемістити для того, щоб це відповідало Закону. Часто, коли ми дискутуємо з мистецтвознавцями, є такі люди, які вважають, що цей конкретний пам'ятник є твором мистецтва, тому його переміщати взагалі не можна. Оце є порушенням Закону.

М.Б.: Якщо Ви покладаетесь на рішення цих комісій, то чи погоджуєтесь Ви з тим, що і історики, і мистецтвознавці будуть тут дуже консервативними, будуть виступати за те, що краще його збережемо, не будемо рухати. Як барельєф Леніна на фасаді Українського дому.

В.В.: До речі, барельєф на колишньому музеї Леніна, тепер Український дім, не підпадає під дію Закону про декомунізацію,

* Мова йде про публікацію аналітичних матеріалів «ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В НОВИХ УМОВАХ: СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ, РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії “Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи та виклики” 7 червня 2016р.» // <http://www.razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>

тобто це був крок самого керівника. Як на мене, цей барельєф є зайвим, але тут мої бажання не відіграють жодної ролі. Так само як і бажання мистецтвознавців та істориків, які говорять знову таки про те, що пам'ятник Щорсу не має бути демонтований. Ці комісії є дорадчими органами, вони не покликані тлумачити чи, тим паче, змінювати Закон. Закон дає можливість вберегти твори мистецтва. І саме цією можливістю потрібно скористатися, а не боротися до останнього, що ми залишимо Щорса, нам неважливий Закон. І врешті це може поставити під загрозу існування цієї фігури.

М.Б.: Дуже часто можна почути, що якщо цей закон буде виконано в повному обсязі, якщо будуть усунені барельєфи, малюнки, пам'ятники, то міський простір збідніє. Стане більш примітивним, більш індустріальним.

В.В.: Я думаю, що в нас достатньо багато креативних людей, які здатні заповнити ці пустоти чимось цікавим. Подивіться, що зараз відбувається у більшості міст: безликі панельні будинки прикрашають неймовірними муралами. Також переконаний, що якщо дати можливість використати креативну енергію сучасним митцям, вони зможуть багато чого зробити. І мова не йде обов'язково про заміну пам'ятника комуністичним вождям на якісь нові пам'ятники, пов'язані з історією України. Можливо, частково так. Але частково це можуть бути якісь мистецькі твори, частину місць взагалі не потрібно займати.

Чи потрібно щось ставити навпроти Бесарабки, на бульварі Шевченка? Мені здається, що ні. Це прекрасний бульвар, який не потребує там ніяких додаткових фігур. Таким чином, ми зніmemo абсолютно непотрібну дискусію «А хто ж би там мав стояти»? Водночас, абсолютно переконаний, що міський простір має наповнюватися якимись маркерами. Вже, як український історик, як голова УІНП, переконаний, що він повинен наповнюватися саме українськими маркерами. Так, як це самовільно робиться у контексті муралів із Скоропадським, із Грушевським. Мене це особисто, як українця, тішить. Це свідчить, що для українців це важлива частина історії, так само, мені здається, що мали би з'явитися якісь пам'ятники/барельєфи, пов'язані з українською історією. Я втішений, що врешті відкрито пам'ятник Мазепі в Полтаві, сподіваюся, що врешті буде відкрито пам'ятник Петлюрі у Києві.

З наступного року ми починаємо реалізовувати масштабний проект, який називається «Місця пам'яті Української революції 1917-21 рр.». Його суть полягає в тому, що спочатку збираємо інформацію про ті місця, будинки, вулиці, можливо, населені пункти, де відбувались якісь важливі події, пов'язані з Українською революцією 1917-21 рр. Хочемо створити спеціальну геоінформаційну систему. Наступним кроком має бути встановлення пам'ятних знаків, пам'ятників – це вже які рішення приймуть органи місцевого самоврядування. Все це, звичайно, у співпраці з місцевими краєзнавцями, тому що важливо зібрати інформацію з місць. Силами УІНП, дуже скромними, ми цього ніколи не зробимо. Тобто, наше завдання полягає у тому, щоб розробити певний концепт, механізм, цю геоінформаційну систему, куди потім буде вноситися інформація з місць. Як потім цією інформацією розпорядитися –

будуть вирішувати органи місцевого самоврядування. Але, на мою думку, було б добре мати в населених пунктах певні місця пам'яті, які б апелювали до того, що Українська державність не з'явилася випадково у 1991-му році, що ми маємо традицію державності, починаючи, як мінімум, з 1917-го року. І дуже важливо в контексті виконання Указу Президента про відзначення 100-річчя революції 1917-21 рр. є апелювання до цієї спадщини, яка, на жаль, була забута, яка була повністю витіснена радянським наративом, але ми впевнено вже можемо наступного року відзначати 100-річчя українського парламентаризму через Центральну Раду, 100-річчя українського Уряду, 100-річчя українських збройних сил, 100-річчя української Академії наук.

М.Б.: Багато цих пам'ятників не просто мали якусь політичне забарвлення, вони служили своєрідним «місцем сили» певних політичних сил, можна так сказати. Після того, як ці пам'ятники зникли з громадського простору, що стається з цим місцем? Воно залишається порожнім, воно втрачає своє особливе сакральне значення, набуває нового?

В.В.: Тут не можна дати якоїсь універсальної відповіді. Є місця, які добре було б залишити порожніми. Я вже наводив приклад пам'ятника Леніну в Києві – абсолютно нормально, там нічого не потрібно ставити. Але коли ми дійдемо до рівня якогось села чи районного центру, де часто пам'ятник Леніну у центрі взагалі був єдиним пам'ятником у цьому населеному пункті, то, очевидно, що залишати порожнім це місце не дуже доречно. Або часто залишається тільки постамент. Такі пеньки, якими усіяна вся Україна, аж волають, що з ними щось потрібно робити, але єдиного рецепту не буде. Спробою дискредитації декомунізації є те, що я навіть часто чую від деяких українських журналістів, а особливо з Польщі, що в Україні пам'ятники Леніну замінюються пам'ятниками Бандері. Ну це абсурд, бо від початку декомунізації в Україні не споруджено жодного пам'ятника Бандері, жодного взагалі! І всі пам'ятники Бандері, які були до того споруджені в Україні, були споруджені зусиллями громади. Жодної копійки держава не витратила на такого роду пам'ятники. На мою думку, насамперед повинні приймати рішення щодо того, які мають бути пам'ятники, місцеві громади. А для того, щоб ці рішення були такими, які якомога більше консолідують Україну, очевидно, що потрібно продовжити серйозну інформаційну роботу, доносити історію. Адже, на жаль, історію українці знають ще дуже мало.

Наведу приклад одного із сіл Київської області, де теж тривала жвава дискусія, як перейменувати центральну вулицю. До того, до речі, ми дуже багато листувалися з органами місцевого самоврядування, в кожне село потрібно було написати листа. Необхідно було знати тільки назву села і обов'язково вулиця Леніна, тобто це майже стовідсоткове попадання. В цьому селі хтось пропонував «Широка», хтось пропонував «Волошкова», тобто стандартний набір. І врешті хтось несподівано вніс пропозицію назвати вулицю на честь Грушевського. І в ході дискусії прийняли відповідне рішення. З одного боку можна тішитися, що такого великого діяча української історії вшанували, але, насправді, головним аргумен-

том було те що, так називається одна з найвідоміших вулиць Києва, тобто для них саме ім'я Михайла Грушевського ще не дуже промовляє, для когось промовляє, що це вулиця, де урядовий квартал, для когось, що це вулиця, яка тісно пов'язана з історією Євромайдану. Це люди з-під київського села, але хто був Грушевський вони не знають. Тобто це є прикладом того, наскільки ще невиконана місія українських істориків в Україні. Тому, на мою думку, всі тези, які ми часто чуємо від наших колег-істориків про те, що вони нічого не зобов'язані суспільству неправильні. Українські історики ще й завинили перед нашим суспільством. Вони ще мають виконати свою певну суспільну місію. Адже українські історики навчені певної методології, щоб розуміти минуле, і, мені здається, їхньою місією є пояснювати це минуле для громадськості. В іншому випадку це будуть робити російські історики або інші для того, аби дискредитувати українську історію, сіяти суперечності між українцями, зокрема відновлюючи радянські міфи.

Т.В.: Можливо, УІНП стане таким модератором для істориків?

В.В.: Хіба модератором (сміється). Важливо зрозуміти, що ми не ставимо собі за мету замінити ті громадські ініціативи, зокрема історичні, які існують. Адже буде неправильно коли історію розповідатиме тільки УІНП, тим паче, що ми є центральним органом виконавчої влади. Це буде як певний диктат. Я думаю, що наше завдання, власне, бути тими, хто модерує та підтримує ті чи інші історичні ініціативи.

УДК 94(477.43)

Ігор Старенький,

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник
науково-експозиційного відділу Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника, науковий співробітник
Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції НДЦ
«Охоронна археологічна служба України» Інституту археології
НАН України
E-mail: starenkiy_igor@ukr.net

Ярина Зайшлюк,

гід-перекладач Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника
E-mail: yarasem1902@ukr.net

**КОМУНІЗАЦІЯ ТА ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ТОПОНІМІВ
КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО**

У статті розглядаються зміни на топонімічній карті Кам'янця-Подільського протягом 20-х років ХХ – початку ХХІ ст., які пов'язані з процесом комунізації урбанонімів у радянський період та декомунізації в період незалежності України, у тому числі за Законом України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їх символіки».

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, топонімія, мікротопоніми, урбанонім, перейменування, декомунізація, Закон України.

Формування топонімії населеного пункту розпочинається з його виникненням. Цей процес є складним та безперервним. Часто він залежить від суспільно-політичної ситуації і несе на собі відбитки різних історичних епох, які проходить у своєму розвитку населений пункт. Складним та неоднозначним є радянський період, який відзначається комунізацією топонімії міст і сіл. У більшості з них ці процеси не вивчені сучасними дослідниками-топонімістами, які досліджують урбаноніми. Занадто заполітизованим, а подекуди й хаотичним, є сучасний процес декомунізації, що вимагає вивчення досвіду наших попередників у цьому питанні.

До топонімії Кам'янця-Подільського зверталися у своїх працях Ю.Й. Сіцінський¹, Ю. А. Ролле², О. М. Прусевич³, М. Б. Петров⁴, О. В. Будзей⁵, В. С. Прокопчук, І. О. Старенький⁶ тощо. Проте дослідники не зосереджували увагу на питаннях комунізації та декомунізації топонімії міста.

¹ Сецинский, Е.И. (1895). *Город Каменец-Подольский. Историческое описание*, Тип. С. В. Кульженко, Киев.

² Rolle, J. (1880). *Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich* Т. II, Warszawa, 304 s.

³ Prusiewicz, A.M. (1915). *Kamieniec Podolski: szkic historyczny*, Leon Idzikowski, Kijow; Warszawa.

⁴ Петров, М.Б. (2002). *Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII-XVIII ст. (Історіографія. Джерела)*, Абетка-НОВА, Кам'янець-Подільський.

⁵ Будзей, О.В. (2005). *Вулицями Кам'янця-Подільського*, Світ, Львів.

⁶ Прокопчук, В.С., Старенький, І.О. (2014). *Топонімічний словник Кам'янця-Подільського*, ПП Зволейко Д. Г., Кам'янець-Подільський.

З приходом радянської влади ситуація на топонімічній карті Кам'янця-Подільського різко змінилася. Нова влада намагалася стерти з історичної пам'яті все, що могло б нагадувати попередню добу, у тому числі шляхом брутального втручання в топонімію міста, насаджування назв, пов'язаних з революційними подіями.

Значні перейменування радянської доби в Кам'янці-Подільському було здійснено 1923 року. Міська рада перейменувала вулиці:

<i>Стара назва</i>	<i>Нова назва</i>
Петроградська	Петровського
Коріатовичів	Нероновича
Поштова	Леніна
Кишинівська	Драгоманова
Хрестова	Михайличенка
Жандармська	Іваницького
П'ятницька	Бебеля
Резервуарна	Примакова
Московська	Затонського
Троїцька	Раковського
Поліцейська	Урицького
Соборна	Маркса
Губернаторський майдан	Троцького
Дворянська	Лібкнехта
Старопоштова	Вутіша
Архієрейська	III Інтернаціоналу ⁷ .

⁷ «Нові назви вулиць», (1923). Червоний кордон, 20 берез, с. 2.

⁸ Державний архів Хмельницької області, ф. р-335, оп. 1, спр. 29, арк. 36.

⁹ Там само, спр. 63, арк. 102 зв.

¹⁰ Там само, спр. 89, арк. 1.

¹¹ Там само, спр. 63, арк. 102.

Невдовзі 10 новим вулицям було дано назву Нова, Пролетарська, Будьонного, Свердлова, Тургенєва, Зінов'єва, Декабристів, Каменєва, Кольцова. 11 вересня 1925 року деякі назви з цього списку було змінено: вулиця Нова отримала ім'я Багінського, Толстого – Склянського, Тургенєва – Ботвина, Кольцова – Фрідмана⁸. Дещо пізніше вулицю Пролетарську перейменовано на Фрунзе.

20 грудня 1927 року рішенням міської ради провулок Торгівельний перейменований на честь єврейського письменника Менделе Мойхер-Сфоріма, який у місті розпочинав свою діяльність⁹. У списку вулиць на грудень 1927 року вже було близько 20 мікротопонімів, пов'язаних з компартією та її діячами. Вимальовувалася чітка тенденція радянзації міської топонімії.

15 березня 1928 року рішенням міськради нові вулиці в районі залізничного вокзалу отримали назви Вокзальна, Червоноармійська, Льва Толстого, Рикова¹⁰.

З початком репресій почалася нова серія топонімічних змін. У протоколі засідання міськради №14 від 20 грудня 1927 р. зазначено: «Маючи на увазі, що деякі вулиці в м. Кам'янці названі ім'ям Троцького і Раковського, а останні протягом довгого часу проводили антирадянську політику і в сучасний момент остаточно себе скомпрометували перед трудящими Радянської Республіки, дякуючи антирадянським своїм виступам, рахувати за потрібне змінити назву цих вулиць і вулицю Раковського назвати ім'ям т. Дзержинського, площу Троцького назвати Радянською, вулицю Троцького – Радянською»¹¹.

¹² Там само, спр. 543, арк. 70-71.

¹³ Там само, оп. 6, спр. 70, арк. 247.

¹⁴ Там само, арк. 246.

¹⁵ Там само, оп. 10, спр. 17, арк. 221-222.

¹⁶ Там само, спр. 14, арк. 103-104.

¹⁷ Там само, спр. 74, арк. 494-495.

¹⁸ Там само, спр. 154, арк. 65.

9 квітня 1936 р. перейменування зазнали 53 вулиці та провулки, 3 сквери¹².

5 червня 1947 р. міськрада постановила назвати низку вулиць хутора Дембицького (сучасне селище Смирнова) іменами Короленка, Панфілова, Мічуріна, Лисенка, Ватутіна, Черняхівського, Смирнова¹³. Тоді ж було вирішено: «Запроектованим вулицям кварталу нового житлового будівництва в районі Кам'янець-Подільської МТС (сучасне селище Жовтнєве. – Авт.) дати наступні назви: шлях Кам'янець-Подільський-Стара Ушиця вважати продовженням вул. Чкалова. Рівнобіжно вулиці Чкалова – вулиця Гастелло. Середній провулок назвати провулком Чкалова, крайній східний провулок, що межує із землями сільськогосподарської артілі «XX-річчя Жовтня» с. Жовтнєве, назвати провулком Матросова»¹⁴.

Останні перейменування радянської доби припадають на 23 січня 1990 року. Тоді в селищі Жовтнєвому новим вулицям було дано назви Жовтнєва, Інтернаціональна, Поворіна та Вишневий провулок; у Довжку – Бажана, Правди, Шкільна, Радянська, Кушелева, Сіцинського, Чеботарьова, Бугайченка, Боженка, Пролетарська, Лісова, Подільська та провулок Бажана¹⁵.

Всього в радянський період було здійснено близько 200 найменувань і перейменувань (42,5% усіх топонімів та відповідно 57,5%). Зміни в топонімії міста проводилися за ідеологічними критеріями: топонімічні об'єкти отримували назви, пов'язані з революційними подіями, діями компартії. Українська історія та її постаті рідко знаходили місце на топонімічній карті міста.

З незалежністю України розпочався новий етап у формуванні топонімії Кам'янця-Подільського. Її основний напрям – відновлення історичних назв.

Перші перейменування проведені міською радою ще 11 вересня 1990 року в умовах функціонування радянської влади. Зміни торкнулися в першу чергу Старого міста – історичного центру Кам'янця-Подільського: 32 топонімічним об'єктам було повернуто їх історичні назви, з'явилися вулиці П'ятницька, Тринітарська, Вірменська, Старобульварна тощо.¹⁶ Цей крок був позитивно оцінений жителями міста.

23 березня 1991 року виконком з метою збереження історико-архітектурної спадщини подільського краю, більш повного відродження історико-архітектурного заповідника знову обговорив питання повернення новій групі географічних об'єктів міста їх історичних назв¹⁷.

1 червня 1992 року перейменування торкнулося ще 12 топонімічних об'єктів центральної частини міста: площу Леніна назвали майданом Відродження, проспект Леніна – проспектом Грушевського, вулицю Ленінградську – Лесі Українки, Московську – Огієнка, Держинського – Данила Галицького, Котовського – Соборною, Паризької комуни – Гунською, Ленінської «Іскри» – Драй-Хмари, 26 бакинських комісарів – Сіцинського, Чкалова – князів Коріатовичів, Жовтнєвої революції – Північною¹⁸.

15 липня 1993 року «з метою увічнення імені Клавдія Сафоновича Великанова, заслуженого лікаря України, учасника Вели-

кої Вітчизняної війни, який протягом майже 40 років (з 1946 по 1985 рік) працював у Кам'янці-Подільському, доклав багато зусиль для оздоровлення населення міста та району», вулицю Калініна було перейменовано на вулицю Веліканова¹⁹.

13 серпня 1993 року міськрада вулицю Крупської розділила на дві частини й назвала іменами Володимира Гагенмейстера та маршала В. К. Харченка²⁰.

16 вересня 1993 року «у зв'язку з тим, що вулиці міста носять імена Постишева та Петровського, які були одними з організаторів голодомору в Україні 1932-1933 років, та з метою увічнення імен людей, життя і діяльність яких пов'язані з історією м. Кам'янця-Подільського», виконком прийняв рішення перейменувати вулицю Постишева на Івана Крип'якевича, Ульянової – на Ісайї Кам'янчанина, а вулиці Петровського повернути стару назву Панивецька²¹.

4 листопада 1993 року новим вулицям у мікрорайоні Жовтневий надали тимчасові назви – Проектна-1, Проектна-2, Проектна-3 та провулок Проектний. Цього ж дня рішенням за №1358 три вулиці перейменовували на честь міст-партнерів: вулицю 7-го листопада – на Каліську, Червоного козацтва – на Укмергеську, Примакова – на Мічурінську²².

З прийняттям 9 квітня 2015 року, підписанням та опублікуванням пакету законів про декомунізацію 20 травня того ж року, в тому числі Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їх символіки»²³, у населених пунктах нашої держави розпочинається процес декомунізації топонімії міст та сіл.

Практично єдиною на сьогодні науковою працею, присвяченою питанням перейменування вулиць, є методичний збірник «Як перейменувати вулицю» (2014), який являє собою переважно зібрання правових та нормативних документів, необхідних у процесі перейменування урбанонімів²⁴.

У Кам'янці-Подільському ситуація з декомунізацією урбанонімів виявилася нескладною, оскільки більшості історичних вулиць було повернуто автентичні назви 1990 року, а деяким об'єктам ХХ ст. надано імена видатних українських діячів, життя та доля яких пов'язана з містом. Водночас залишалася частина урбанонімів, які несли ідеологічне навантаження комуністичного режиму. До переліку увійшли 44 вулиці. Частина з них названа іменами, які входять до «Списку осіб, які підпадають під Закон про декомунізацію», підготовлений Інститутом національної пам'яті, зокрема В. Чапаєва, Й. Якіра, М. Щорса, Г. Жукова, І. Кулика, Я. Фабріціуса, А. Гайдара тощо.

Реєстр вулиць, що підлягають перейменуванню, було затверджено рішенням сесії Кам'янець-Подільської міської ради ще 21 квітня цього року. Пропонувалося перейменувати 15 вулиць: В. Вутіша, Г. Жукова, В. Затонського, М. Козицького, М. Криленка, В. Куйбишева, О. Пархоменка, Я. Фабріціуса, М. Фрунзе, Д. Фурманова, С. Ценського, В. Чапаєва, Червоноармійська, Шмідта і Й. Якіра та 9 провулків. Тоді ж топонімічній комісії доручили про-

¹⁹ Там само, спр. 228, арк. 122.

²⁰ Там само, спр. 232, арк. 92.

²¹ Там само, спр. 233, арк. 50.

²² Там само, спр. 237, арк. 24.

²³ Голос України (2015), 20 трав, (№87(6091), 15-19.

²⁴ Бутко, С.В., Мужикова, Н.М. (2014). *Як перейменувати вулицю. Правові засади перейменування вулиць, провулків, проспектів, площ, скверів, мостів та інших споруд, розташованих на території населених пунктів: метод. зб.*, Київ; Чернівці.

вести вивчення громадської думки мешканців відповідних вулиць та провулків стосовно їх перейменування. У додатковий перелік вулиць, крім основного, увійшло ще чотирнадцять. Наприклад, вулиці Першотравнева, О. Суворова, 30 років Перемоги, С. Васильєва, І. Папаніна, М. Ватутіна тощо. Загалом в основному та додатковому списку 44 вулиці підлягають перейменуванню.

Проте процес декомунізації урбанонімів Кам'янця-Подільського майже півроку стояв на місці. Не в останню чергу цей процес гальмувала громадськість, яка виступала проти перейменування у зв'язку з необхідністю внесення змін у документи. Не надто переймалися цим і депутати міської ради, а топонімічна комісія при міськвиконкомі – лише дорадчий громадський орган, який не має впливу на прийняття жодних рішень. Лише 14 вересня на XVII сесії Кам'янець-Подільської міської ради було прийнято рішення про перейменування частини вулиць зі згаданого списку, а саме шести²⁵. Відтак, вулиця Червоноармійська тепер стала вулицею Героїв Небесної сотні, а вулиця Жукова – Миколи Гордійчука. Остання названа іменем кам'янчанина Миколи Миколайовича Гордійчука (26.05.1986 – 22.07.2015) – українського співака, шоумена, молодшого сержанта міліції, міліціонера батальйону патрульної служби міліції особливого призначення «Гарпун» ГУМВС України в Київській області, кавалера ордена «За мужність» III ступеня (по-смертно), який отримав смертельне поранення поблизу блокпосту «Шахта», між містами Авдіївка та Ясинувата (Донецька область). Провулок М. Будьонного перейменовували на честь Миколи Флерка (22.08.1978 – 28.02.2015) – почесного громадянина Кам'янця-Подільського, бійця Добровольчого Українського корпусу, який загинув у с. Піски (Ясинуватський район) під Донецьком у результаті мінометного обстрілу знімальної групи російськими бойовиками. 28 липня 2015 року нагороджений нагрудним знаком «За оборону Донецького аеропорту» (по-смертно). Провулок М. Калініна отримав ім'я Романа Наглюка (14.03.1986 – 4.08.2014) – капітана ЗСУ, командира танкового батальйону, який загинув біля с. Волнухи-не Лутугинського району на Луганщині під час нічного обстрілу з РСЗВ «Град». Нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (по-смертно). Провулок Я. Фабриціуса перейменовували на честь Віталія Васільцова (16.11.1977 – 18.02.2014) – активіста Революції Гідності, майстра декоративного садівництва, який загинув у Києві на Великій Житомирській вулиці від прицільного пострілу з автоматичної зброї. Нагороджений званням Героя України з удостоєнням ордена «Золота Зірка». Провулок В. Чапаєва отримав ім'я Сергія Бондарчука (9.09.1961 – 20.02.2014) – героя Небесної сотні, громадсько-політичного діяча, активного учасника Революції Гідності, вчителя фізики Старокостянтинівської гімназії, який у 1978-1983 рр. навчався на фізико-математичному факультеті Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (нині – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка).

Як бачимо, процес декомунізації поєднався з увічненням пам'яті тих, хто загинув на Майдані чи в ході російсько-української війни на Сході України. Окрім перейменованих вулиць та провулків, під декомунізації підпадає ще 38 урбанонімів.

²⁵ Будзей, О.В. (2016) «Декомузація: перші шість. Далі буде...», Подолянин, 16 верес. (№38(1361)), с. 3; Шуханова, Т.М. (2016), «За землю воювали і вулиці перейменовували», Ключ, 16 верес. (№38(240)), с. 1-2.

References

- Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. r-335, d. 1, c. 29, 53 p.
 Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. r-335, d. 1, c. 63, 274 p.
 Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. r-335, d. 1, c. 89, 37 p.
 Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. r-335, d. 1, c. 543, 134 p.
 Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. r-335, d. 6, c. 70, 251 p.
 Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. r-335, d. 10, c. 14, 188 p.
 Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. r-335, d. 10, c. 17, 312 p.
 Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. r-335, d. 10, c. 74, 522 p.
 Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. r-335, d. 10, c. 154, 66 p.
 Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. r-335, d. 10, c. 228, 233 p.
 Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. r-335, d. 10, c. 232, 122 p.
 Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. r-335, d. 10, c. 233, 322 p.
 Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti, f. r-335, d. 10, c. 237, 81 p.
 Budzey, O.V. (2005). *Vulytsiamy Kamiansia-Podilskogo, Svit, Lviv*, 272 p.
 Budzey, O.V. (2016). «Dekomunizatsiia: pershykh shist. Dali bude...», *Podolyanyn*, Sept. 16. (№38 (1361)), p. 3.
 Butko, S.V. Muzhikov, N.M. (2014). *Yak pereimenuvaty vulytsiu. Pravovi zasady pereimenuvannia vulyts, provulkiv, prospektiv, ploshch, parkiv, skveriv, mostiv ta inshykh sporud, roztashovanykh na terytorii naselenykh punktiv: metodychnyi zbirnyk*, Kyiv; Chernihiv, 122 p.
Golos Ukrainy, (2015). 20 May (№87 (6091)), p. 15-19.
 «Novi nazvy vulyts», (1923). *Tchervoniy cordon*, March 20, p. 2.
 Petrov, M.B. (2002), *Istorychna topografiia Kamiansia-Podilskogo kintsia XVII – XVIII stolittia. (Istoriografiia. Dzherela)*, Abetka-NOVA, Kamyansets'-Podil's'ky, 384 p.
 Prokopchuk, V.S., Starenkiy, I.O. (2014). *Toponimichnyi slovnyk Kamiansia-Podilskogo*, PP Zvoleyko D.G., Kamyansets'-Podil's'ky, 192 p.
 Prusiewicz, A.M. (1915). *Kamieniec Podolski. Szkic historyczny*, Leon Idzikowski, Kiev; Warszawa, 128 s.
 Rolle, J. (1880). *Zameczki podolskie na kresach multanskich T. II*, Warszawa, 304 s.
 Setsynskiy, E.Y. (1895). *Gorod Kamenets-Podolskiy. Ystorycheskoe opysanye*, The type. S.V. Kulzhenko, Kiev, 247 p.
 Shuhanova, T.N. (2016). «Za zemliu voiuvaly i vulytsi pereimenovuvaly», *Klyutch*, Sept. 16. (№38 (240)), p. 1-2.

Ярина Зайшлюк, Игорь Старенький

КОММУНИЗАЦИЯ И ДЕКОММУНИЗАЦИЯ ТОПОНИМОВ КАМЕНЦА-ПОДОЛЬСКОГО

В статье рассматриваются изменения на топонимической карте Каменец-Подольского в течение 20-х годов XX - начала XXI в., связанные с процессом коммунизации урбанонимов в советский период и декоммунизации в период независимости Украины, в том числе связанный с Законом Украина «Об осуждении коммунистического и национал-социалистического (нацистского) тоталитарных режимов и запрет пропаганды их символики».

Ключевые слова: Каменец-Подольский, топонимика, микротопонимы, урбаноним, переименование, декоммунизация, Закон Украины.

Jaryna Zajshljuk, Igor Staren'nyj

COMMUNIZATION AND DE-COMMUNIZATION OF TOPONYMY IN KAMYANETS'-PODIL'S'KY

The article tells about change on toponymy map in Kamyanets'-Podil's'ky for 20 year XX – begin XXI century, what is consist of communization's urbanonimiv in Soviet period. Within 20 years, most microtoponyms that do not fit into the ideological system of the Communist Party were renamed – it was given the name of party and military leaders of the USSR, the ideologists of the communist movement. In 30 years of these objects were renamed due to the unprecedented scale repressive movement and different kinds of executions of Soviet leaders. After the war Communization toponymy held mainly by the new street names, instead of renaming existing ones. Since the beginning of the collapse of the Soviet Union and the loss of dominance of the Communist Party ideology, starts reverse process – decommunisation. Primarily old name was returned to the historic streets of Kamyanets'-Podil's'ky in 1990 over 1992-1995. De-communization held by renaming streets of the new city, which bore the names of communist leaders. New round of decommunisation associated with the Revolution of dignity and the Law of Ukraine «On the condemnation of Communist and National Socialist (Nazi) totalitarian propagation and ban their symbols.» During this period, toponymic objects included in the list of those subject decommunisation given new names. If the situation Kamyanets'-Podil's'ky, streets and lanes provided the names of the dead patriots during the Revolution of dignity and Russian-Ukrainian war in Eastern Ukraine.

Key words: Kamyanets'-Podil's'ky, toponymy, microtoponym, urbanonimiv, renamed, decommunisation, the Law of Ukraine.

УДК 94(477.7):316. 334 56 «20»

Сергій Водотика,

д. і. н., проф.,

*професор кафедри історії України та методики викладання
Херсонського державного університету*

Людмила Савенок,

к. і. н., доц.,

*доцент кафедри науково-природничої підготовки
Одеського національного політехнічного університету*

МІСЬКИЙ ПРОСТІР, ДЕКОМУНІЗАЦІЯ І ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті аналізується зміна міського топонімічного простору Херсона в процесі декомунізації як відображення специфічної багатопланової локальної історичної пам'яті херсонців. Чільне місце приділено формуванню локальної історичної пам'яті мешканців міста через призму його історичної специфіки. Автори стверджують, що в своє перше 20-річчя Херсон не лише був центром військового кораблебудування на півдні Російської імперії, а й виконував функцію вітрини Новоросії, яку прагнула створити імперія на завойованих землях Південної України після ліквідації Запорозької Січі як природного конкурента колонізації українського Степу. Саме цей період сформував імперський шар історичної пам'яті значної частини херсонців. В радянські часи він був доповнений радянсько-російськими трендами. Так склався і досі панує у свідомості пересічного жителя українофобський шар історичної пам'яті. Процес декомунізації має створити умови для утвердження національної української історичної пам'яті, до чого слід залучити місцеві державні органи, громадські структури фахівців-істориків і всіх небайдужих до долі України.

Ключові слова: міський простір, Херсон, декомунізація, топоніміка, локальна історична пам'ять.

Загальновідомо, що колективна пам'ять проявляється, серед іншого, у зведенні пам'ятників і назвах вулиць. Вона має свій просторовий вимір, причому міста мають свої власні культури пам'яті. При цьому історична пам'ять у значній мірі залежить від соціально-політичної сегментації суспільства, в даному випадку міської громади. В процесі останньої хвилі декомунізації, зокрема в ході реалізації норм Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) режиму та заборону пропаганди їхньої символіки», доволі чітко проявились непорозуміння, до протистояння включно, носіїв різних шарів історичної пам'яті херсонців. Ліній протистояння було кілька і всі в статті проаналізувати важко.

¹ Тахтаулова, М. (б.д.). Зміни символів чи символічні зміни або декомунізація по-харківськи. Retrieved January 4, 2017, from http://historians.in.ua/inde-php/en/istorya_i_pamyat-vazhki-puta-niza/1870-marid-takhtaylova.

Зупинимось на одній: українське – російськофільське. Насправді такого «чистого протиборства» в публічному дискурсі майже не відбувалось. Скоріше мова йшла про прихильників повноцінної чи поверхової реалізації норм закону, захисників і противників радянського тощо. Це протистояння проходило під гаслами, що лише затьмарювали його головну лінію, типу «не на часі», «де взяти гроші», «кому від цього буде краще» тощо. Звичайно, принаймні поки що, Херсону далеко до Харкова з його «символічними змінами», про які йдеться у відповідній публікації¹. Декомунізація Харкова висвітлила кілька регіональних і загальноукраїнських проблем. Головна з них – відсутність згуртованості й активності патріотично налаштованих істориків міста. Так, серед істориків Харкова було, є і буде чимало як патріотів, так і російсько орієнтованих. Згадаємо хоча б запальні виступи харківських істориків-депутатів, ніби і демократів, проти запровадження національних символів у якості державних, чи погрозу: «Від Харкова їхати одну ніч хоч до Москви, хоч до Києва і, якщо не буде поступок з боку Києва, то поїдемо до Москви». Очевидно, для існування таких настроїв серед науковців є чимало об'єктивних і суб'єктивних підстав – традиції, виховання, негаразди і труднощі Української революції. Водночас правдою є й те, що патріотичні історики не зуміли виробити і прищепити своє бачення міської та української історії, національне розуміння історичної пам'яті. А вже все інше було для чинного мера Харкова справою адміністративно-бюрократичної і демагогічної технології, якою він володіє набагато краще за науковців. Тому й зусилля Харківської топонімічної групи виявились марними.

Більшість херсонців, аполітичних, зайнятих повсякденними проблемами, проявила індиферентність до питання перейменування вулиць міста. На громадські слухання збирались заполітизовані громадяни, переважно похилого віку, що своїм скептичним, скажімо так, ставленням до всього нового створювали «фон», яким прагнули скористатись реальні гравці на полі декомунізації. Не впевнені, чи діяли останні свідомо, але це суті справи не міняє.

Отже, що є реальністю в історичній пам'яті Херсона? Очевидно, це кілька шарів. Перший умовно можна назвати російським або новоросійським, другий – радянським і українофобським, третій – власне українським. У 1950 – 1980-і роки перший і другий шари значною мірою поєдналися. І для цього, причому саме в такій послідовності, є об'єктивні та суб'єктивні фактори, межа між якими доволі умовна. В історичну пам'ять міста укорінені об'єктивно-історичні фактори. Назвемо деякі «реперні точки», що обумовлюють історичні умови формування історичної пам'яті херсонців.

Передусім зауважимо, що потребує перегляду концептуальний погляд на історію Південної України. Йдеться про запровадження територіальної або часово-просторової парадигми замість національної щодо історії України, взагалі, та Південної України, зокрема, про що писали О. Пріцак, Я. Дашкевич, О. Галенко. У даному випадку мова йде про те, що південь не відноситься до первісного територіального ареалу України, тому що південні степи

залюднювали кочовики (від кіммерійців до ногайців), а причорноморське узбережжя контролювали представники середземноморських цивілізацій (елліни, римляни, османи). Тому Херсонщина практично ставала частиною об'єкту української історії по мірі розселення тут предків українців. Більше того, колонізаційний потенціал українців на Херсонщині розглядався переважно як частина історії Російської імперії, яка захистила українців, повернула свої корінні землі, розбивши «поневолювачів, загарбників, розбійників» - ногайців, турків-осман, кримських татар у кінці XVIII ст.² Тим самим нам було нав'язано два міфи-стереотипи: ворожість Степу та Росія як запорука звільнення від кочовиків-розбійників, мусульман-агарян, людоловів тощо. З цього цілком логічно випливала концепція Новоросії, малоросійства, бездержавної нації, меншовартості українців.

Ці міфи зводять нанівець кілька фактів з історії Херсонщини. Так, неодноразові антропологічні дослідження доводять, що поліетнічне осіле населення Херсонщини золотоординських часів (на Херсонщині – це матеріали Каїрського могильника) складалось з аланів і нащадків сарматів при незначному впливі кочовиків (переважно половців), і відсутності слов'янського компоненту. Втім, останній мав неабиякий вплив на формування антропологічного складу населення Нижнього Подніпров'я XII – початку XV ст. Проте принципово важливе інше. Це були південні європеїди, які стали одним із джерел формування антропологічного типу українців, передусім часів Козаччини в Південній і Центральній Україні³. За часів Запорозької Січі відбувалася успішна українська колонізація Півдня України попри неоднозначність процесів (конкуренція, протистояння, взаємодія) на українсько-кримськотатарському пограниччі. Показово, що найбільш успішно вплинув на колонізацію Херсонщини союз Б. Хмельницького з Кримським ханством у 1648–1653 рр., у часи боротьби України за створення модерної Української державності⁴. А ще можна згадати лексичні, фольклорні, топонімічні, етнографічні, господарські, дієтичні, ментальні, військові і т. п. запозичення.

А що відбулось після «визволення» краю Російською імперією? Пунктиром можна позначити знищення лісів, комплексну і послідовну ліквідацію Запорозьких Вольностей та русифікацію, упослідженість українців, створення Херсону як центру імперської величі тощо. Замість європейських орієнтирів, західної цивілізації херсонці отримали роль будівельного матеріалу і гарматного м'яса для побудови Російської та Радянської імперій [5, с. 49-66].

Колонізація нашого краю Російською імперією обумовлювалась імперськими військово-політичними інтересами, передусім йшлося про завоювання Північного Причорномор'я та вирішення на користь Росії «східного питання» шляхом т. зв. грецького проекту. Досвід попередніх російсько-турецьких війн, у тому числі 1735-1739 і 1768-1774 рр., довів необхідність перетворення Нижнього Подніпров'я у стратегічну базу для захоплення щонайменше Криму і Північного Причорномор'я, а там вже і відродження Візантійської імперії під протекторатом Росії, завоювання Чорноморських проливів тощо.

² Галенко, О. (2014). Південь нагадує, що історію України час переписати. Схід і Південь України: час, соціум, простір: у 2 т. Т. 1, 54-75. К.: Ін-т історії України НАН України.

³ Литвинова, Л. (2012). Населення Нижнього Подніпров'я 12 – початку 15 ст. К.: Ін-т археології НАН України, 81-82.

⁴ Водотика, С. (2001). Історія Херсонщини. XIII – XIX ст. Херсон: Айлант, 21-26

За Кючук-Кайнарджийським миром 1774 р. Росія отримала лише вихід до Чорного моря у пониззі Дніпра – Кінбурнську косу, землі лівобережжя Дніпровського лиману, а на Дніпровському правобережжі територію між Південним Бугом і Дніпром, обмежену лінією від місця впадіння р. Кам'янка в Дніпро до лівобережжя Південного Бугу між сучасним Вознесенськом і Первомайськом Миколаївської області. І на цих землях імперії необхідно було заснувати нове місто. Через мілководдя гирл Дніпра і Дніпровського лиману та численні болота з пропасницею місце могло бути поганим або дуже поганим. Врешті, після декількох років пошуків і вагань обрали більш-менш обжите і знайоме місце, де у 1737 р. спорудили Олександр-шанець, а 19 жовтня 1778 р. – м. Херсон⁵.

⁵ (1978). Херсону 200 лет. 1778 – 1978. Сборник док. и матер. К.: Наук. думка, 25.

Отже, Херсон було засновано для закріплення завойованого та створення плацдарму і надійної тилової бази для нових завоювань. Йшлося про військово-морську верф і базу Чорноморського флоту, фортецю, морський і річковий порти. І відразу виникло питання з топонімікою. Агресія Російської імперії прикривалась пропагандою відновлення «історичної справедливості» під релігійними прапорами – мовляв, це лише відновлення Візантійської імперії, яку ненадовго захопили мусульмани. Тому й нове місто назвали Херсоном на честь візантійського володіння, як і більшість міст Північного Причорномор'я – Одесу, Мелітополь, Севастополь, Сімферополь тощо. Природно, що засновані міста не мали нічого спільного, навіть за місцем розташування, з візантійськими чи античними аналогами. Скажімо, середньовічний Херсон знаходився у межах сучасного Севастополя. Винятки лише підтверджували намагання утвердити «історичне право» Росії на Південну Україну як законної спадкоємиці Київської Русі, зокрема, збереження руської назви Керчі від киеворуського літописного Корчева.

Симптоматичним був і герб Херсона, затверджений 3 жовтня 1803 р. Це щит з чорним двоголовим коронованим імперським орлом на золотому полі. На грудях орла зображено у блакитному щитку золотий хрест з чотирма променями у верхній частині та перекидом знизу, у лапах – лаврова гілка (права) і полум'я (ліва). Хрест символізував перемогу православ'я над ісламом.

Будували фортецю, місто, адміралтейство і кораблі в істинно російсько-імперському дусі – тисячі каторжан, приписних селян, солдат, з невеликою децимою казенних майстрів і найманих фахівців працювали в нелюдських умовах. Болотний ґрунт, пропасниця, неякісна вода та їжа, вогкі холодні землянки, виснажлива ручна праця, побої і знущання, хвороби і голод вели до масової загибелі людей. Якість будівництва була відповідною. Скажімо, 26 травня 1779 р. почалось будівництво 66-гарматного лінійного корабля «Слава Катерини», який увійшов до складу флоту через п'ять років і не виявився «славою», бо через п'ять років (замість проектних 20) був списаний «за ветхістю»⁶. Чому? Через вкрай низьку якість і продуктивність примусової праці. Для порівняння, у Великій Британії за рахунок якісної вільнонайманої праці кораблі зводились у 8 разів скоріше і на 25% дешевше, а з урахуванням різниці у терміні служби можна твердити, що Херсон і Чорноморський флот будувалися вкрай неефективно.

⁶ Водотика, С., Водотика, Т. (2014). Херсон. *Енциклопедія історії України*. Т. 10, 369-372. К.: Наук. думка.

З числа причетних до будівництва міста і флоту вже радянська влада створила «обойму» батьків-засновників, імена яких закріпили в топоніміці міста – Г. Потьомкін, О. Суворов, Ф. Ушаков, І. Ганнібал. Про останнього слід сказати більше, оскільки він найменше відомий. Що ж він зробив для нашого міста? Адже сьогодні одна з площ центру носить його ім'я.

Іван Абрамович Ганнібал (1735–1801) – старший з 11 дітей «арапа Петра Великого», закінчив морську артилерійську школу і морський шляхетський корпус, учасник російсько-турецької війни 1768–1774 рр. У 1776 р. був призначений генерал-цехмейстером морської артилерії, у 1777 р. – членом Адміралтейств-колегії. У боях відзначався мужністю і хоробрістю, неодноразово нагороджений. У 1778 р. несподівано призначається командиром Херсонської фортеці та отримує доручення збудувати місто, фортецю, верф і адміралтейство. Ганнібал отримав незалежність від Адміралтейств-колегії та необмежене фінансування – за приблизними оцінками він встиг освоїти 660 тис. крб., або 1% держбюджету імперії. За час перебування в Херсоні урядовець облаштував своє помістя в 10 тис. дес. в Іванівці (нині смт Білозерка Херсонської області), а із запланованих 7 кораблів, що мали у 1782 р. увійти до складу Чорноморського флоту, жоден не був спущений навіть у Дніпро. Ревізія Адміралтейств-колегії виявила невтішний стан справ. Адмірал О. Клокачев доповідав, що кораблі лише почали будуватися, необхідних матеріалів недостатньо, використовуються вони без будь-якого обліку, значна частина корабельного лісу розкидана і згнила, замість 20 готових кораблів почалось будівництво лише 4-х. Обурена «матушка-імператриця» Катерина II спочатку хотіла «будівника Херсона» відправити на галери. Але, оскільки вона вважала себе продовжувачкою справи Петра I, а нащадки «його арапа» ніби були його спадщиною, то І. Ганнібала 20 березня 1783 р. просто відсторонили від посади і відправили у відставку. Відомим же він став завдяки О. С. Пушкіну, який був його внучатим племінником. І Ганнібал допомагав родині свого брата О. Ганнібала, який кинув дружину і дочку Надію Осипівну (мати поета) напризволяще. У 1937 р. в СРСР гучно відмічали 100-річчя з дня смерті О. С. Пушкіна і згадали про його двоюрідного діда, назвавши засновником Херсона.

Не краща доля судилася й місту. У 1785 р. Херсон став військово-морською столицею Новоросії – в місті створили Чорноморське адміралтейське правління, що керувало флотом і військовим кораблебудуванням в Азово-Чорноморському басейні, тут діяв морський кадетський корпус, працювали близько 10 контор іноземних торгових компаній, гімназія тощо. Але вже з кінця 1780-х років стало зрозуміло, що через мілководдя гирла Дніпра і Дніпровського лиману (через них проводили кораблі лише навесні на понтонах до Очакова, де останні озброювали) і ускладнення постачання лісу, заліза та інших матеріалів через Дніпровські пороги, Херсон не може бути ні центром військового кораблебудування (цю функцію перебрав Миколаїв), ні базою флоту (нею став Севастополь), ні провідним зовнішньоторговим портом (ним стала Одеса). Таким чином, вже через 20 років після заснування

Херсон, попри величезні людські та матеріальні втрати, позбувся свого військово-стратегічного значення. Лише перенесення сюди центру Херсонської губернії дозволило зберегти місто як таке. Але це був вже інший Херсон – провінційний (практично центром стала Одеса, де перебував Новоросійський генерал-губернатор), тихий, спокійний, з неквапливим містечковим ритмом життя. Від імперських прожектів місту залишилися пам'ятки архітектури та імперський шар історичної пам'яті, що остаточно утвердився вже у 1950-і роки, злившись з великоросійським поглядом на історію міста. Саме тоді в пам'ятниках і топонімах міста, краєзнавчій літературі, а головне – у головах еліти і пересічних херсонців склався відповідний «пантеон» героїв – І. Ганнібал, Г. Потьомкін, Ф. Ушаков, О. Суворов.

Не набагато краще вийшло і з радянськими прожектами перетворити Херсон на індустріально-транспортний вузол союзного значення, відкинувши здобутки 100-річного становлення міста, як регіонального річкового і морського порту, центру переробки місцевої сільгосппродукції та орієнтованої на місцеві потреби промисловості. Збудовані в роки соціалістичної індустріалізації гіганти наразі переважно не працюють, оскільки виходили не з реальних потреб регіону, а з потреб всього СРСР. Йдеться про найбільший в Європі бавовняний комбінат (його планували як переробника місцевої бавовни, експеримент вирощування якої на Херсонщині закінчився фіаско на рубежі 1960-х років), нафтопереробний, комбайновий, суднобудівний заводи, які після розпаду СРСР виявилися неконкурентними. За експертними даними, до 60% промислового потенціалу і 40% працездатного населення міста були зав'язані на ВПК. Лише деякі з радянських новобудов, створені на дійсно інноваційній основі (завод докобудування «Паллада») чи з урахуванням місцевих особливостей (наразі провідна галузь харчосмакова та переробка сільгосппродукції), вписалися в сучасне життя.

За радянський час відбулося кілька спроб зміни історичної топоніміки з метою вкорінення радянсько-більшовицької історичної пам'яті. З'явилися вулиці Артема, Бабушкіна, Баумана, Будьоного, Ватутіна тощо, не кажучи вже про традиційні для всіх радянських міст – вулиці Маркса, Леніна, Піонерська, Комсомольська тощо. До них додалися назви, пов'язані з місцевими революціонерами та російськими революційно-демократичними діячами. Чого варта, наприклад, назва вулиці в історичному центрі міста на честь відомого українофоба В. Белінського, який в якості нахлібника актора М. Щепкіна побував у Херсоні у серпні 1848 р. і залишив про наше місто злісну згадку. У 1950-і роки додалися топоніми, пов'язані з імперсько-новоросійським минулим (Суворовський район, проспект Ушакова, площа Ганнібала, вулиця Суворова тощо), що міцно злило у залізобетонний мур радянські та російські шари історичної пам'яті. Саме він став головною перешкодою для формування української історичної пам'яті.

Має Херсон ще одну не дуже привабливу рису, яка склалась з імперських часів, притаманну, на жаль, не лише йому в нашій державі. Це провінціалізм, хуторянство в оцінці реального стану

справ і найближчого майбутнього та розуміння світових трендів соціально-економічного поступу. Так, Херсон буквально «проспав» капіталістичну модернізацію. Достатньо сказати, що залізниця й одночасно перше індустріальне підприємство та електростанція з'явилися лише у 1907 р. Власне місцева еліта не хотіла міняти спокійне тихе життя в Херсоні на модерне життя з гуркотом залізниць, димом труб, неспокійним пролетаріатом. Показовим у цьому контексті є пасаж Херсонського губернатора на початку XX ст. про те, що він не дасть псувати вигляд губерньського міста жахливими трубами заводів. І сьогодні в значній мірі і влада, і бізнес воліють вдихнути «нове життя» у застарілі галузі. Очевидно, що такі помилки набагато гірші, ніж злочин, – у вірності цієї сентенції можна покластися на В. Черчиля.

Природно, що в історії міста радянських часів проявились всі трагедії комуністичного експерименту – голодомори (особливо жахливим для Херсона виявились 1922-1923 рр.), сталінські репресії, розстріли, переслідування дисидентів тощо. Проте, в міському просторі – пам'ятниках, геонімах, самому дусі – продовжував панувати імперсько-більшовицький тренд при практичному ігноруванні української національної пам'яті (можна згадати радянський варіант пам'ятника Т. Шевченку, меморіальні дошки на честь українського культурно-просвітницького і громадсько-політичного товариства «Українське товариство «Українська хата» та діяча українського руху та УНР Андрія Конощенка (А. Грабенка), пам'ятник жертвам тоталітарного режиму, який встановили у 1992 р. на місці масових розстрілів жертв сталінізму, а згодом долучили хрест на згадку про померлих від Голодомору 1932-1933 рр. в Україні).

Отже, на вимогу Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» міський голова В. Миколаєнко своїм розпорядженням від 17.07.2015 р. № 517 створив робочу групу Херсонської міськради з питань його реалізації. Попри певні нюанси роботи цієї групи (одних членів запрошували на засідання, а іншим про них навіть не повідомляли), вона напрацювала свої пропозиції. А далі починається звична бюрократична інтрига.

Міський голова під котраверсійним гаслом «повернути історичну спадщину» по-суті спробував максимально можливо закріпити імперську складову історичної пам'яті, нехтуючи при цьому думкою громадськості (за армійським принципом вирішення проблеми бані шляхом її ліквідації) і спираючись при цьому на «поради» кмітливих чиновників. І хоча В. Миколаєнко уособлює проукраїнські сили і не схожий на харківського колегу Г. Кернеса, але рішення щодо перейменування вулиць міста виявилися дещо подібними. Так, у своєму розпорядженні № 80-р «Про виконання вимог Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» від 19.02.2016 міський голова Херсона посилається на «історичну самобутність, багатонаціональний і політкультурний склад населення міста, пропозиції громадських обговорень, численні звернення громадян, громадських

⁷ Україна, Херсонська Міська Рада. (2016). Розпорядження міського голови від 19.02.2016 р. № 80 «Про виконання вимог Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні за заборону пропаганди їхньої символіки». Херсон, Україна. Retrieved January 4, 2017, from www.city.Kherson.ua/act_search/1

об'єднань міста, представників духовенства»⁷, що має дуже неоднозначний зміст.

Про яку «багатонаціональність» йдеться, якщо за переписом населення 2001 р. в Херсоні налічувалось 75,7% українців при їх зростанні за 1989 – 2001 рр. на 15%, а за 1850 – 2001 рр. у 1,9 разів, залишається невідомим. Щодо апелювання до історичних традицій, то про це вже говорили, залишається лише додати, що Херсон, на жаль, був оплотом русифікації практично протягом всієї своєї історії. Під «представниками духовенства» очевидно мається на увазі промосковська УПЦ МП, яка й досі практично безроздільно панує в місті, а не ті українські церкви, які підтримують українську державницьку позицію. Що таке «політкультурний склад населення» розуміють, напевне, тільки міські чиновники. Отже, за таким ритуальним вступом у розпорядженні ховається «сором'язливість» щодо того, що декомунізація передусім передбачає формування української національної пам'яті і саме в цьому дискурсі варто оцінювати всі інші складові. Сумне передчуття посилилось від того, що розпорядження підписав в. о. заступника міського голови С. Черевко.

Тепер щодо безпосередньо перейменувань геонімів. Вони містять низку двозначностей і незрозумілих поступок-реверансів у бік «обивателя з невисоким рівнем освіти і культури, вихованого в радянсько-імперському дусі». Так, одну з центральних площ Героїв Сталінграду, де до заборони Компартії комуністи проводили свої заходи, перейменували у невизначену «Площу Героїв». Вулиця Декабристів - тепер Рішельєвська, тобто замість російських заколотників-українофобів маємо будівника Новоросії. Формально – повернуто історичну назву, а фактично – знуцання над українською історією і пам'яттю. Аналогічна ситуація з поверненням вулиці Комунарів «історичної назви» Воронцовська на честь Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора у 1823–1854 рр. М. С. Воронцова. До його «подвигів» слід віднести етнічні чистки на Кавказі (у 1844–1854 рр. князь був намісником на Кавказі та головнокомандувачем Кавказького корпусу), про що згадував Л. Толстой в повісті «Хаджи-Мурат» і що може вітатися лише в Москві адептами імперських зазіхань. А Україна ж розраховує на допомогу Кавказу, в т. ч. наразі Грузії й Азербайджану, не кажучи про чеченців з числа противників В. Путіна у складі української армії в зоні АТО. До того ж ім'я державного і військового діяча Російської імперії вже зафіксоване на карті Херсонщини – це смт Нововоронцовка і Нововоронцовський район. Невже цього замало для царського сатрапа, хай навіть прогресивного у великоросійському історичному дискурсі.

Неприпустимим здається перейменування другої за значенням в місті вулиці в Потьомкінську під вже знайомим приводом «повернення історичної назви». Антиукраїнські діяння Г. Потьомкіна стали аксіомою, а за участь князя в заснуванні Херсона йому віддано належної шани – в центрі міста першому імперському генерал-губернатору Новоросії був відновлений в роки незалежної України пам'ятник. До речі, промотором цієї акції був попередник чинного міського голови В. Сальдо, за рішенням якого пам'ят-

ник О. Суворову було перенесено «на краще для огляду місце», відновлено церкви для УПЦ МП. З таким розумінням історичної пам'яті він цілком закономірно закінчив свою політичну кар'єру у таборі «двічі несудимого» В. Януковича. Дивне розуміння історії херсонськими можновладцями вже стало предметом критики центральної преси⁸.

Може тягар і фейк імперської величі є спадковою хворобою херсонських можновладців? А може вони не знають про роль топоніміки у виборі цивілізаційної моделі розвитку? На відміну від них в успішних на сьогодні пострадянських і постсоціалістичних країнах, в т. ч. слов'янських (Словенія, Хорватія, Чехія, Польща, Словаччина і т. д.), правильне розуміння національної історичної пам'яті стало запорукою вибору західного демократичного цивілізаційного шляху. Історичний досвід переконливо свідчить (згадаємо хоча б досвід повстання в США чи подолання системної соціально-політичної кризи у Франції кінця 1950-х років та повоєнній Японії), що ніщо так дорого не коштує суспільству, як роздвоєність свідомості та брак почуття самодостатності. Навіть В. Ленін, праці якого свого часу міський голова і деякі його радники вчили у вишах, застерігав про неприпустимість ідеологічних компромісів. Отже, збереження імперських російських топонімів означає для міста і його громади відмову від власної історії, перетворення з суб'єкту на об'єкт історії.

Особливо прикрим є те, що робоча група пропонувала й обгрунтовано обстоювала іншу замість Потьомкінської назву. Скажімо, на честь пов'язаного з історією краю кошового Костя Гордієнка, який упокоївся на Кам'янській Січі на Херсонщині⁹. Природно, що можуть бути й інші варіанти, але повернення князя Потьомкіна рівнозначне поверненню Новоросії та всього, що з нею пов'язано, до «русской весны» з російською армією включно.

Ще кілька нових геонімів Херсона викликають запитання. Так, чому б не назвати колишню вулицю Блюхера не Вишневою, а ім'ям військового з числа героїв національно-визвольних змагань, скажімо того ж Романа Шухевича. У даному випадку не можна послатися на «відновлення історичної назви», яке звучить як «б-а Північна». Як анекдот радянського взірця звучить і перейменування вул. Партизана Желєзняка на вул. Теплоенергетиків – пригадуються безкінечні радянські професійні свята як привід для рядових робітників випити, а для начальства – отримати чергові нагороди. Переобтяжені назви й Олешківськими вулицями – їх вийшло аж шість. Можна було назвати іменами запорозьких кошових з огляду на існування Олешківської Січі.

Безумно, мер і громадськість, коли чули і розуміли одне одного, зуміли знайти чимало вдалих рішень і суттєво скорегувати геонімічний простір міста в бік формування української національної пам'яті. Так, в Херсоні з'явилися вулиці імен видатних херсонських українців – Андрія Грабенка, Ілька Борщака, Олександра Русова, генерала Олексія Алмазова тощо. Вдалими є згадки про відомих місцевих підприємців (І. Гуревича, родини Вадонів), педагогів і науковців, загальноукраїнських героїв.

Отже, процес декомунізації в Херсоні продемонстрував не зовсім адекватне уявлення місцевої влади духу відповідних зако-

⁸ Брехуненко, В. (22-28.05.2015). Виправдовування топонімією. *Український тиждень*, 20(382).

⁹ Оленковський, М. (2015). Історичні постаті та історичні події у майбутніх назвах вулиць Херсонщини. *Херсон*, 9.

нів – це по-перше. А по-друге, вочевидь, що процес формування української національної історичної пам'яті в місті лише розпочинається. «Новоросія» в головах частини мешканців і міському просторі поки не зникла. Хоча більшість активних херсонців виступають з державницько-патріотичних позицій. Пригадується красномовний приклад весни 2014 р., яку намагались перетворити на «русскую весну». На мітинг на центральній площі міста прийшло декілька десятків прихильників Новоросії, підсилених місцевими комуністами за допомогою гучномовців на авто. Навпроти зібралось декілька сотень прихильників єдиної України, серед яких були люди з дітьми, собачками, з добрим гумором і упевненістю в своїй правоті. Вони прикрили собою облдержадміністрацію та своєю чисельністю і силою духу змусили перших піти. Недаремно в Херсоні сепаратисти не спромоглися на будь-які серйозні акції.

У важливій справі формування національної історичної пам'яті праці вистачить всім, хоча перш за все мова має йти про вироблення та кваліфіковану реалізацію патріотичної історичної політики. До її основних напрямів слід віднести запровадження циклу історичних свят щодо знаменних дат, подій, героїв тощо. Принагідно зауважимо, що Український інститут національної пам'яті, як центральний орган виконавчої влади при Кабінеті Міністрів України, згідно з положенням про нього натхненно займається «реалізацією державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу»¹⁰. Проте лише натхнення та завзятості в цій справі замало. Владі слід усвідомити смертельну небезпеку для майбутнього України будь-яких компромісів щодо імперської україножерської спадщини, що наче продемонстрували події в Криму і на Донбасі. Уряду потрібно розробити, а Верховній Раді України законодавчо затвердити стратегічну україноцентристську гуманітарну політику як базову запоруку національної безпеки, про що неодноразово наголошувалося авторитетними громадськими діячами¹¹.

Щодо власне Херсона і Херсонщини, то потрібно залучення місцевих кваліфікованих, патріотичних та авторитетних спеціалістів – істориків, політологів, соціологів, соціальних психологів тощо, створення відповідних регіональних громадських чи державно-громадських структур, категорично відмовитись від плорифікації історичних поразок і неоднозначних політичних постатей, збільшення матеріального забезпечення музеїв і бібліотек, налагодження належної охорони історико-культурних пам'яток. Природно, що не може бути повернення до радянських методів, а робота передусім щодо пропаганди має бути дійсно українською в широкому сенсі. Найдієвішим засобом має стати залучення широких кіл небайдужих істориків і краєзнавців. Держава, в першу чергу на місцевому рівні, має знайти кошти на підготовку науково-популярних видань, просвітницьких проектів, в т. ч. на місцевих телеканалах тощо. Можливо, варто надати дорадчо-контролюючі функції установам НАН України, зокрема Відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України, реалізація яких допомогла б провінційним науково-педагогічним працівни-

¹⁰ Україна, Кабінет Міністрів України. (2014). Положення про Український інститут національної пам'яті. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 12 листопада 2014 р. № 684. Kyiv, Україна. Retrieved January 4, 2017, from <http://www.memory.gov.ua/page/postanova-Kabinet-ministriv-ukraini-pro-zatverdzhennya-polozhennya-pro-ukrainskii-institut-nat>

¹¹ Див., наприклад: Василенко, В. (2015). Україноцентрична гуманітарна політика – змістовна основа національної безпеки України. Заклик до Президента України. *Світ у 2016. The Economist. Український тиждень. Спецвипуск*, 143

кам спрямувати зусилля щодо формування національної історичної пам'яті молоді на державному рівні.

Конституційним обов'язком державних інституцій є підтримка інформаційного суверенітету та інформації. Заборона «ворожих голосів» в часи інтернету справі не зарадить. Потрібні нові сучасні технології та контрпропаганда. Для прикордонної Херсонщини це вкрай важливо.

Нарешті, головним важелем в руках держави є освітня політика, підготовка і перепідготовка викладачів історії. В цьому сенсі слід використати потенціал обласних інститутів підвищення кваліфікації вчителів. На їх базі для вчителів з дипломами до 1993 р. варто створити курси професійної перепідготовки терміном до 6 місяців, основну увагу приділивши саме історичним дисциплінам із залученням місцевих науково-педагогічних працівників, а не педагогіці й методиці. Доцільно повноцінно відновити викладання історії рідного краю в середніх школах: МОН має передбачити відповідні години, обласне управління освіти взяти на себе підготовку і видання відповідних підручників для учнів і посібників для вчителів. Наголосимо, що викладання регіональної історії має відбуватись під державним контролем, оскільки у попередні часи в тому ж Криму панували великодержавницькі схеми без будь-якої, навіть косметичної, правки. Скажімо, у параграфі «Республика Крым и украинско-крымские отношения в 1991 – 1995 годах» (саме так! Як рівнозначні суб'єкти правовідносин) автор книги «Крым. История в очерках. XX век», краєзнавець, учитель історії, заслужений працівник освіти Автономної Республіки Крим, директор середньої школи № 39 м. Сімферополь робить буквально такий висновок: «Анализируя развитие событий 1994 – 1995 гг., приходится, с сожалением констатировать, что Ю. Мешков и его окружение слишком неумело руководили политическим процессом в Крыму...Верхушка крымского общества, как официальная, так и оппозиционная, оказалась не на высоте своего исторического призвания, что, конечно, не могло не отразиться самым печальным образом на судьбе крымского регионализма»¹². Просимо вибачення за довгу цитату, але інакше важко зрозуміти сутність історичної пам'яті сімферопольського вчителя. В тему доречним буде згадати наступне. У 1994 р. один з авторів статті виступав перед учителями-істориками в Севастопольському міському інституті підвищення кваліфікації вчителів з лекціями щодо Московсько-українського договору 1654 р. В аудиторії було багато чоловіків квітучого віку з військовою виправкою, очевидно, колишніх військових-політпрацівників Чорноморського флоту, і вороже ставлення висіло в повітрі. Але запам'яталось інше – після лекції підійшла трохи перелякана жіночка і подякувала за розмову, якої ще не чула в Севастополі. Очевидно, що з такими вчителями-українофобами не дивна була окупація Криму 2014 р. з огляду на крилату фразу Бісмарка, що франко-пруську війну 1870 – 1871 рр. виграли саме вчителі історії.

Наступною складовою має стати історична наука. Передусім йдеться про фаховість кадрів науково-педагогічних працівників. Значній їх частині теж потрібна перепідготовка. Сьогоднішня си-

¹² Доличев, В. (2005). Крым. История в очерках. XX век. Симферополь: «Ру Бин», ЧП «Бинькин», 269

туація невтішна – Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському національному університеті ім. Т. Шевченка припинив своє існування і вже років 20 підвищення кваліфікації стало заочно-паперовим. Причому справа фаховості викладачів не вирішується сама по собі природною зміною поколінь – серед молоді теж є чимало прихильників старих підходів, бо вони легші й простіші. Отже, без фундаментального підвищення фахового рівня провінційних науковців не варто сподіватися на зміни історичної пам'яті херсонців, втім як і громадян цілої України.

Фахівці-історики Херсонщини в справі формування національної історичної пам'яті мають зосередитися на вирішенні кількох проблем. По-перше, створити власну громадську структуру для об'єднання і координації зусиль, можливо в межах загальноукраїнського проекту. Тоді можна вже більш твердо обстоювати свою позицію перед місцевою владою. По-друге, готувати фахові науково-популярні праці з історії краю. Поки цю важливу справу опанували журналісти, письменники, краєзнавці. Херсонським історикам варто уважно вивчити існуючі в демократичних країнах технології виховання патріотизму, критично їх проаналізувати і залучити те, що може стати в нагоді. Скажімо, в США існує культ прапора, більшість американців вивішують національний прапор вдома, на власному автотранспорті. В Херсоні є в цьому плані чимало резервів, хоча державних прапорів помітно побільшало з євромайданівських часів, але «під» популярності минув. Очевидно, що слід розробити методичні посібники для учителів з історії походження і функціонування національно-державної символіки. На жаль, і на сьогодні самі учителі та учні мають далеко від наукового уявлення про українську державну символіку. Слід більше уваги звернути на вивчення військової історії краю, зокрема російсько-турецьких війн 17 – 19 ст., подій Другої світової війни. В літературі з цих питань існує чимало «білих» плям, «чорних дірок» і міфології. Найбільш пекучими з них є питання перебігу національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., оборони Херсону у серпні 1941 р., руху Опору, визволення Херсону радянськими військами 13 березня 1944 р. Безумовно, варто також з позицій нової парадигми вести мову про військове мистецтво степовиків, Ольвійського полісу тощо. До речі, про дієвість виховання патріотизму через вивчення минулої військової звитяги переконує польський досвід.

У Польщі значної уваги надається вивченню національно-визвольної боротьби, і тут перед херсонськими істориками практично незорана цілина. Передусім це стосується подій Української революції 1917 – 1921 рр., і хочеться сподіватися, що місцева влада на виконання Указу Президента України «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917 – 1920 років» надасть підтримку історикам. У повній мірі це стосується і положень Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у XX ст.».

Історикам варто розпочати фронтальне дослідження колективної та історичної психології херсонців за матеріалами Держав-

ного архіву Херсонської області, залучаючи студентів-істориків. Це допоможе краще врахувати специфіку формування національної історичної пам'яті в місті.

Мають історики висвітлити в першочерговому порядку актуальні для Херсона і всієї України питання злочинів радянського тоталітаризму, відкидання нашої країни в нереальне задзеркалля, реалізуючи комуністичний експеримент, що зумовило суттєве відставання від колишніх підросійських країн (достатньо згадати Фінляндію). Для Херсону актуальним є розуміння того очевидного факту, що оскільки радянська влада використовувала великодержавний російський імперіалізм як знаряддя денаціоналізації українців, то декомунізація в значній мірі має дорівнювати дерусифікації.

Голосу патріотично налаштованих фахівців-істориків недостатньо. Вони пробують робити щось самотужки, але лише їх об'єднання може зарадити справі. Самого патріотизму не вистачить, що вже продемонстрували штучні спроби відродити козацтво – і якщо це було зрозуміло з Вільним козацтвом Гетьмана Павла Скоропадського у 1917 – 1918 рр., який опирався на заможних (принаймні, самодостатніх) селян, то спроби Президента В. Ющенка зробити з нічого масовий патріотичний рух заздалегідь були приречені на фіаско. Існування такої організації у спектрі громадських структур цілком закономірно відповідає патріотичним справам. Козацтво Херсонщини робить чимало – виховання школярів, посвята на честь козацтва на місці Кам'янської Січі, історичні реконструкції тощо. Проте, поєднати козацький рух з науковою історією, а не з міфологемами, не завжди вдається.

Надання офіційного статусу об'єднанню істориків дозволить набагато ефективніше проводити професійні експертизи рішень і заходів органів місцевого самоврядування, музеїв, бібліотек, а в разі потреби й інших зацікавлених сторін – громадських організацій, шкіл, митців тощо. Тоді й патріотично налаштований місцевий бізнес з більшою довірою буде вкладати кошти у просвітницькі проекти з місцевої тематики.

Нарешті, до формування історичної пам'яті необхідно залучити місцеву громадськість. Скажімо, інтернет-проекти з історії краю, систему Малої Академії наук для школярів, конкурси дослідницьких робіт для студентів, постійні рубрики в місцевій пресі, культурні товариства національних меншин тощо.

Отже, в багатошаровій історичній пам'яті херсонців суперечливо переплелися і взаємодіють, з одного боку, - радянські, радянсько-імперські, імперсько-російські, а з іншого, - українські складові. Суттєво знизити питому вагу в міській свідомості перших і зробити домінантою українську історичну пам'ять, як складову національної самоідентифікації, треба і слід робити буквально «сьогодні на вчора». Процес декомунізації створює для цього певні умови. Справа за використанням тих можливостей, що є. Формування національної історичної пам'яті – це чи не найважливіша складова революційних змін в Україні. Політична й етнічна українська нація без адекватної вимогам часу історичної пам'яті залишається вразливою перед інформаційною війною північного

сусіда (та й не лише його), яка найближчим часом буде лише загострюватися і в осяжному майбутньому не припиниться. Але справа не тільки в цьому. Без національної історичної пам'яті активної частини українського суспільства буде, очевидно, складно або й взагалі неможливо модернізувати Україну і забезпечити їй гідне майбутнє.

References

- (1978). Hersonu 200 let. 1778 – 1978. Sbornyk dok. i mater. K.: Nauk. dumka.
- Brehunenko, V. (22-28.05.2015). Vypravdovuvannja toponimijeju. Ukrai'ns'kyj tyzhden', 20(382).
- Dolychev, V. (2005). Крым. Ystoryja v ocherkah. XX vek. Symferopol': «Ru Byn», ChP «Byn'kyn».
- Dyv., napryklad: Vasylenko, V. (2015). Ukrai'nocentrychna humanitarna polityka – zmistovna osnova nacional'noi' bezpeky Ukrai'ny. Zaklyk do Prezydenta Ukrai'ny. Svit u 2016. The Ekonomist. Ukrai'ns'kyj tyzhden'. Specvypusk, 143
- Galenko, O. (2014). Pivden' nagaduje, shho istoriju Ukrai'ny chas perepysaty. Shid i Pivden' Ukrai'ny: chas, socium, prostir: u 2 t. T. 1, S. 54-75. K.: In-t istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny.
- Lytvynova, L. (2012). Naselennja Nyzhn'ogo Podniprova 12 – pochatku 15 st. K.: In-t arheologii' NAN Ukrai'ny, S.81-82.
- Olenkovs'kyj, M. (2015). Istorychni postati ta istorychni podii' u majbutnih nazvah vulyc' Khersonshhyny. Kherson.
- Tahtaulova, M. (b.d.). Zminy symboliv chy symbolichni zminy abo dekomunizacija po-harkivs'ky. Retrieved January 4, 2017, from http://historians.in.ua/inde-php/en/istoriya_i_pamyat-vazhki-putaniza/1870-marid-takhtaylova.
- Ukrai'na, Khersons'ka Mis'ka Rada. (2016). Rozporjadzhennja mis'ko-go golovy vid 19.02.2016 r. № 80 «Pro vykonannja vymog Zakonu Ukrai'ny «Pro zasudzhennja komunistychnogo ta nacional-socialistychnogo (nacysts'kogo) totalitarnyh rezhymiv v Ukrai'ni za zaboronu propagandy i'hn'oi' symboliky». Kherson, Ukrai'na. Retrieved January 4, 2017, from www.city.kherson.ua/act_search/1
- Ukrai'na, Kabinet Ministriv Ukrai'ny. (2014). Polozhennja pro Ukrai'ns'kyj instytut nacional'noi' pam'jati. Zatverdzheno postanovoju Kabinetu Ministriv Ukrai'ny vid 12 lystopada 2014 r. № 684. Kyiv, Ukrai'na. Retrieved January 4, 2017, from <http://www.memory.gov.ua/page/postanova-Kabinet-ministriv-ukraini-pro-zatverdzhennja-polozhennja-pro-ukrainskii-institut-nat>
- Vodotyka, S. (2001). Istorija Khersonshhyny. XIII – XIX st. Kherson: Ajlant.
- Vodotyka, S., Vodotyka, T. (2014). Kherson. Encyklopedija istorii' Ukrai'ny. T. 10, 369-372. K.: Nauk. dumka.

Сергей Водотыка, Людмила Савенок

ГОРОДСКОЕ ПРОСТРАНСТВО, ДЕКОММУНИЗАЦИЯ И ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ

В статье анализируются изменения городского топонимического пространства Херсона в процессе декоммунизации как отражение специфической многослойной локальной исторической памяти херсонцев.

Значительное внимание уделено формированию локальной исторической памяти жителей города через призму истории города. Авторы утверждают, что в 1775 – 1795 гг. Херсон был центром военного кораблестроения юга Российской империи. Из него пытались создать парадную витрину Новороссии на завоеванных землях Южной Украины после ликвидации Запорожской Сечи как конкурента колонизации украинских степей. Именно этот период сформировал своеобразный имперский слой исторической памяти значительной части херсонцев. В советское время он был дополнен советско-российскими трендами. Так сложился и до сих пор доминирует в сознании херсонского обывателя украинофобский слой исторической памяти. Процесс декоммунизации должен создать условия для формирования национальной украинской исторической памяти, в котором должны взять участие местные органы власти, общественные организации, специалисты-историки и все неравнодушные к судьбе Украины.

Ключевые слова: городское пространство, Херсон, топонимика, декоммунизация, локальная историческая память.

Sergiy Vodotyka, Ljudmyla Savenok

URBAN SPACE, DECOMMUNISATION AND THE PROBLEMS OF HISTORICAL MEMORY

The author analyzes the changing of toponomical urban space of Kherson what was a result of the implementation of so-called dekomunizational laws (adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine in 2015 as the Euromaidan echo). This process reflects the multi-local historical memory Kherson consisting Great imperial, Soviet (the dominant) and the Ukrainian National layers. Prominent attention authors devote to the process of forming historical memory through the prism of the main stages of its history. The authors argue that in its first 20th anniversary, despite its far from desirable for Empire geographical location, was not only military shipbuilding center in the south of the empire. Kherson also served as a kind of showcase of New Russia. However, this period in the history of the city led to further establishing of imperial-Soviet layer in historical memory. Therefore, there is still dominant anti-Ukrainian layer of historical memory in the mind of the average resident of the city. Decomunisation process should create conditions for the development of national Ukrainian historical memory, to which should be involved local public authorities, public bodies, experts and historians.

Keywords: urban space, Kherson, toponymy, decommunisation, local historical memory.

**Богдан Короленко, Ігор Каретніков,
Максим Майоров,**

*співробітники відділу аналізу регіональних особливостей
та політики національних меншин Українського інституту
національної пам'яті*

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ТА РАЙОНІВ УКРАЇНИ: ПІДСТАВИ, ПРОЦЕС, ПІДСУМКИ

Протягом майже восьми місяців – з листопада 2015-го до липня 2016 рр. – відбулася найбільша з часів здобуття незалежності кількість перейменувань населених пунктів України. Зміна назв здійснювалася на виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» (№ 317-VIII від 9 квітня 2015 р.). У даній статті аналізуються кількісні та якісні показники перейменувань, а також підсумовується досвід Українського інституту національної пам'яті (УІНП) – органу державної влади, який готував для Верховної Ради України рекомендації.

Ключові слова: *декомунізація, перейменування, комеморація, тоталітарний режим.*

Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» було ухвалено 9 квітня 2015 р. голосами 254-х народних депутатів. Цей закон входив до так званого «декомунізаційного пакету»¹; відповідні законопроекти були ініційовані Українським інститутом національної пам'яті. Всі закони «декомунізаційного пакету» були ухвалені одночасно і підписані Президентом України 15 травня 2016 р. Вони набули чинності наступного дня після опублікування – 21 травня того ж року.

Ухвалення «декомунізаційних законів» на 25-му році незалежності стало можливим завдяки низці драматичних подій 2013–2014 рр., що пришвидшили переосмислення тоталітарної комуністичної спадщини значною частиною громадян України. До Верховної Ради VIII скликання вперше не потрапила Комуністична партія України, а представники інших політсил, які культивували ностальгію за радянським минулим, опинилися у меншості. Була створена проєвропейська коаліція, значною мірою репрезентована генерацією, сформованою вже за незалежної України. Надалі у нашій статті ми будемо посилалися переважно на один із «декомунізаційних» законів, а саме на № 317-VIII. Для зручності називатимемо його Закон.

Закон засуджує комуністичний та націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими в Україні, визначає правові основи заборони пропаганди їх символіки та встановлює порядок

¹ Мова також про закони «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (№ 314-VIII), «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945 років» (№ 315-VIII) та «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (№ 316-VIII).

ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму. Символіка комуністичного тоталітарного режиму, згідно з Законом, включає, зокрема, «назви областей, районів та населених пунктів, у яких використані імена або псевдоніми осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), [...] пов'язані з діяльністю комуністичної партії (включаючи партійні з'їзди), річницями Жовтневого перевороту 25 жовтня (7 листопада) 1917 року, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті (крім назв, пов'язаних з опором та вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури)».

Одиниці адміністративно-територіального устрою (області, райони, населені пункти), в назвах яких міститься символіка комуністичного тоталітарного режиму, підлягають обов'язковому перейменуванню. Згідно із законодавством України, зміна назв цих об'єктів належить до компетенції Верховної Ради України². Перейменування населених пунктів та районів ухвалюється постановами Верховної Ради, в той час як перейменування областей передбачає внесення змін до Конституції України, а отже потребує ухвалення відповідних законів.

Відповідно до ст. 7 Закону, місцеві органи влади мали шестимісячний строк з дня набрання чинності акта для проведення громадських слухань та внесення на розгляд Верховної Ради пропозицій щодо перейменування відповідних одиниць адміністративно-територіального устрою. Після цього парламент мав ухвалити рішення про перейменування з урахуванням вказаних пропозицій та рекомендацій Українського інституту національної пам'яті. У разі відсутності пропозицій місцевих органів влади, Верховна Рада ухвалює рішення про перейменування на підставі рекомендацій Українського інституту національної пам'яті.

Таким чином, законодавчий орган України очікував на пропозиції органів місцевої влади до 21 листопада 2015 р. У цей час відділ аналізу регіональних особливостей та політики національних меншин УІНП займався обліком населених пунктів (та інших одиниць адміністративно-територіального устрою), назви яких містили символіку комуністичного тоталітарного режиму. Було складено орієнтовний список та опубліковано на офіційному веб-сайті УІНП <http://www.memory.gov.ua/>. У подальшому список уточнювався: переважно доповнювався, але за результатом досліджень декілька позицій було також знято. Неоціненну поміч у з'ясуванні питання належності назв окремих населених пунктів до символіки комуністичного тоталітарного режиму надали краєзнавці та архіви.

Реалізація Закону в частині надання пропозицій органами місцевої влади протягом 2015 р. ускладнювалася з огляду на політичну ситуацію в Україні. По-перше, у зв'язку зі станом тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополь, окремих районів Донецької та Луганської областей, на цих територіях не діють легітимні органи місцевої влади, які могли б подати

² Натомість перейменування об'єктів топоніміки в населених пунктах (вулиці, площі, райони в містах тощо) належить до компетенції місцевих рад (в період з 22.11.2015 до 21.02.2016 Закон надав відповідні повноваження також сільським, селищним, міським головам, а з 22.02.2016 до 21.05.2016 головам обласних державних адміністрацій). Аналіз перейменувань об'єктів топоніміки в населених пунктах виходить за рамки тематики даної статті.

пропозиції Верховній Раді України. По-друге, на поведінку представників органів місцевого самоврядування сильно вплинула передвиборча кампанія напередодні місцевих виборів, які відбулися 25 жовтня 2015 р. Багато представників місцевого самоврядування намагалися уникати «непопулярних рішень» (підготовка пропозицій нових назв населених пунктів), а деякі навіть будували свою виборчу кампанію на популістських гаслах «не допустити перейменування». Всупереч фактам, активно поширювалися чутки про необхідність для громадян негайно змінювати документи, в яких вказані старі адреси, та про високу вартість відповідних адміністративних послуг. Крім того, мало місце нагнітання атмосфери спротиву будь-яким перетворенням під приводами побутової зручності, «збереження історії» тощо.

З метою виконання покладених на УІНП згідно з Законом повноважень, 8 грудня 2015 р. було створено Експертну комісію у складі співробітників УІНП та залучених фахівців з історії, картографії, лінгвістики тощо. Протягом грудня 2015-го – лютого 2016 р. Експертна комісія 9 разів збиралася в УІНП з метою вироблення пропозицій для Верховної Ради щодо нових назв одиниць адміністративно-територіального устрою. Рекомендації Комісії оформлені у протоколах засідань. Пропозиції, підготовлені Експертною комісією, направлялися до Комітету Верховної Ради з питань державного будівництва, регіональної політики та місцевого самоврядування. Цей комітет займався підготовкою та відбором проєктів постанов, які виносилися на голосування до сесійної зали парламенту.

У своїй діяльності Експертна комісія керувалася низкою принципів. У першу чергу, давалися рекомендації повертати населеним пунктам їх історичні некомуністичні назви. У випадках, коли таких назв не існувало (або неможливо було їх встановити), коли історичні назви були немилозвучними (або невідповідними сучасності), або коли ці назви апелювали до російської імперської спадщини, Комісія надавала пропозиції присвоїти населеним пунктам нові назви, підібрані за результатом детальніших досліджень і обговорень. Часто до уваги бралися рекомендації краєзнавців, регіональних просвітницьких організацій та ініціативних груп громадян, надіслані на адресу УІНП або оприлюднені в засобах масової інформації. Підготовлені Комісією пропозиції базувалися на доцільності:

відродження назв зниклих населених пунктів, історія яких була тісно пов'язана з тими, що підлягають перейменуванню;

підкреслення у назві населених пунктів унікальності місцевої топоніміки (балки, річки, ліси тощо);

врахування географічних, економічних та етнічних особливостей населених пунктів;

вшанування історичних подій та постатей, безпосередньо пов'язаних з даними населеними пунктами.

Профільний Комітет Верховної Ради розглядав як рекомендації Експертної комісії УІНП, так і пропозиції від органів місцевої влади, які продовжували надходити навіть після передбаченого Законом терміну 21 листопада 2015 р. Протягом січня – липня

2016 р. у трикутнику УІНП – місцеві органи влади – профільний Комітет Верховної Ради відбувалася інтенсивна комунікація щодо узгодження пропозицій нових назв населених пунктів та районів. За цей час відділ аналізу регіональних особливостей та політики національних меншин УІНП опрацював понад півтори тисячі письмових звернень і запитів стосовно перейменування одиниць адміністративно-територіального устрою. У більшості випадків, коли пропозиції УІНП та органів місцевої влади не збігалися, Комітет надавав перевагу пропозиціям місцевої влади як виразникам волі громад.

Підготовка пропозицій щодо перейменування населених пунктів та районів, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях, здійснювалася Експертною комісією без участі органів місцевої влади, з огляду на їх відсутність. Звісно, російська окупаційна адміністрація Криму та фактична адміністрація так званих «народних республік» в окремих районах Донецької та Луганської областей залишалися поза процесом перейменувань; вони не визнають чинності нових назв. Для досягнення порозуміння та консенсусу щодо перейменувань на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь, Експертна комісія провела спільне засідання з представниками Меджлісу кримськотатарського народу, які мають власні законодавчі ініціативи щодо відродження історичної топоніміки Криму, радикально зміненої постановами радянських органів влади після депортації кримських татар у 1944 р.

З 25 листопада 2015 р. до 14 липня 2016 р. Верховна Рада України ухвалила 13 постанов, якими були перейменовані 987 населених пунктів та 25 районів: разом 1012 перейменувань. Більшість нових назв районів є похідними від нових назв районних центрів, також перейменованих відповідно до Закону. Винятками стали Перекопський район Автономної Республіки Крим (колишній Красноперекопський, центр – Яни Капу), Вітовський район Миколаївської області (колишній Жовтневий, центр – Миколаїв), Лиманський район Одеської області (колишній Комінтернівський, центр – Доброслав).

Особливістю постанови Верховної Ради «Про перейменування окремих населених пунктів та районів Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» (№ 1352-VIII від 12 травня 2016 р.) є застереження, що цей акт набирає чинності з моменту повернення тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя під загальну юрисдикцію України. Інші постанови набули чинності з дня, наступного після їх опублікування.

Станом на середину жовтня 2016 р. на розгляді Верховної Ради ще залишається проект постанови про перейменування Кіровоградського району. Зміна назв Дніпропетровської та Кіровоградської областей очікується в рамках конституційної реформи, що триває. Загалом, основний етап перейменування населених пунктів та районів на виконання Закону завершено. Звісно, в подальшому можливі випадки встановлення фактів належності назв окремих населених пунктів України до символіки комуністичного тоталітарного режиму і звернення з цього приводу до Верховної Ради України, але такі випадки будуть поодинокими.

Переimenування населених пунктів та районів відбулися в усіх областях України, крім Івано-Франківської. Найбільша кількість цих одиниць адміністративно-територіального устрою знаходиться на території Донецької (109), Харківської (103) та Дніпропетровської (97) областей. Було перейменовано 32 міста, з них майже половина – на тимчасово окупованих територіях. Загалом, на тимчасово непідконтрольних органам влади територіях України було перейменовано 8 районів та 148 населених пунктів, з яких 14 – міста.

З назв, які зникли з карти в результаті переimenування, 133 були на честь Жовтневого перевороту 1917 року; 108 – на честь Володимира Леніна; 69 – Григорія Петровського; 48 – Сергія Кірова; 35 – Василя Чапаєва. Також багато назв походило від імен і прізвищ Михайла Калініна, Валеріана Куйбишева, Федора Сергєєва (Артема), Фелікса Дзержинського, Григорія Котовського, Якова Свердловського тощо. Зокрема, було перейменовано 88 населених пунктів з назвою Жовтневе, 42 населені пункти – Петрівське, 29 – Кірове, 28 – Ленінське, 25 – Радянське, 24 – Чапаєвка, 23 – Комсомольське тощо. Чимало інших назв населених пунктів повторювалися більше, ніж по 10 разів.

Всі 987 населених пунктів до переimenування були названі одною з 354 повторюваних та неповторюваних назв. Більшість з цих 354 варіантів – не унікальні назви, а різні варіації одних і тих самих (Кірове – Кіровка, Чапаєве – Чапаєвка). Часто населені пункти з однаковою комуністичною назвою траплялися навіть в межах одного району. Наприклад, в Ширяївському районі Одеської області було три села з назвою Жовтневе, в Харківському районі Харківської області – три селища з назвою Радгоспне.³

В результаті переimenування, кількість варіацій назв населених пунктів цієї категорії зросла з 354 до 727. Напевно, досить велика частина назв стали унікальними унікальними в розрізі загальноукраїнської статистики. Відновлено понад 300 історичних назв, з них близько 70 належать до культурної спадщини корінних народів та національних громад України – кримських татар, болгар, греків, євреїв тощо. В Автономній Республіці Крим та у межах Севастопольської міської ради більшість переimenувань – це відновлення історичної топоніміки, стертої з карти сталінським режимом після депортації кримськотатарського народу в 1944 р.

Історія деяких з відновлених назв нараховує по кілька століть. Наприклад, топонім Олешня відомий з 11 ст. У 1802–1920 роках Олешки були центром Дніпровського повіту Таврійської губернії. З 1928-го і до повернення історичної назви в 2016-му місто називалося Цюрупинськ, на честь організатора продрозверстки Олександра Цюрупи.

Чотири населені пункти було перейменовано на честь подій Української Революції 1917–1921 рр., які відбувалися у цих місцевостях. Село Богданівське Дворічанського району Харківської області (колишнє Жовтневе) назване на честь Богданівського полку УНР, який в грудні 1918 р. вів тут оборонні бої. Село Гордієнківці Генічеського району Херсонської області (колишнє Шлях Незаможника) отримало назву на честь 1-го Кінного полку ім.

³ Це суперечить не лише ст. 5 Закону України «Про географічні назви» («Присвоєння однієї і тієї ж назви кільком однорідним географічним об'єктам у межах одного населеного пункту або району не допускається»), але й радянському законодавству (Положенню про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР 1981 р.)

Костя Гордієнка Армії УНР, бійці якого під час Кримської операції у квітні 1918 р. здійснили десант на Чонгарську переправу, рухаючись через місцевість, де нині розташоване село. Селище Загородське Новоушицького району Хмельницької області (колишнє Комунар) перейменоване на честь генерал-хорунжого Армії УНР Олександра Загородського, війська якого у вересні 1920 р. здобули перемогу в бою, що відбувся на території теперішнього селища. Селище Синьожупанники Шаргородського району Вінницької області (колишнє Петровське) назване на честь воїнів 7-го Синього полку (Синьожупанників) 3-ї стрілецької дивізії Армії УНР, які відзначилися в боях у цій місцевості в липні 1919 р.

П'ять населених пунктів перейменовані на честь їхніх уродженців-військовослужбовців, які загинули під час несення служби у зоні Антитерористичної операції на Сході України. Село Сусваль Володимир-Волинського району Волинської області (колишнє Жовтневе) назване на честь солдата 51-ї механізованої бригади Петра Сусваля, який помер 2 вересня 2014 р. внаслідок поранення, отриманого в бою за Савур-Могили. Селище міського типу Токарівка Веселинівського району Миколаївської області (колишнє Кудрявцівка) отримало назву на честь солдата 28-ї окремої механізованої бригади Віталія Токаря, який загинув 10 листопада 2014 р. в бою з диверсійно-розвідувальною групою терористів. Село Максимівка Синельниківського району Дніпропетровської області (колишнє Октябрське) назване на честь старшого солдата 93-ї окремої механізованої бригади Максима Єфімчука, який загинув 20 квітня 2015 р. під час мінометного обстрілу. Село Ільїне Чернігівського району Запорізької області (колишнє Панфілівка) отримало назву на честь сержанта 93 окремої механізованої бригади Віталія Ільїна, який загинув 29 серпня 2014 р. в боях під Іловайськом. Село Добропасове Покровського району Дніпропетровської області (колишнє Червоний Лиман) назване на честь старшого солдата 25-ї окремої повітряно-десантної бригади Сергія Добропаса, загиблого 14 червня 2014 р. в літаку Іл-76, збитому при заході на посадку в аеропорту Луганська. Два населені пункти на тимчасово окупованій території перейменовані на честь військовослужбовців, які неподалік них загинули. Село Ужівка Новоазовського району Донецької області (колишнє Ленінське) перейменовано на честь добровольця, капітана Окремого загону спеціального призначення «Азов» Степана Криворученка («Ужа»), який загинув 5 лютого 2015 р. в боях під Широкиним. Селище Ступакове Бахмутського району Донецької області (колишнє Красний Пахар) отримало назву на честь лейтенанта 25-го окремого мотопіхотного батальйону Івана Ступака, який загинув 29 січня 2015 р. в боях за Дебальцеве.

З прикладів врахування національної специфіки під час перейменування населених пунктів варто відзначити село Христо-Ботеве (колишнє Благоеве) Лиманського району Одеської області та селище Каравелове (колишнє Коларівка) Вітовського району Миколаївської області. Ці населені пункти мали назви на честь комуністичних діячів Болгарії Димитра Благоева та Василя Коларова. Внаслідок перейменування вони отримали назви на

честь національних героїв болгарського народу XIX ст. Христо Ботева та Любена Каравелова.

Варто наголосити, що пропозиції зазначених вище назв, які вшановують події Революції 1917-1921 рр., загиблих в АТО воїнів та діячів болгарського національно-визвольного руху, були надані саме Експертною комісією при УІНП. На жаль, більшість пропозицій, що надходили від органів місцевої влади, не відзначалися прагненням зберегти локальну культурну та історичну спадщину. Органи місцевого самоврядування та місцеві органи виконавчої влади під час вибору нових назв переважно керувалися принципом співзвучності (Калінінське – Калинове) або обирали типові, «нейтральні» назви. Оскільки Комітет Верховної Ради переважно надавав перевагу «волі місцевої громади», то багато оригінальних пропозицій Експертної комісії УІНП так і залишилися нереалізованими. Натомість, замість типових комуністичних назв, чимало населених пунктів отримали типові «нейтральні». Найпопулярнішими новими назвами стали: Степове (24 перейменування), Вишневе (22), Мирне (15), Благодатне (13), Калинівка (12), Покровське (12). Інші назви повторюються рідше – не більше 10 населених пунктів на одну назву.

На етапі громадських слухань деякі органи місцевого самоврядування спочатку зайняли неконструктивну позицію і надсилали пропозиції про перейменування шляхом «зміни етимології» (sic!) старої назви. Таким чином, вони розраховували «виконати» Закон, уникнувши фактичної зміни назви своїх населених пунктів. Зокрема, доводилось мати справу з наполегливими пропозиціями перейменування міста Іллічівськ на Іллічівськ («на честь святого Іллі»), міста Димитров на місто Димитров («на честь святого Димитрія Ростовського»), а міста Дніпропетровськ на Дніпропетровськ («на честь апостола Петра»). Чисельні сільські ради пропонували вважати назву Жовтневе похідною від свята Покрови Пресвятої Богородиці 14 жовтня. Найбільш оригінальною спробою залишити стару назву була пропозиція секретаря міської ради вважати назву Комсомольськ аббревіатурою, яка розшифровується «КОлектив Молодих СОціально МОтивованих Людей (Б) Справжніх (Б) Козаків»⁴. Профільний комітет Верховної Ради відкинув ці та подібні їм пропозиції.

Процес перейменування населених пунктів та районів на виконання Закону супроводжувався помітним суспільним резонансом. Дискусії, публічні коментарі та громадські акції, пов'язані з перейменуванням міст Дніпропетровськ (Дніпро), Кіровоград (Кропивницький) та Комсомольськ (Горішні Плавні), активно висвітлювалися у засобах масової інформації та обговорювалися у загальнонаціональному масштабі. Особливо політизованими були дискусії щодо нової назви Кіровограда, в якості якої окремі політичні сили пропонували стару імперську назву Єлисаветград. Спроби довести «неправомірність» деяких перейменувань і досі здійснюються у судах. Станом на середину жовтня 2016 р. суди розглядали близько двох десятків таких позовів, однак випадків задоволення вимог позивачів на цей момент не було.

Таким чином, перейменування понад тисячі населених пунктів та районів стало результатом співпраці місцевої влади, Укра-

⁴ Відбулося засідання шостої сесії Комсомольської міської ради сьомого скликання. (2016, February 17). Retrieved February 17, 2016, from <http://www.komsomolsk-rada.gov.ua/main/3893-vdbulosyazasdannya-shostoyi-sesyikomskomskoyi-mskoyi-radisomogo-sklikannya.html>

їнського інституту національної пам'яті, дослідників, архівістів та активістів на місцях, і звісно, Верховної Ради України. Процес вироблення пропозицій та ухвалення рішень був напруженим, шлях до результату часто пролягав через гарячі дискусії. Та незважаючи на чималий обсяг роботи та інші несприятливі обставини, декомунізація назв на карті України успішно відбулася.

Марія Тахтаулова,

к.і.н., викладач кафедри політичної історії
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут»
e-mail: takhtaulova_mary@ukr.net

ХАРКІВСЬКА ТОПОНІМІКА: ЕТАПИ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ

У статті автор проаналізувала практичне застосування Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» на прикладі перейменувань урбанонімів міста Харкова.

Ретроспективно висвітлено трансформацію харківської топоніміки. Охарактеризовано основні масові перейменування міських вулиць, які відбулися у 1894 та 1936 роках. Встановлено, що головною метою перейменувань 1894 року стало упорядкування міської топонімічної мережі, позбавлення від численних повторів. Перейменування 1936 року були направлені на зміну міського культурного простору відповідно до більшовицької ідеології.

Основна увага у статті приділена процесу декомунізації міської топоніміки Харкова протягом 2015-2016 років. Висвітлено участь громадянського суспільства у розробці проекту перейменувань та взаємодії з органами місцевого самоврядування й органами державної влади. Проаналізовано списки топонімічних змін, запропоновані органами місцевого самоврядування та Харківською обласною державною адміністрацією. Визначено загальні тенденції та підходи у топонімічній політиці органів місцевого самоврядування та Харківської обласної державної адміністрації. Встановлено основні джерела номінації урбанонімів, графічно подано їх кількісний склад. Рішенням сесії Харківської міської ради та розпорядженням міського голови Г. Кернеса було проведено перші два етапи декомунізації міської топоніміки. Аналіз масиву перейменованих урбанонімів виявив тенденцію до консервації наявного топонімічного ландшафту, що проявилось у низці псевдоперейменувань. Рішенням голови Харківської обласної державної адміністрації було завершено процес декомунізації. У цьому списку перейменувань очевидну перевагу мали імена сучасних героїв України, борців за українську державність у XX столітті, символічні назви.

Ключові слова: декомунізація, перейменування, урбанонім, Харків, місцеве самоврядування, громадянське суспільство, органи державної влади.

Донедавна символічний простір пострадянських українських міст, за винятком хіба що західного регіону, залишався стандартизованим: майдан чи проспект Леніна/Ілліча,

кілька Жовтневих, Революції, а також вулиці, названі іменами членів Політбюро. Стихійний «ленінопад» порушив питання вивільнення урбанонімічного простору міст від нашарувань радянської епохи, що пішла у безповоротне минуле. Постає проблема законодавчого врегулювання процесу, який фактично вже розпочався. Навесні 2015 року Верховна Рада України прийняла пакет меморіальних Законів. У цій статті автор зосередив увагу на практичній реалізації одного з них – «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» на прикладі Харкова, оминаючи дискусії серед фахівців та пересічних громадян навколо доцільності, змісту чи відповідальності згідно з цим Законом.

Звертаючись до досвіду Харкова у площині топонімічних перетворень, варто зазначити, що у місті тричі здійснювали значні перейменування: у 1894, 1936 та 2015 роках. У цьому контексті доречно згадати й перейменування, які здійснила німецька окупаційна влада у 1942 році. Всього запропоновано було перейменувати 483 урбаноніми¹. Ця цифра майже збігається із цифрою перейменувань, що провела радянська влада у 1936 році. Тому тут скоріше йдеться про зворотну трансформацію топонімічного простору, за невеликим винятком низки назв, що відображали українську національну та регіональну складову.

Головною метою масштабних перейменувань 1894 року стало упорядкування міської топонімічної мережі. Оскільки на початковому етапі розвитку міста вулиці формувались стихійно, то й їх топонімічне оформлення не було позбавлене численних повторів, приставок Ново-, Мало-, Безіменних та Новопрокладених вулиць та провулків. За участю міського голови, історика Дмитра Багалія та секретаря Губернського статистичного комітету В. Іванова, було складено проект упорядкування урбанонімічної мережі Харкова. У журналі засідань Харківської міської думи вперше зафіксовано засадничі принципи формування топонімічного середовища міста. В основу номінації та перейменування харківських вулиць покладено 6 принципів: по-перше, по можливості називати вулиці за назвами навколишніх сіл та міст; по-друге, за назвами організацій та закладів, що розташовані на цій вулиці; по-третє, від занять жителів, що переважно населяють вулицю; по-четверте, від історичних пам'яток та подій; по-п'яте, враховувати рельєф місцевості та наявність річок, озер тощо; по-шосте, надавати вулицям назви, які б увічнювали імена відомих діячів². Отже, очевидно, що міське самоврядування водночас з природносформованими джерелами номінації додало новий напрям у конструювання урбанонімічного ландшафту міста – меморіальні назви, тобто ті, що увічнюють пам'ять про відомих осіб або події. Серед 74 урбанонімів, які потрапили до проекту перейменувань, 17 назв містили меморіальну складову. Тоді у міській топонімічній мережі з'явилися увічнення на честь слобідських полковничих родів Донець-Захаржевських та Квіток, купців Василя Пащенко-Тряпкіна, Спиридона Клеменова, родини Карпових, фундатора університету Василя Каразіна, почесного громадянина міста лікаря Володислава Франковського, філософа та педагога Григорія Сковороди тощо³.

Після встановлення радянської влади в Україні розпочався процес, направлений на максимальну ідеологізацію міського культурного середовища, повний розрив з буржуазним минулим та цінностями. 1936 рік став переламним у трансформації топонімічного ландшафту Харкова. Підготовкою масштабних то-

¹ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. Р. 2982, оп. 4, спр. 20, арк. 25-36.

² Журнал экстренного собрания Харьковской городской думы 15 сентября 1894 года. (1894). Харьков: Типография Губернского правления, 314.

³ Так само, 331.

⁴ ДАХО, ф. Р-408, оп. 10, спр. 662, арк. 151.

⁵ ДАХО, ф. Р-408, оп. 10, спр. 782, арк. 37-48.

⁶ Гаухман М. (2015). Справа про декомунізацію. Критика (5). Retrieved September 14, 2016, from: <http://krytyka.com.ua/solutions/opinions/sprava-pro-dekomunizatsiyu>

⁷ Львів. Старі і нові назви (1992). Львів: Центр інтелектуальних послуг «Трансфер».

⁸ Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 11, спр. 54, арк. 145.

⁹ Архівний відділ Харківської міської ради, ф. 1, оп. 9, спр. 138, арк. 9.

¹⁰ «Про перейменування майдану»: Рішення Харківської міської ради Харківської області. (2011). Retrieved September 14, 2016, from: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/629430>.

¹¹ «Про впорядкування найменувань»: Рішення Харківської міської ради Харківської області. (2013). Retrieved September 14, 2016, from: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/viewhtml/id/630158>.

понімічних змін займався відділ комунального господарства та комунальна секція. При міській раді було започатковано роботу окремої комісії⁴. Результатом піврічної роботи цих підрозділів стало затвердження підготовлених ними перейменувань 482 об'єктів, що становило близько 35 % усіх топонімів. У протоколі засідання президії міськради щодо змін у топонімічній мапі міста міститься пояснення причин перейменувань. Для перейменування пропонувались «однойменні» та «застарілі» назви міських об'єктів, а для нових – «оформлені», тобто ті, які виникли під час розбудови міста за останні роки. Очевидно, що «однойменні» назви викликали значні складнощі у роботі певних відомств та установ, тому підлягали обов'язковому перейменуванню. «Оформлені» топоніми склали найчисельнішу групу та у своїй назві отримали революційно-комуністичне забарвлення. Наприклад, з'явилися годоніми Профінтерну та Робітників, Сталіна та Ворошилова, Комсомольське шосе та Новий Побут тощо. До «застарілих» топонімів потрапили переважно ті, які джерелом своєї номінації завдячували релігійному чиннику, носили імена представників імператорської родини або просто з'явилися за імперських часів – фактично становили пласт дорадянської топоніміки. До такої групи назв потрапили Воскресенська, що стала вулицею Дев'ятого Січня, Каплуновська – Червонопрапорна, Катерининська – Визволення, Єлизаветинська – Ревкомівська, Кузинська – Революції 1905 року, Гладковський – Червонопрофспілковий тощо⁵.

Під впливом демократизації суспільного життя кінця 80-х – початку 90-х років розпочався процес фактичної декомунізації⁶. Одним з ефективних та недорогих засобів впливу на ці процеси стала топоніміка. Викриття злочинів комуністичної доби призвело до перших змін в урбанімічному середовищі Харкова. На відміну від Львова, де процес перейменувань був масовий⁷, у Харкові обмежилися лише кількома перейменуваннями. Так, набережна Жданова стала Харківською, майдан Дзержинського – майданом Свободи, вулиці Дзержинського – Мironосицькою, Восьмого з'їзду Рад – Бориса Чичибабіна, Свердлова – Полтавським шляхом⁸, провулок ім. Герцена – Валентина Бондаренка, а площу Урицького ліквідували. Фактично цими перейменуваннями й обмежилась кампанія з очищення урбанімічного простору Харкова, анонсована на сесії Харківської міської ради 26 серпня 1991 року⁹. Надалі міське самоврядування майже відмовилось від практики повернення колишніх дореволюційних назв урбанонімам. У цьому ключі спостерігалися лише поодинокі перейменування: майдан Карла Маркса в 2011 році став Благовіщенським¹⁰, а майдан Розі Люксембург у 2013 – Павлівським¹¹.

Вдруге за часів незалежності проблема топонімічного оформлення населених пунктів України актуалізувалась навесні 2015 року у зв'язку з початком реалізації положень згаданого Закону. У суспільно-політичному дискурсі урбанонімія вийшла на одне з провідних місць. У країні розгорнулася масштабна кампанія з очищення символічного простору від елементів комуністичної символіки. У Харкові, як і в переважній більшості міст південно-східної України, перейменування мали масовий характер. Для їх якісного проведення був необхідний значний інтелектуальний ресурс, що посилює цінність експертного знання історії міської топоніміки. У місті сформувався кілька осередків, які стали працювати над проектом перейменувань. Йдеться про групи «Старий Харків», «Харьков: новые имена. Топ – 200» та Харківську топонімічну групу. Свою роботу у цьому напрямку також розпочала

Міська комісія з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища на чолі з її секретарем Олексієм Хорошковатим за участю директора Центру краєзнавства при ХНУ ім. В. Н. Каразіна професора Сергія Куделка.

Очищення міського топонімічного простору від ідеологічно забарвлених комуністичних назв відбувалось у три етапи. Перший було реалізовано зусиллями Харківської міської ради, другий – розпорядженням мера Геннадія Кернеса, а третій – відповідно до розпорядження голови обласної державної адміністрації Ігоря Райніна.

Першим двом етапам передували громадські слухання: спочатку у районах міста, а згодом загальноміські у кіноконцертному залі «Україна». Напередодні на офіційному сайті міської ради Харкова було оприлюднено проект перейменувань урбанонімів. Відразу низка пропозицій викликала шквал критики та нарікань від громадськості. Серед яскравих прикладів історія з вулицею Раднаркомівською. Топонімічним та логічним є алгоритм найменування вулиць іменами людей, які з ними пов'язані. У Харкові родина відомих меценатів Алчевських жила та працювала на згаданій вулиці. Виявилось, що такий підхід у номінації урбанонімів не розділяють у Міській комісії з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища. За їх пропозицією вулицею Алчевських стала колишня вулиця Артема, а Раднаркомівська отримала немилозвучну назву «Жон Мироносиць» (граматику збережено згідно з оригіналом, дефіс відсутній). До того ж перетинається ця перейменована вулиця з Мироносицькою. Серед інших прикладів позалогічних перейменувань, вирізняються перейменування ключових магістралей міста – проспектів П'ятдесятиріччя ВЛКСМ та П'ятдесятиріччя СРСР. Нова назва проспекту П'ятдесятиріччя ВЛКСМ – Ювілейний, на наш погляд, є глибоко провінційною. Крім того, новоперейменованний Ювілейний проспект приєднався до вже чотирьох наявних «ювілейних» топонімів. Схожа ситуація і з проспектом П'ятдесятиріччя СРСР – Лева Ландау. До двох наявних геонімів доєднався ще й проспект¹². Отже, отримали вулицю та провулок в одному районі, а проспект – в іншому. Подібний підхід дублювання назв значно ускладнює орієнтацію у просторі та нівелює основну функцію топонімів. На наш погляд, варто б було уникати назв з різницею у одну-дві букви та приставок Ново-, Мало-, Старо. Всупереч цьому, топонімічний простір Харкова поповнився назвами Мар'ївська поряд з наявною Мар'їнською, Старо-Іскринський поряд з Іскринською, Ново-Віринська – з Віринською тощо.

Незважаючи на те, що на слуханнях низка пропозицій була відхилена громадою та запропоновано цілком обґрунтовані альтернативи, як то Великоданилівський майдан замість Георгіївського (Радянського) чи вулиця Міцкевича замість вулиці Алчевських (Артема), депутати під час голосування не звернули на них уваги. Фактично було прийнято пакет пропозицій без обговорень навіть спірних назв.

На підставі аналізу рішень Харківської міської ради від 20 листопада 2015 року¹³ та розпорядження міського голови від 2 лютого 2016 року можна зробити деякі узагальнення¹⁴ (рис. 1). Масив перейменованих топонімів – 221 позиція. Беззастережне лідерство отримали антропоніми. Серед новоперейменованих топонімів імена діячів науки й культури значно переважають. Їх кількість становить 80 урбанонімів, або 38%. Дійсно зустрічаються знакові для Харкова імена: лікарів Любові Малої, Олександра Ша-

¹² «Про впорядкування найменувань» Рішення Харківської міської ради Харківської області. (2013). Retrieved September 14, 2016, from: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/626975>.

¹³ «Про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова» Рішення Харківської міської ради Харківської області. (2015). Retrieved September 14, 2016, from: <http://www.city.kharkov.ua/ru/news/miskrada-ukhvalila-rishennya-pro-pereyrenuvannya-vulits-parkiv-ta-stantsii-metro-30014.html>.

¹⁴ «Про перейменування об'єктів топоніміки міста Харкова» Розпорядження Харківського міського голови. (2016). Retrieved September 14, 2016, from: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/646779>.

Групи джерел номінації декомунізованих урбанонімів Харкова за рішенням міського самоврядування

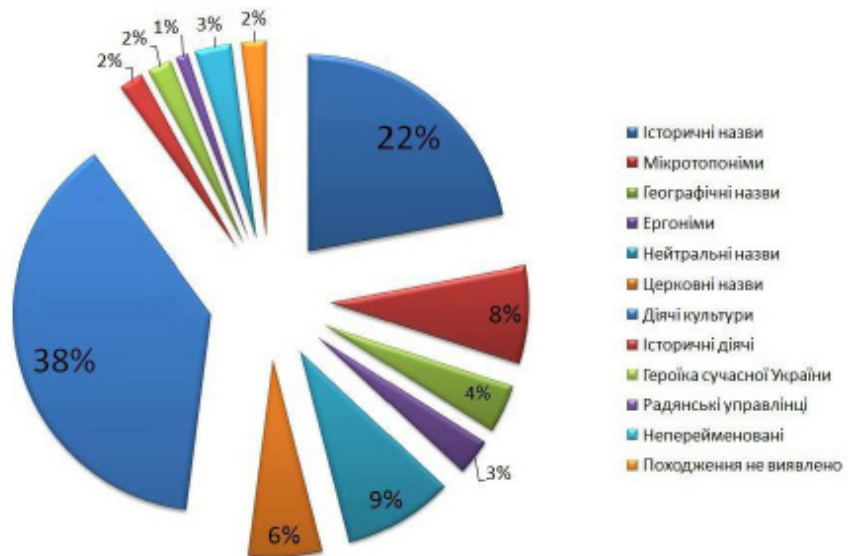

Рис. 1

лімова, Миколи Амосова, архітекторів Павла Альошина, Олексія Душкіна, істориків Маріна Дрінова, Дмитра Міллера, філолога та етнографа Ізмаїла Срезневського, володарки премії «Оскар» Варвари Каринської, фундаторки художньої освіти у Харкові Марії Раєвської-Іванової та багатьох інших непересічних осіб. Водночас дивними у руслі декомунізаційних процесів виявляються імена радянських чиновників: директора Харківського тракторного заводу Валентина Бібліка, голови Харківського міськвиконкому Олексія Михайлика та міністра шляхів сполучень СРСР (1982-1991 рр.) Миколи Конарева.

Харків – місто, засноване козаками, але у масиві перейменувань ледь знайшлося місце для Дмитра Вишневецького. Його ім'я увічнили одразу в трьох топонімах: вулиці, провулку та проїзду. На цьому маркери козацької доби вичерпуються. Була проігнорована пропозиція перейменувати одну з вулиць на честь першого отамана харківських козаків Івана Кривошлика або створити топонімічний ансамбль¹⁵, де компактно могли б розміститися Гетьманська, Отаманська, Бунчукова тощо.

Героїка сучасної України, за невеликим винятком, також залишалася поза увагою. У масиві перейменувань нами виявлено лише три таких маркери. Серед них ім'я генерал-майора, прикордонника Ігоря Момота, Героя України, молодшого сержанта Василя Мельникова та майдан Героїв Небесної Сотні. Остання назва з'явилась на мапі Харкова через наполегливе втручання голови Харківської обласної державної адміністрації.

Одним з важливих надбань декомунізації є повернення так званих історичних назв харківських вулиць, які сформувались у XVIII – на початку XX століття. Важливо, що більшість з них виникли природнім шляхом, а не запроваджувалися адміністративними методами, й увібрали в себе специфічні риси Харкова. Якщо порівняти джерела номінації урбанонімів різних міст, з більш-менш однотипною культурною традицією, можна помітити їх значну схожість. Так, назви вулиць можуть походити від церковних споруд, імен місцевих мешканців, ремісничих професій тощо, проте для кожного міста тут є свої унікальні назви, що притаманні лише їм. Тому, на наш погляд, важливо відновити той ав-

¹⁵ Топонімічний ансамбль – метод формування топонімічного простору за яким двом та більше урбанонімам, що знаходяться у безпосередній близькості, надають назви об'єднанні тематично.

тентичний топонімічний простір, який був фактично знищений за радянських часів. Разом з тим виважений підхід у цьому напрямі є запобіжником паски архаїки. Історичні назви вулицям повернули у 47 випадках, що становить 22%. Знову будемо ходити Дівочою, Різдвяною, Молочною, Куликівською, Конторською тощо. Однак і тут не обійшлося без суперечностей. Йдеться про вулицю Катерининську. На наш погляд, не припустимо використовувати відверто імперський дискурс у формуванні топонімічного простору сучасного українського міста. Мало того, для колишньої вулиці Примакова була обґрунтована альтернатива. Геонім веде у напрямку заводу «Світло шахтаря», який виріс з механічної майстерні, заснованої Миколою фон-Дітмаром – визначним промисловцем, підприємцем, громадським і політичним діячем, головою Ради з'їзду гірничопромисловців півдня Росії, гласним міської думи. Але, на жаль, поки що для нього не знайшлося місця в урбанімічному просторі Харкова.

Топонімічна мапа міста поповнилась нейтральними назвами (9%). Однак неоднозначні асоціації можуть викликати Сливовий та Маковий. Вочевидь помилки припустилися у назві Камишової вулиці (Очеретяна?). Звернулися й до мікропопоніміки, що стала джерелом до новоперейменованих Новобаварського проспекту, Чуйківської, Шатилівської Холодногірської, Євгенівської вулиць, Ново-Толкачівського провулку тощо. Таких назв 8%. Оновлена топонімічна мапа Харкова ввібрала кілька географічних маркерів, переважно це назви міст-партнерів Харкова – Каунас, Кутаїсі, Варна, а також ойконіми України – Тернопільський в'їзд та Гурзуфська вулиця. Невеликою, лише 6 урбанонімів, виявилась ерго-німічна група. Топоніми отримали свої нові назви від організацій, що тут розташовані. Серед них вулиця Мистецтв (Харківська державна академія дизайну та мистецтв), Індустріальні проспект та в'їзд (комплекс промислових об'єктів) тощо.

Незважаючи на те, що рішення підкріплені обґрунтуваннями, пояснення до 5 назв викликають сумніви. Це стосується топонімів Терхівська, Соколовська та Нововіринська, які визначено як «повернення первинної назви». Таких «історичних» назв нами не було знайдено у жодному з доступних списків вулиць з 1724 року. Окремо слід зауважити з приводу Радянських вулиць та в'їзду. У рішенні зазначено, що назва існувала до 1930-х років, однак детальне вивчення списків вулиць міста з 1896 по 1927 роки такого топоніма не виявило. У списку вулиць міста за 1936 рік¹⁶ дійсно є вулиця Радянська, однак вже у наступному, 1937 році такої назви немає, натомість є Радянська¹⁷. Це дає підстави вважати, що у списку 1936 року припустилися помилки, яку сьогодні безпідставно узаконили. Таких псевдоперейменувань нами було зафіксовано 7.

Комуністичну спадщину залишили Харкову й у назвах міських районів. З 9 адміністративних районів, 7 – абсолютно підпадають під дію Закону. Проте у рішенні мера йшлося про перейменування тільки 5, при чому лише три фактично перейменовуються: Держинський у Шевченківський, Орджонікідзевський в Індустріальний, Ленінський у Холодногірський. Фрунзенський і Жовтневий також зазначаються як перейменовані у Фрунзенський і Жовтневий, але з іншим трактуванням цих назв. Цим розпорядженням мера Харкова завершився другий етап декомунізаційних заходів. Однак вважати справу завершеною не було підстав, адже в урбанімічному просторі Харкова залишилися імена Роберта Ейдемана, Олександра Шліхтера, символічні назви Посівкомівська, Профінтерну, Колгоспна тощо.

¹⁶ Список улиц города Харькова в алфавитном порядке с указанием с указанием номеров районного узла и доставочного отделения. (1936). Харків б.в., 20.

¹⁷ Список улиц, переулков и площадей гор. Харькова (по новым и старым названиям) в алфавитном порядке. (1937). Харьков: Издание Харьковского главного почтамта, 72.

Третій етап декомунізації відбувався вже за рахунок зусиль обласної державної адміністрації, зокрема Департаментом масових комунікацій. Під час своєї роботи чиновники демонстрували відкритість та були готові до діалогу як із представниками громадськості, так і з представниками фахового середовища, чого, на жаль, не спостерігалось у діях міського самоврядування.

За основу було взято проект, що запропонувала Харківська топонімічна група. Первинно він складався з 60 позицій. У ході роботи, після консультацій з юридичним відділом обласної державної адміністрації, громадських слухань у підсумковому переліку залишилось 52 урбаноніма¹⁸ (рис. 2). Тут, так само як і в перейменуваннях міського самоврядування, лідерство утримали антропоніми (51%). Значна частина – це імена діячів, що відзначились у боротьбі за українську державність у XX столітті, серед них: Петро Болбочан, Микола Міхновський, Петро Григоренко, В'ячеслав Чорновіл; військовослужбовці, які загинули на сході України: Руслан Плоходько, Володимир Усенко, Микола Топчій; харків'яни-Герої Небесної Сотні: Владислав Зубенко, Євген Котляр, Юрій Парашук. Також було увічнено імена діячів культури, пов'язаних з Харковом, – Юрія Шевельова, Юрія Кнорозова, Миколи Манойла тощо. З'явився й свій проспект Незалежності, вулиці Свободи, Волонтерська. В масиві перейменувань символічних назв виявилось 19%. З огляду на те, що у списку ОДА залишилися переважно невеликі вулиці та провулки, в тому числі у приватному секторі, доречними виглядають нейтрально-позитивні назви. Кільком урбанонімам повернули історичні назви – Гімназійна набережна, Кінний провулок, вулиця Копиловська. Завершено було розпочату міським головою справу перейменувань районів міста. Підбираючи нові назви, орієнтувалися на так звані назви історичних районів, що фактично використовувались у повсякденному вжитку харків'ян, але не були зафіксовані офіційно. Отже, загальна картина перейменувань адміністративних районів виглядає так: Індустріальний (Оржонікідзевський), Київський (без перейменувань), Московський (без перейменувань), Немишлянський (Фрунзенський), Новобаварський (Жовтневий), Основ'янський (Червонозаводський), Слобідський (Комінтернівський), Холодногірський (Ленінський), Шевченківський (Дзержинський).

Торкнулися перейменування станцій метрополітену. Міське самоврядування перейменувало лише одну станцію – «Радян-

¹⁸ «Про перейменування об'єктів топоніміки м. Харкова» Розпорядження голови Харківської обласної державної адміністрації. (2015). Retrieved September 14, 2016, from: <http://old.kharkivoda.gov.ua/36/80789>.

Групи джерел номінації урбанонімів Харкова за рішенням голови ОДА

Рис. 2

ська» у «Майдан Конституції». За рішенням голови ОДА ще п'ять станцій змінили назви.

Мешканці поволі звикають до нових назв, замінюються таблички на будинках та адреси на рекламних буклетах. Логічні назви, які не викликали нарікань, швидко інтегрувалися у буденні практики харків'ян. Все частіше чуто проспект Науки, майдан Небесної Сотні, вулицю Ярослава Мудрого, станцію метро «Палац Спорту». У місті відбулося кілька заходів, які популяризували нові назви. Йдеться про Ніч музеїв у Літературному музеї на старій-новій вулиці Багалія, або День однієї вулиці на вулиці Мистецтв.

Отже, декомунізація топонімічного простору у Харкові завершилась. У три етапи перейменували 268 урбанонімів, сім адміністративних районів та шість станцій метрополітену. Декомунізація спровокувала активність суспільства, яке побачило у тому процесі можливість для втілення національно-патріотичного дискурсу в місцевий зрадянизований ландшафт. Власне такий підхід з боку громадськості викликав певне протистояння з органами місцевого самоврядування. Під час пошуку нових назв у мерії демонстрували небажання йти на компроміс. У низці випадків імітаційні перейменування були направлені на консервацію наявного топонімічного простору попри декларацію про неухильне виконання Закону. Аналіз здійснених перейменувань засвідчив різні підходи у формуванні урбанонімічного середовища Харкова. Якщо міське самоврядування схилялось до збереження наявних назв, а де неможливо було уникнути перейменувань, віддавали перевагу нейтральним назвам, то в обласній адміністрації ставку зробили на національно-патріотичний дискурс, додавши у міський топонімічний простір імена героїв АТО, Небесної Сотні, борців за українську державність у XX столітті, символічні назви, що до певної міри гармонізувало топонімічний простір міста.

REFERENCES

- Arkhiivnyi viddil Kharkivskoi miskoi rady, f. 1, op.11, spr. 54.
 Arkhiivnyi viddil Kharkivskoi miskoi rady, f. 1, op.9, spr. 138.
 Haukhman M. (2015). Sprava pro dekomunizatsiiu. Krytyka (5) Retrieved from: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/sprava-pro-dekomunizatsiyu> [Accessed September 14, 2016].
 Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti, f. R-408, op. 10, spr. 662.
 Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti, f. R-408, op. 10, spr.782.
 Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti, f. R-2982, op. 4, spr. 20.
 Zhurnal ekstrennogo sobraniya Harkovskoy gorodskoy dumy 15 sentyabrya 1894 goda. (1984). Khar'kov: Tipografiya Gubernskogo pravleniya
 Lviv. Stari i novi nazvy. (1992). Lviv: Tsentr intelektualnykh posluh «Transfer».
 «Pro vporiadkuvannia naimenuvan»: Rishennia Kharkivskoi miskoi rady Kharkivskoi oblasti. (2013). Retrieved from: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/viewhtml/id/630158> [Accessed September 14, 2016].
 «Pro vporiadkuvannia naimenuvan»: Rishennia Kharkivskoi miskoi rady Kharkivskoi oblasti. (2013). Retrieved from: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/626975> [Accessed September 14, 2016].
 «Pro pereimenuvannia maidanu»: Rishennia Kharkivskoi miskoi rady Kharkivskoi oblasti. (2011). Retrieved from: <https://doc.citynet.kharkov.ua/ru/profile/document/view/id/629430> [Accessed September 14, 2016].
 «Pro pereimenuvannia ob'ektiv toponimiky m. Kharkova» Rozporiadzhennia holovy Kharkivskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii. (2015). Retrieved from: <http://old.kharkivoda.gov.ua/36/80789> [Accessed September 14, 2016].

Spisok ulits goroda Harkova v alfavitnom poriadke s ukazaniem s ukazaniem nomerov rayonnoho uzla i dostavochnogo otdeleniya. (1936). Khar'kov: b.v.

Spisok ulits, pereulkov i ploschadey gor. Harkova (po novym i starym nazvaniyam) v alfavitnom poriadke. (1937). Khar'kov: Izdanie Harkovskogo glavnogo pochtamta.

Мария Тахтаулова

ХАРЬКОВСКАЯ ТОПОНИМИКА: ЭТАПЫ ДЕКОММУНИЗАЦИИ

В статье автор проанализировала практическое применение Закона Украины «Об осуждении коммунистического и национал-социалистического (нацистского) тоталитарных режимов в Украине и запрет пропаганды их символики» на примере переименований урбанонимов города Харькова.

Ретроспективно показана трансформация харьковской топонимики. Охарактеризованы основные массовые переименования, которые состоялись в 1894 и 1936 годах. Установлено, что ключевым заданием переименований 1894 года было упорядочивание городской топонимической сети, ликвидация повторов. Переименования 1936 года были направлены изменения городского культурного пространства в соответствии с большевистской идеологией.

Основное внимание в статье сосредоточено на процессе декоммунизации топонимики Харькова, которая происходила в 2015-2016 гг. Освещено участие гражданского общества в разработке проекта переименований, взаимодействие с органами местного самоуправления и органами государственной власти. Проанализирован список топонимических изменений, предложенный органами местного самоуправления и Харьковской областной государственной администрацией. Определены тенденции и подходы в топонимической политике органов местного самоуправления и областной администрации. Установлены основные источники номинации урбанонимов, графически представлен их количественный состав. Решением сессии Харьковского городского совета и распоряжением городского головы Г. Кернеса было проведено два этапа декоммунизации городской топонимики. Анализ массива переименованных урбанонимов выявил тенденцию к консервации существующего топонимического ландшафта, которая проявилась в ряде псевдопереименований. Решение главы областной государственной администрации завершило процесс декоммунизации. В этом списке переименований очевидное превосходство имели имена современных героев Украины, боров за независимость в XX веке, символические названия.

Ключевые слова: декоммунизация, переименования, урбаноним, Харьков, городское самоуправление, гражданское общество, органы государственной власти.

Maria Takhtaulova

KHARKIV TOPONYMY: STAGES OF DECOMMUNIZATION

In the article the author has analyzed a practical application of the Ukrainian Law "On Denouncing the Communist and the National-Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes in Ukraine and Banning the Propaganda of their Symbols" on the example of Kharkiv-city urbanonyms renaming.

The transformation of Kharkiv toponymy was highlighted retrospectively. The main mass renaming of the city streets that had occurred in 1894 and 1936 were characterized. It was found that an urban place-network organizing and getting rid of numerous repetitions had become the main purpose of renaming in 1894. The renaming of 1936 aim was to change an urban cultural space in accordance with the Bolshevik ideology.

The main attention in the article was given to the process of Kharkiv-city toponymy decommunization during 2015–2016. Participation of civil society in the renaming project making as well as cooperation of local government with the state authorities was highlighted. Lists of toponymic changes proposed by local government and Kharkiv Regional State Administration were analyzed. The general trends and approaches in toponimic policy of local government and Kharkiv Regional State Administration were determined. There were founded the basic sources of urbanonims nomination and graphically represented their quantitative composition. The first two stages of the city toponym ydecommunization were conducted by the session decision of the Kharkiv City Council and the City Mayor H. Kernes order. Analysis of renamed urbanonims array showed a tendency to conservation of existing toponomic landscape. That was appeared in a number of pseudo-renaming. The process of decommunization was completed by the decision of the Head of Kharkiv Regional State Administration. Names of contemporary Ukraine heroes, fighters for Ukrainian statehood in the 20th century, and symbolic names had obvious advantage in this list of renaming.

Keywords: decommunization, renaming, urbanonim, Kharkiv, local government, civil society, state authorities.

Світлана Шліпченко,

к.ф.н., директорка наукових програм
Центру Урбаністичних Студій НаУКМА
Email: svitlana.shlipchenko@gmail.com

ДЕСОМ JOB: КІЛЬКА ЗАГАЛЬНИХ МІРКУВАНЬ ЩОДО СПЕЦИФІКИ ПРОЦЕСІВ ДЕКОМУНІЗАЦІЇ У ПРОСТОРАХ МІСТА

Події Майдану 2013-2014 рр. та подальші політичні зміни в країні надали нового, радикального імпульсу процесам декомунізації. Верховна Рада ухвалила низку декомунізаційних законів, що, зокрема, стосувалися й змін у топоніміці, демонтажу пам'ятників, монументів та меморіалів тоталітарної доби та її символіки. Відтак, «символи» і «знаки» комуністичної доби мали бути прибрані з відкритих публічних просторів міст, містечок і сіл (площ, вулиць, парків тощо), рівно як і з просторів публічного доступу (муниципальних та урядових будівель, музеїв, театрів, закладів освіти, вокзалів, станцій метро тощо). Ці закони залишали певні лакуни (скажімо, застосування комуністичної/радянської символіки у масовій споживацькій культурі), не завжди чітко формулювали та специфікували способи й засоби імплементації, а також і сфери компетенцій відповідальних осіб. Це вилилось у хаотичне потрактування і застосування цих законів, породило численні конфлікти й непорозуміння, відкрило шлях до постійних конфронтацій, коли болючі питання з «минулого» використовувались для формування політичних оцінок. Але поряд із тим, ці процеси спонукали до перегляду та ре-концептуалізації способів залучення «минулого» для репрезентації пам'яті у просторах міста. Говоримо й про здебільшого спонтанне, іноді навіть хаотичне, застосування певних положень «декомунізаційного законодавства», що викликало хвилю публічного невдоволення та дискусій з боку широкої публіки, експертів та представників/представниць локальної влади.

Ключові слова: декомунізація, деконструкція, пам'ять в урбаністичному просторі, пам'ятник, пам'ятка, спадок, символічний ландшафт

Пам'ятники не менш важливі для існування міста, ніж каналізаційні системи; заповнені простори так само важливі, як і простори порожні. Міста – це місця, де люди формують каміння, а каміння – формує людей, де крик інколи має таке ж саме значення, як і тиша, а спогади та історії – як ілюзії чи проекти.

Жозеп Субірос¹

Коли я думала над назвою цієї статті, яку врешті назвала «DeCom Job», мені пригадався давній есей американського архітектора Майкла Соркіна «Decon Job» (Sorkin, 1991), перекласти можна і як «Робота з Деконструкції», і як «Деконструювання».

¹ Субірос, Ж. (2013). Культурні стратегії та оновлення міста: досвід Барселони, *In: Місто й оновлення*, Київ: Фондація Генріха Бюлля, 14.

² 23 червня – 30 серпня 1988 в Нью Йоркському музеї МоМА відбулася без перебільшення визначна подія – велика виставка Архітектура Деконструктивізму / *Deconstructivist Architecture* (куратори – Марк Віглі та Філіп Джонсон), якою відкривалася та аналізувалася на той час нова тенденція в архітектурі, вже втілена у цілій серії проектів – переважно «дискурсивних», тобто незбудованих – сімох європейських та американських архітекторів. Це були роботи людей, яких сьогодні ми знаємо як «зіркових архітекторів»: Френка Гері, Деніела Лібскінда, Рема Коолхааса, Пітера Ейзенмена, Захи Хадід, Бернарда Тшумі та Вольфа Прікса і Генріха Свічинського (віденська група *Coop Himmelb(l)au*). Всіх їх єднали нова архітектурна ідеологія – підважування основ і засад «традиційної архітектури» та спільна архітектурна мова – застосування для висловлення своїх ідей динамічних абстрактних форм, наче «позичених» в російського конструктивізму 1920-х. За що Чарльз Дженкс називав їх «новими модерністами.» (Jencks, 1990) А вже за 25 років по тому (2015), у тому ж МоМА, на відзначення ювілею цієї вікопомної події, куратор Баррі Бергдолл провів публічну дискусію з Ейзенменом, Тшумі та Віглі – Деконструктивізм: Ретроспективний погляд та актуальність.

Пригадався, мабуть, не випадково. Там йшлося про велике шоу – виставку архітекторів-деконструктивістів у МоМА/ Museum of Modern Art/ (1988, Нью-Йорк)² та, власне, про ідею «деконструкції» у її стосунку до архітектури. Однак гадаю, алюзія до деконструкції та архітектури вимагає дуже стислого прояснення. Архітектура деконструкції є не просто застосуванням та наділенням новими значеннями «чистих» форм архітектури модерністів раннього 20 ст. Це, в певному сенсі, – потрясіння основ, підкріплених, зокрема й теоретичними пошуками Жака Дерріди, процес переосмислення архітектури як дисципліни, що діє/працює у певних рамках, зі своїми традиційними категоріями, каноном та вкоріненими істинами: форма і функція, призначення-телос, границі та обмеження репрезентативних систем, що утворюють та наділяють значеннями простір, тощо. Іншими словами, деконструкція – це своєрідна архітектурна метафора, а своєрідність її у тому, що вона є не руйнацією, а операцією (нескінченною) розбирання будинку /ансамблю /проекту /«цілісного утворення» на складові з метою подивитись і проаналізувати, що собою являють та як устанавлюються умови існування «традиційної архітектури». Тобто, це дослідницька стратегія, такий собі епістемологічний перформенс – дослідження власне процесу і операцій (с)творення. І виглядає, що тут можна провести цілий ряд паралелей із тим, що ми називаємо «декомунізацією». Передовсім, «декомунізація», поруч із цілком реальним очищенням від спадку тоталітарного минулого, передбаченим відповідними законами, так само мала б стати процесом (а не одноразовою операцією) підважування канонів та вкорінених «істин» – процесом (якщо хочете – постійного) переписування історії, деконструкції міфів і наративів та переосмислення цінностей і способів їх формулювання, нав'язування та розповсюдження, у якому присутні академічний, «популярний» (не тільки на рівні роботи з «громадською думкою», але й на рівні структур повсякдення) та «матеріальний» виміри.

Про урбаністичні «механізми» та «інструменти»

Архітектура є вираженням самої сутності кожного суспільства.... [Проте] лише ідеальна сутність суспільства, саме та його серцевина, що володіє правом видавати накази та заборони, знаходить своє вираження в архітектурних композиціях в строгому сенсі слова.... Відтак, величні монументи здіймаються подібно до греблі, що перекриває шлях до будь-якої плутанини у логіці володарювання і влади: Церква і Держава у формі соборів та палаців промовляють до тисяч і тисяч, або змушують їх мовчати. Загальновідомо, що монументи спонукають до правильної соціальної поведінки в суспільствах та часом навіть навівають справжній жах. Штурм Бастилії є символічним в такому розкладі: важко пояснити цей масовий жест інакше, ніж людською злістю та ворожістю щодо монументів, які все ж є нашими справжніми володарями.

Жорж Батай

Так свого часу описував владу архітектури над людьми Жорж Батай.³ Із притаманною йому категоричністю він визначав архі-

³ Bataille, G. (1997). Architecture (1929). In: LEACH, N., ed.. *Rethinking Architecture*. L&NY: Routledge, 21.

тектуру як «колективне его» та називав її в'язничним наглядцем суспільства.

Архітектура (як «мистецтво» структури, «мистецтво» спорудження будинків) та урбанізм (як «мистецтво» спорудження міст) і обидва – як «мистецтво» створення просторів є, у певному сенсі, всеприсутніми. Характерна властивість архітектури та урбанізму репрезентувати невидиму реальність, що стоїть за об'єктом репрезентації і стає видимою й зрозумілою лише в акті репрезентації, та ще й відкриває семантичний вимір саме через свою фізичну присутність, робить їх потужним знаряддям генерування запрограмованих ефектів, ефектів «упізнання» та ідентифікації. Це також сприяє тому, що обидва стають дієвими у справі стандартизації індивідуумів, як свого часу сформулював це Мішель Фуко, а також пояснює їхню тоталізуючу природу – вони прагнуть включити індивідуумів у певну соціальну й культурну цілісність/тотальність. Тобто простір має властивість формувати й інформувати, перетворюючи окремого індивіда на «суб'єкта колективно засвоєної історії».⁴ Хоча вже від кінця 19 ст. технології крок за кроком відбирають у просторі цю його традиційну роль.

Критика й теорія урбанізму дуже часто демаркують і пробувають позначати на картах простору саме репресивні соціальні стосунки, приховані в «традиційному просторовому знанні», однак і альтернативний соціальний ландшафт (подібно до фізичного просторового ландшафту) ніколи не є «даним». Тут теж є свої приховані події, такі, що неможливо звести до феноменологічної реальності, бо вони не набирають форми, котру ми могли б так просто визначити, це і є те «невидиме місто», що існує поруч із «фізичним», яке розширює, перетворює чи підважує «географію буквального», про яке пише Мішель де Серто.⁵ Сьогодні для критиків і теоретиків урбанізму місто означає і позначає набагато більше, аніж просто «збудоване/штучне довкілля». Тож, говорити про нього можемо не тільки мовою містобудівних стратегій, але і як про мережу нами ж наділених смислами просторових практик.

Водночас, поглянувши на історію урбанізму, мусимо визнати, що урбаністичний простір завжди був і є місцем репрезентації, і репрезентації пам'яті зокрема. Урбаністична пам'ять в традиційних «театрах пам'яті»⁶ конструювала образ міста, а це дозволяло городянину (традиційно маскулінна конструкція) окреслити своє минуле і теперішнє та позиціонувати його в конкретній політичній, соціальній чи культурній реальності (cf. *Дім як місто, Місто як дім* – за Альберті). В цьому світлі урбанізм постає практикою узагальнення територіальних, етнічних, ідеологічних, культурних чи соціальних моментів. Урбаністичний простір як простір репрезентації має на меті «пробудити» образи гармонічного суспільства в індивідуальній та колективній пам'яті/уяві своїх мешканців. Тому урбаністичний простір, у певному сенсі, є систематизованим простором пам'яті, що генерує колективну уявність, а власне урбанізм постає як «систематизатор» такої пам'яті у місті. В принципі, мета упорядкування урбаністичного простору – це створення умов саме для того, щоб попередньо невизначений хтось/будь-хто/ став кимось/членом спільноти/, адже урбаністичний простір,

⁴ Berlant, L. (1991). *The Anatomy of National Fantasy: Hawthorne, Utopia and Everyday Life*. Chicago: Chicago UP, 20

⁵ De Certeau, M. (1988). *The Practice of Everyday Life*. 2nd ed. Berkeley, LA, London: U of California P. 91-111, 115-131

⁶ Yates, F. (1966). *The Art of Memory*. London: Routledge & Kegan Paul.

простір міста – і за часів античності, і за Середньовіччя, і у часи Ренесансу, і далі – і був тим, що дозволяло мешканцеві/городянину/громадянину приміряти-спроєктувати-окреслити своє «я» на ментальній карті цього міста. Достатньо чітко цю мету сформулював ще Леон-Баттіста Альберті (певна річ, перебуваючи під значним впливом Вітрувіуса, який, своєю чергою, «запозичив» її у греків), і виглядає вона так:

«Саме у місті молодь має змогу навчитися бути громадянами...; саме тут вона набуває необхідних знань та бачить численні зразки того, як навчатися уникати зла; саме тут постає можливість ближче ознайомитися з тим, яка велична честь, як чудово мати хорошу репутацію, і яка божественна річ – слава.... Тут молодь ... спонукає себе до звияги і береться за важкі справи, гідні безсмертя. Мабуть, усіх цих прекрасних речей і не знайдеш ані у віллі, ані у лісі, ані на полі.»⁷

Іншими словами, місто постає як середовище, де, саме завдяки архітектурній інсценізації, приватні спогади перетинаються з публічними/колективними, унаочнюючи і постійно відтворюючи **конвенційний образ** міста, нації, країни, забезпечуючи *passage de la mémoire à l'histoire*.⁸ Тобто урбанізм значною мірою забезпечує функціонування механізмів «уявлювання», виведених Бенедиктом Андерсоном для уявлених спільнот, не кажучи вже про «політичне омузеювання» – специфічної форми уявності як музееутворення, що є глибоко політичною за своєю природою діяльністю.⁹ Обов'язковою рисою буде і здатність виробляти чи «надавати місце» технікам запам'ятовування. Ці добре відомі, інституційно оформлені техніки запам'ятовування або ж інструментарій – музеї, архіви, цвинтарі та колекції, святкування, річниці, церемонії, пакти і договори, і врешті пам'ятники і пам'ятники та меморіали загиблим на війні воякам зокрема, пантеони, вчені товариства й асоціації тощо – або, як називає їх П. Нора, «ритуали суспільства без ритуалів» чи «святині десакралізованого суспільства», що стають місцями пам'яті.¹⁰ А ще – це «нововинайдені традиції»¹¹, які так само мають місце у просторах наших міст, формуючи й направляючи «пам'ять» та «уявність» спільноти. Такі, приміром, як військовий парад на День Незалежності на Хрещатику, святкування Дня Прапора чи Дня захисника України біля Софії Київської чи нова міська традиція святкування Різдва на Софійському та Михайлівському майданах.

Водночас, місто та пам'ятки минулого (які до того ж мають приваблювати туристів чи відвідувачів) маніфестують політичні, соціальні та ціннісні конфігурації, які, у свою чергу, демонструють **що саме** місцеві мешканці прагнуть зберегти, увічнити, репрезентувати для потенційних «глядачів». Подібну практику, що бере коріння від часів Ренесансу, ми бачимо й сьогодні у численних туристичних картах і путівниках. Відтак, не лише як політизовані акценти міського ландшафту, але й як знаки колективної пам'яті, пам'ятники та публічні простори сприяють усталенню мнемонічної топографії, конструюючи пантеон історично важливих фігур та подій. Як такі *lieux de mémoire* пам'ятники уособлюють та репрезентують метафори національного життя і образи з наці-

⁷ Альберті, Л.-Б. (1937). Тракта́т о семье. В *Десять книг о зодчестве*. Москва: Изд-во Всесоюзной академии архитектуры, 120

⁸ Nora, P. (ed.) (1984). *Les Lieux de la Mémoire*. Paris: Gallimard

⁹ Андерсон, Б. (2001). *Уявлені спільноти*, 226

¹⁰ Nora, P. (ed.) (1984). *Les Lieux de la Mémoire*. Paris: Gallimard, xxiv-xxv

¹¹ Hobsbawm, E. & Ranger, T., eds. (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge: CUP, 1-15

¹² Gross, K. (1992). *The Dream of the Moving Statue*. Ithaca: Cornell UP, 175

¹³ Знищуються й справді автентичні фрагменти, використовуються сучасні матеріали, часто не проводиться й ґрунтовних досліджень. До цього можна додати ще й елемент «ідеологічної доцільності» (чудовий приклад – історія з «відбудовою» Десятинної церкви).

¹⁴ Тут відразу спадає на гадку попередня спроба – Іван Линниченко та його «исторический путь» (Линниченко, 1912)

ональної уявності. Концепція або культурна ідея пам'ятника буде осердям такої культурної/теоретичної/ідеологічної конструкції: нагадувати, зберігати пам'ять про подію чи особу та передавати її у спадок наступним генераціям. У такій перспективі пам'ятники постають як формалізовані уроки громади чи як групи «ідеальних громадян з каменю»¹² – ті ж Роденівські Громадяни Кале.

Сьогодні важливі питання, що постають перед культурною пам'яттю, стосуються можливо навіть не так того, як архітектура та урбаністичний простір задіяні у техниках і практиках запам'ятовування чи «відтворення», або ж підтримки та вибудови нашої ідентичності (де традиційними формами присутності пам'яті в урбаністичному просторі є пам'ятник – меморіал – музей і більш загальна форма – історичний спадок), але й стосунків пам'яті – забуття – стирання, і особливо коли йдеться про переформатування чи розбудову нових відкритих публічних просторів міста. Очевидна річ – творення нового, будування у місті, тим більше творення не з «чистої сторінки», є частиною життя/ історії міста. Його завжди супроводжує руйнування, знищення або стирання. Йдеться як про «необхідні жертви», так і про війни, природні й історичні катаклізми, ідеологічні чистки тощо. І якщо постає проблема збереження, відтворення чи переосмислення такої пам'яті, то виникають і питання щодо нашого теперішнього розуміння і ставлення до руйнації, знищення як такого, питання щодо того чи варто, чи можливо знищити наслідки такого руйнування-знищення, чи не виглядатиме це просто продовженням і повторенням того, що вже колись відбувалося. Питання ці не випадкові, вони постають не лише у Києві, Одесі чи Сєвєродонецьку, а й у Берліні, Будапешті, Ризі чи Таллінні... Говоримо не лише про «іконоборське» ставлення до пам'ятників попередніх епох (явище природне, поширене і, мабуть, незнищенне), але ж і про масштабні практики відновлення та створення реплік того, що колись могло існувати (Богородиця Пирогоща, Батурич, Золоті Ворота тощо), які в буквальному сенсі становлять загрозу нашому історичному спадку.¹³ Втім, однозначно оцінювати все, що відтворюється – відбудовується – «реставрується» тощо, очевидно не варто. Візьмімо хоча б новозбудований Михайлівський собор у Києві. Відбудованим його називати не можна, так само, як і наділити його сьогодні статусом пам'ятки історії чи архітектури, як це свого часу зробили з Гостиним двором. З одного боку, собор постає як не-зовсім-долуга репліка свого попередника і як неприхований вияв політичного символізму. Водночас, ми могли б – і мусили б – говорити про його роль для формування цивільності та цивільної ідентичності (відчуття приналежності до спільноти міста (і країни)) в часи Майдану 2013-2014 рр. та згодом, коли Михайлівський та Софійський майдани стали головними міськими локаціями святкування Різдва (хоч тут випирає потужний комерційний чинник). Ну і звісно ж, роль собору у формуванні урбаністичної ситуації. Це передовсім створення значення вісі Софія – Михайлівський (вісі, що існувала історично), плюс пішохідний маршрут, який стає маршрутом пам'яті¹⁴ – споруда дістає легітимізацію саме через свою (нову) присутність на ментальній карті мешканців міста і відвідувачів; також маємо

відзначити важливість цієї архітектурної споруди для створення ілюзії Київського Граду, а відтак, створення ідентичності ми-княни, ми-українці, не забути про місто-як-путівник-для-туристів та незаперечний комерційний аспект.

Отже, як каже Керк Севедж: «... писати історію меморіального ландшафту означає повсякчас підважувати її, дивитись, як вона, виринаючи з оповитого імлою поняття «ідентичності», набирає враз чіткіших і чіткіших контурів під світлом людських справ».¹⁵

Про борців, творців та продавців «ностальгії»

Андрій, мій російський колега, куриє дешеві цигарки, які хтось йому привіз з дому. Яскраво-червона пачка, прикрашена зображенням Леніна в графічному стилі пізніх 1960-х. Марка цигарок – Прима, бренд – Ностальгія, сморід від них просто жахливий. Що далі? Ленін-Lights і Троцький-100мм?

Майкл Соркін¹⁶

Більш-менш осмислена політика пам'яті в Україні тільки-но починає артикулюватись, обговорюватись і набирати видимих контурів. Чудовою ілюстрацією до стану речей у цій сфері може послужити не така вже давня одночасна присутність на вул. Липській у Києві двох начебто діаметрально протилежних за своїм значенням історичних фігур та, відповідно, кардинально відмінних міфів, що репрезентують такі ж непримиренні системи цінностей: з одного боку алеї стояв пам'ятник одіозному комуністичному діячеві Дмитрові Мануїльському (знесеному активістами у лютому 2014 р.), а *vis-à-vis* у 2011 р. спорудили помпезний бронзовий монумент гетьману Пилипові Орлику.

Вже після подій Майдану 2013-2014 рр., питання переосмислення та переозначування символічних ландшафтів міст, містечок і сіл нашої країни постало з особливою гостротою. Ця нова, активна, фаза процесу декомунізації в Україні розпочалася стихійно. Законами «Про декомунізацію України», ухваленими Верховною Радою навесні 2015 р., намагались взяти під контроль й упорядкувати ці стихійні процеси та спорадичні дії активістів, громад і локальних чиновників.¹⁷ Банальне зауваження – декомунізація не обмежується і не завершується знесенням або демонтажем пам'ятників чи знаків комуністичного режиму та перейменуванням вулиць і населених пунктів. Тобто вочевидь недостатньо просто скинути ену кількість монументів умовних Ленінів, або ж замінити їх на фігури представників /представниць з національного пантеону, щоб позбутися тягаря минулого, яке «вгризається» (за словами Анрі Бергсона) у теперішнє. Подібно до пацієнта на сеансі у психоаналітика, суспільство має пройти нелегкий і тривалий шлях – «пропрацювати вглиб» (від Фройдогового *Durcharbeiten*) та артикулювати проблему, щоб мати шанс на «одужання». Сенса цього всього/процедури навіть не так в артикуляції «проблеми» як такої, як саме в процесі самоаналізу. У сьогоденних процесах переосмислення та переоцінки свого ставлення до «минулого» видно дві тенденції. З одного боку, маємо використання історії як дискурсу для віднайдення ідентичності¹⁸, і паралельно – пошуки «основоположної/прототипної сцени» за тим же Фройдом – як мо-

¹⁵ Savage, K. (2009). *Monument Wars: Washington, D. C., the National Mall, and the transformation of the memorial landscape*. U of California P., 10

¹⁶ Sorkin, M. (2013). *All Over the Map: Writing on Buildings and Cities*. London & NY: Verso, 4

¹⁷ Одним з кричущих (в буквальному сенсі) став «кейс» мозаїк. Активісти (і фахова спільнота, і небайдужі громадяни) привернули увагу до знищення цих творів монументального українського мистецтва радянської доби (які дуже часто були виконані провідними митцями). Див. зокрема - <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27520630.html> про проект Де Не Де.

¹⁸ Appadurai, A. (1997). *Modernity at Large*. U of Minnesota P.

¹⁹ Lowenthal, D. (1985). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: CUP

²⁰ Тут я і опосередковано, і прямо звертаюсь до нещодавно виданої книжки Оуена Гезерлі *Ландшафти комунізму* (Hatherley, 2016).

²¹ Втім, треба зазначити, що переоцінка «імперського минулого», і особливо – того, що стосується його впливу та «вписаності» у простори та локальний наратив Києва, справа зовсім непростя. Їй варто приділити окрему увагу.

²² Sorkin, M. (2013). *All Over the Map: Writing on Buildings and Cities*. London & NY: Verso, 4-5

делі осмислення культурних репрезентацій минулого, як моменту неартикульованого шокуючого досвіду травми в минулому.

Проте, виявляється, що копірвання в минулому – процес болючий і непередбачуваний. Та й саме минуле – «територія чужинська».¹⁹

Вочевидь саме тому переосмислення символічних «ландшафтів комунізму»²⁰ потягнуло за собою ще й ідею про деколонізацію (частково – у вигляді дерусифікації): тобто йдеться вже про переосмислення символічних ландшафтів імперського минулого. Тут, правда, постає невеличкий нюанс і є над чим замислитися. В Україні присутнє минуле принаймні двох імперій – Романових (Російська) та Габсбургів (Австро-Угорська). Одне/перше ми, і небезпідставно, вважаємо «поганим», асоціюючи його із насильницьким підпорядкуванням, колонізацією – тобто таким, що стояло на заваді розвитку української ідентичності (не лише в сенсі «етнічності», але у сенсі розбудови модерної «національної держави»)²¹. Друге ж сьогодні постає основою локальних ностальгічних міфів про «золотий вік» та активно експлуатується і комерціалізується, зокрема й туристичною галуззю. Часто розуміючи, що наші репрезентації минулого є саме репрезентаціями – тобто залежними від сьогоднішніх контекстів та «темпоралізації» відображеннями, ми, тим не менше, наділяємо їх флером автентичності.

Тож, чи була Російська імперія «hard-варіантом», а Габсбурги винятково «soft» потребує серйозного аналізу з боку дослідників. Правда, треба ще й постаратись зробити так, щоб цей аналіз був максимальною мірою академічним, а не політично-ангажованим, хоч і зрозуміло, що не існує «стерильних» умов для відокремлення поточної політики від наукових досліджень.

Творці та продавці ностальгії не оминули своєю увагою й період СРСР. Тут варто зацентрувати не тільки на ідеологічній стороні та цинізмові, з яким апелювали до «славних часів великої над-держави», змушуючи старших людей пригадувати та ідеалізувати свої молоді літа, а й численні комерційні стратегії масової культури («свідомі» – з ідеологічною підкладкою, чи то «несвідомі» – прямолінійний маркетинговий розрахунок), спрямовані вже на охоплення молодших генерацій – від «Пісень про головне», ТБ серіалів і до мережевих «Катюш», з усією їхньою нехитрою, пригрозеною ще, здається, совєцькою пилюкою атрибутикою, та марок масла і ковбаси чи магнітів на холодильник. І це, вочевидь, так само потребує дослідницької уваги. Хоч, треба визнати, що це певною мірою вкладається у світову тенденцію комерціалізації туги за минулим – «ностальгії за запакованою ностальгією»/ *nostalgia for packaged nostalgia* (як влучно охрестив це явище Майкл Соркін²²), тобто виглядає як локальне «проживання» світового тренду, але з відповідним ідеологічним наповненням.

Люди/суспільства з давніх давен «одомашнювали» територію свого мешкання – себто позначали її символічними маркерами, які відображали цінності спільноти і для «своїх» (членів спільноти), і для «чужинців». А з інших засобів відображення/репрезентації саме пам'ятники, як потужні маркери та символічні означники території, посідають чільне місце на ментальній карті мешканців. І

²³ Коннертон, П. (2004). Як суспільства пам'ятають. Київ: Ніка-Центр; Connerton, P. (2009). *How Modernity Forgets*. Cambridge: CUP.

²⁴ Assmann, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: CUP.

²⁵ Hatherley, O. (2016). *Landscapes of Communism*. 2nd ed. Penguin Books, 9

тому для них архітектура приберігає свої найсильніші аргументи. Пам'ятники, апелюючи до символічного виміру (традиційно – об'єднуючого, пор. Гегель про Вавилонську Вежу), працюють і через візуальне сприйняття (уявність спільноти, матриця певних, наділених певними значеннями образів), і через просторові практики, пов'язані з ними: церемонії вшанування пам'яті, «меморіальне паломництво»²³, у такий спосіб формуючи структури приналежності для членів спільноти. Відтак, постаючи ще й потужними символічними маркерами «політичного ландшафту», пам'ятники першими стають жертвами політичного іконоборства: Саддам Гуссейн, повалений у березні 2003 р., нескінченні Леніни, сам Ленін з його планом монументальної пропаганди, в тому ж ключі до питання підійшла й Комісія УНР у 1918, а продовживши цей ряд у глибину віків, цілком можна пригадати ще й знищення паганських «ідолів» у часи хрещення Русі. Хоча одним із найяскравіших «символічних жестів» був штурм Бастилії як уособлення старого невинного режиму/ *Ancienne regime*.

Однак, цінності спільноти були вписані не лише у «фізичні» ландшафти міст, містечок і сіл, а лягали в основу загального масиву культурної пам'яті²⁴, котрий формулюється «згори» фахівцями як частина сприйнятого і схваленого суспільством мастер-нарративу. Саме для цього створюються і працюють інституалізовані структури «розповсюдження» та приналежності: освіта, академія, медіа, культурна політика, політики пам'яті, а також і політики простору.

Важливо не забувати – те, що ми називаємо «образом міста» (містечка, навіть, села) – тобто заселеної, забудованої, а відтак, і одомашненої території нашого мешкання, є вираженням, відбитком та конституюючим фактором локальної ідентичності. Взагалі, еластичність поняття, що ми його звикли називати ідентичністю (приналежністю до певної групи, спільноти, міста чи країни), має здатність всотувати й пристосовувати усе, що нас оточує, а також і «присутність» чи «відсутність» чогось, сталість чи зміни.

Культурний простір спільноти (і тут «матеріальні» відкриті публічні простори міст, що є «театром, сценою соціального життя» (за Льюїсом Мамфордом) лише підсилюють драматичний ефект) постійно переживає або «тихі» дискретні трансформації, або потрясіння основ – радикальні інтервенції та зміни. Усі ці процеси мали б спонукати нас аналізувати те, ким і як, у який спосіб дискурс ідентичності конструюється, де-конструюється, використовується чи застосовується, уявляється, політизується, комунікується, проектується, нав'язується чи комерціалізується.

Водночас акцент на цінностях та культурній пам'яті спільноти ставить нас перед необхідністю переосмислити та переоцінити своє ставлення до минулого. І, зокрема, до того «дуже химерного й специфічного суспільства – того, чия поява, статус та колапс у певних своїх аспектах досі залишаються незрозумілими та непростоясненими».²⁵

²⁶ Доступно на: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=427&page=2> – Retrieved October 5, 2016.

²⁷ Чотири проекти декомунізаційних законів були схвалені (для подання у ВР України) на засіданні Кабінету Міністрів України 31 березня 2015 року:

- «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (закон № 314-VIII)
- «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945» (закон № 315-VIII)
- «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (закон № 316-VIII)
- «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів та заборону пропаганди їхньої символіки» (закон № 317-VIII)

²⁸ Riegl, A. (2000). *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen, seine Entstehung* (Vienna, 1903) / *The Modern Cult of Monuments: Its Character and its Origin*. In: *Oppositions Books*. The MIT Press, 621-650

²⁹ Доступно на <https://kievcity.gov.ua/news/28743.html>. Retrieved October 14, 2016.

Про «боротьбу з пам'ятниками» та «боротьбу з пам'ятками»

Це що горить: архів, музей?

- А підкладіть-но хмизу!..

Павло Тичина, Псалом Залізу III²⁶

Навесні 2015 р., було прийнято низку законів щодо декомунізації,²⁷ які мають певні терміни виконання. Загалом там визначено, «що» і «як» підлягає декомунізації. Тобто визначено сфери компетенції відповідальних за виконання закону осіб та «об'єкти» докладання їхніх зусиль, а також у загальних рисах окреслено «декомунізаційний алгоритм».

Але питання залишаються. Вони стосуються не лише таких речей, як, приміром, музейні колекції чи експозиції – коли працівники/працівниці мають не знищувати експонати і фонди, а розробити нову концепцію експозиції та, відповідно – інтерпретації символів, подій, історій (у множині) тощо. Ці питання стосуються й дещо складніших ситуацій: коли йдеться про об'єкти, які належать до історичного та культурного спадку – тобто такі, що вже мають (і мали) статус пам'яток історії/культури (були внесені до відповідних реєстрів), та об'єкти, які мають потенціал отримати такий статус за рекомендаціями фахівців та експертів, проте ще не внесені до реєстрів (так звані «нововиявлені пам'ятки»).

В українській мові є два слова-терміни: пам'ятник і пам'ятка. І ніхто не заперечуватиме, що обидва вони тісно пов'язані з пам'яттю. А відтак, і з тим, як «культура пам'ятає» – тобто способами відтворення /зображення/ репрезентації та підтримки культурної пам'яті, які у даний момент працюють, застосовуються і є дієвими.

Якщо пам'ятник – це об'єкт, що створюється для увіковічення пам'яті про людину чи подію для спільноти і її наступних генерацій (пряма функція пам'яті-запам'ятовування), то пам'ятка – це об'єкт, якому надається цей статус і який ми цінуємо не за «пряме» збереження пам'яті (про подію чи особу), а так би мовити – опосередковано – за інші якості: належність до певної доби, мистецькі якості тощо. На початку 20 ст. Алоїз Рігль, представник Віденської школи історії мистецтва, чи не перший концептуалізував поняття «просто пам'ятника» (інтенційного) та «історичного пам'ятника» (не-інтенційного) – пам'ятки, ще й визначив три типи цінності пам'ятників: меморіальний, історичний та віковий.²⁸ Звісно, що у вирі революційних подій (змін, що потрясають основи) мало кому спаде на думку особливо перейматися міркуваннями «вікової цінності» /age value за Ріглем.

І тут треба сказати, що деякі об'єкти з тих, що за законом мають підлягати «декомунізації», цілком могли б бути віднесені до «пам'яток» – як свідки доби, як об'єкти історичного чи мистецького спадку («історичний спадок» - то вочевидь тема окремої розмови), чи такі, з якими пов'язані спогади окремих людей або локальних спільнот. Для цього випрацьовуються певні критерії та розробляється процедура. І це не робиться поспіхом. У Києві навіть було утворено Експертну раду з питань декомунізації при Департаменті містобудування та архітектури КМДА, яка працювала над розробкою певних критеріїв та процедур.²⁹

³⁰ Щодо колізій, які супроводжували конфлікт довкола пам'ятника – див., приміром: http://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/06/160630_shchors_monument_dk http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/06/160629_shchors_monument_sx <http://www.umoloda.kiev.ua/number/0/2006/102636/> <http://www.memory.gov.ua/news/pam-yatnik-shchorsu-v-kiievi-mae-buti-demontovani/>. Retrieved October 14, 2016.

³¹ Про «демонтаж» чекістів – див., наприклад: <http://tsn.ua/kyiv/bez-serpale-z-molotom-u-merezhi-pokazali-video-iz-nischivnim-demontazhem-pam-yatnika-chekistam-v-kiyevi-661227.html> <http://www.pravda.com.ua/news/2016/08/25/7118655/>. Retrieved October 14, 2016.

³² Пам'ятник Чекістам. (n.d.). Retrieved October 14, 2016, from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%B0%D0%BC%D1%8F%D1%82%D0%BD%D0%B8%D0%BA_%D0%A7%D0%B5%D0%BA%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BC

Я би сказала, що сьогодні ми опинились в ситуації і «війни пам'ятників», і «війни з пам'ятками». Підтвердженням аргументу можуть послужити два нещодавніх київських «кейси» – демонстрації-протистояння під пам'ятником Щорсу³⁰ на бульварі Шевченка та якийсь показово варварський демонтаж пам'ятника чекістам на Либідській площі³¹. У першому випадку йдеться про об'єкт, внесений до реєстру пам'яток, навіть більше – ніхто не заперечує справді високу мистецьку якість кінної статуї напівміфічного персонажу. Але процедуру прописано: перед тим, як демонтувати, його треба зняти з обліку в Реєстрі пам'яток національного значення. І вже тоді акуратно перенести до обіцяного громаді «музею тоталітаризму». Правда, на сьогодні облаштування такого музею на території колишньої ВДНГ виглядає більш, ніж проблематичним. Власне, те саме місце призначення очікувало й «чекістів» авторства «народного художника СРСР» та члена Академії мистецтв України Василя Бородея. Разом з п'єдесталом. Але не так сталося, як гадалось. 28 травня 2016 р. його було вщент зруйновано «невідомим екскаватором, ймовірно – технікою Голосіївської РДА» (як пише про це Вікіпедія)³². І якщо пустка на місці, що звільнилось від гранітних чекістів, начебто ні в кого не викликала бажання одразу «заповнити» її новим ідолом-символом (треба зауважити, що те місце й так не було популярним, здається, ще від 1991 р.), то потенційно вільний п'єдестал від Щорса спровокував роботу фантазії у багатьох. Хоча «відсутність» може бути набагато більш промовистою і риторично сильнішою за «присутність».

Тож бачимо, що багато артефактів та об'єктів минулого втрачається безповоротно. Утримуючи загальний «імпульс декомунізації», важливо розуміти, що зберегти вартісне треба, і це, якщо патетично і «високим штилем», – наш обов'язок перед наступними генераціями. Впадаючи в адміністративний раж, можна знищити і об'єкти, що мають статус пам'яток історії/культури/мистецтва (тобто порушити закон, вчинити злочин), і якісні мистецькі твори українських авторів радянської доби, і просто об'єкти, що несамохіть постали свідками доби/історії і мали б стати матеріалом вивчення й досліджень, а відтак – частиною нашого спільного культурного та історичного спадку. Адже за відсутності цієї важливої, «матеріальної», частини «спадку» ті, хто не має особистого досвіду життя за радянських часів, не будуть здатні критично оцінити той складний період історії.

А саму декомунізацію варто б розглядати як явище, що є значно ширшим і глибшим, аніж просто боротьба з символами. Йдеться про багато речей: про загальну зміну ідеології розбудови й функціонування держави та інституцій (e.g. «нова поліція», люстрація, зміна «мови», активність і відповідальність громад і громадян тощо), про переосмислення старих і виникнення нових символічних ландшафтів міст і, відповідно, – переосмислення дискурсу ідентичності, про те, як ми працюємо з «культурною пам'яттю»... Поряд із цим, процес декомунізації дав поштовх дослідженням історії на мікрорівнях, коли доступ до архівів відкриває кожному можливість дослідження історії власної родини/роду/міста/села/країни.

Власне, з метою дати людям – відповідним чиновникам, діячам культури і працівникам таких закладів, активістам тощо – дієвий інструмент до застосування законів про декомунізацію (щодо об'єктів, які мають значення для культури чи мистецтва, мають чи потенційно можуть набувати статусу культурної/історичної пам'ятки), щоб діяти у правовому полі, озброїти їх відповідним термінологічним апаратом, розписати алгоритм їхніх дій у спірних чи незрозумілих ситуаціях та вказати на проблемні моменти в самих законах (невідповідності, нечіткі формулювання, розмиті межі компетенції тощо), тим самим накресливши шлях до їх вдосконалення – в січні 2016 було утворено громадську робочу групу, до складу якої увійшли представники і представниці державних і дослідницьких інституцій та недержавних організацій.

І на завершення: Про «переосмислення» і «переписування»

Що означає переосмислювати «символічний ландшафт» і як це проявляється в урбаністичному просторі? Мабуть, починати варто з переоцінки й переформулювання цінностей,³³ що ми їх покладемо в основу (а, відтак, і репрезентуємо) у просторах міста – і коли переформатовуємо чи проектуємо нові публічні простори, і коли аналізуємо звичні, традиційні чи нові просторові практики та практики повсякдення, покликані до життя «нововинайденими традиціями». Тут і питання «деколонізації», і ритуали радянської доби і доби незалежності (святкування, церемонії, вшанування пам'яті тощо), і зміна концепції «музею» та «архіву» та й взагалі «збереження» – перегляд підходів до музейних експозицій та фондів, питання обліку, оцінки, збереження того, що має бути збереженим, це й питання урбаністичного спільного – апропріації локальними громадами та нове використання громадських споруд.³⁴ Це і переписування історії, вписаної у простори міста – надання місця (в усіх сенсах) тим, хто був виключеним, маргіналізованим, проголошеним «іншим». Переосмислення означає й переписування загального масиву культурної пам'яті – тобто способів спільноти «уявляти себе» і транслювати цей «образ» для «себе» та для «інших».

Сьогоднішня ситуація «відходу» або «присмерків» ідолів – не лише в суто «декомунізаційному» сенсі (реалізація положень відповідних законів) вимагає зміни, деконструювання (якщо хочете) наших звичних підходів до репрезентації та відтворення пам'яті. Усвідомлення і прийняття того факту, що «символи» вже не працюють (роль символу – моментально передати значення, зазвичай – єдине, усім членам спільноти, до того ж значення, що мало б беззастережно поділитися й наступними поколіннями), а пам'ятник-монумент як такий не є «універсальним» агентом-носієм значення. Давайте запитасмо себе: чи промовлятиме «символ», приміром, Богородиця замість Леніна на Бессарабці, чи протестувальник із шиною – до усіх членів спільноти?

Саме остаточне скинення Леніна на Бессарабці 8 грудня 2013 року започаткувало «ефект доміно» по всій країні (принаймні у тих місцях, де пам'ятники діячам комуністичного режиму ще залишалися). І майже одразу почав працювати традиційний

³³ Зінченко, О. (2016). 10-15 років потрібно суспільству для переоцінки цінностей. Retrieved October 14, 2016, from <http://www.dw.com/uk/%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%96%D0%BC-%D1%84%D0%B0%D0%BA%D1%82%D1%96%D0%B2-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8E-%D0%B2-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96/a-19174856>

³⁴ Спробою такого нового використання, апропріації громадою споруди кінотеатру радянських часів (споруди в манері т.з. пізнього періоду «локального модернізму») була мистецька резиденція Над Богом (у Вінниці), детальніше – див. <http://www.ex.ua/view/103090280>. Retrieved October 26, 2016

³⁵ У цьому зв'язку див., приміром, <https://hmarochos.kiev.ua/2015/09/30/religiyna-gromada-namagalas-zirvati-lektsiyu-u-departamenti-mistobuduvannya-ta-arhitekturi/> Retrieved October 26, 2016

³⁶ Детальніше – див. <http://izolyatsia.org/ua/project/social-contract>. Retrieved October 26, 2016.

рефлекс – заповнити чимось порожній п'єдестал. Не забарилася й пропозиція від представників релігійної громади встановити там фігуру Богородиці. Аби пригальмувати досить активні, щоб не сказати – агресивні³⁵, спроби замінити один символ на інший, Департамент містобудування та архітектури КМДА у серпні-вересні 2015 р. проводив низку громадських обговорень Пам'ятник vs *Public Space*. Власне, це була пропозиція переосмислити ставлення до монументів-пам'ятників, переосмислити «пустку», що утворилася у просторі, роль символів у публічному просторі міста та й взагалі – ієрархію громадянських/горожанських цінностей, коли саме публічний простір (а не «монумент» чи матеріалізований «символ») є пріоритетом. Ще однією спробою звернутися до цієї ж теми був проект Суспільна угода фонду Ізоляція (червень-серпень 2016 р.). Митці, куратори, критики спробували створити дискусійний простір між мистецькою спільнотою, суспільством та владою для обговорення статусу та функціонування пам'ятних об'єктів у міському середовищі на прикладі того ж пам'ятника Леніну в Києві.³⁶

Тобто питання, перед якими стоїмо зараз, стосуються і того, як ми як спільнота уявляємо собі збереження пам'яті; чи обмежується таке розуміння звертанням до пам'ятника як прямого втілення антропологічної формули збереження пам'яті про подію чи особу для наступних генерацій, місця «примусу до пам'яті» (де нас «змушують» щось пам'ятати) та офіційного меморіального паломництва. Інакше кажучи, чи достатньо поставити пам'ятник-монумент-меморіал, щоб пам'ятати? Чи, може, у такий спосіб спільнота просто «делегує», перекладає свою відповідальність за збереження пам'яті на пам'ятник, тим самим прирікаючи себе на забуття? І що, в такому разі, являє собою «відповідальність»? Які сьогодні є форми збереження пам'яті, у ситуації справді критичній – зникнення та кардинальних змін форм культурної/антропологічної пам'яті? Так, традиція культурної пам'яті змінюється. Сьогодні, в цифрову добу це особливо помітно. Окрім акценту на «подієвості» (практиках вшанування), можуть бути ще й апропріації – як переосмислення пам'ятника /об'єкта в іншому контексті. Звісно, це потребує розроблення ще й механізму запровадження та фінансування таких мистецьких підходів. Але цей спосіб (якщо об'єкт зазнає регулярних мистецьких «апропріацій») є досить дієвим, щоб весь час провокувати питання, стимулювати нашу пам'ять, змушувати нас думати.

REFERENCES

- Alberti, L-B., 1937. Traktat o semije. In: GABRICHEVSKY, A. ed., *Desiat' knig o zodchestve*. Moskva: Izdatel'stvo Vsesojuznoi Akademii Arkhitektury, vol. II.
- Anderson, B., 2001 (1983). *Ujavleni spil'noty*. Kyiv: Krytyka.
- Appadurai, A., 1997. *Modernity at Large*. U of Minnesota P.
- Assmann, J., 2011. *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: CUP.
- Bataille, G., 1997. Architecture (1929). In: LEACH, N., ed.. *Rethinking Architecture*. L&NY: Routledge, pp. 21.
- Berlant, L., 1991. *The Anatomy of National Fantasy: Hawthorne, Utopia and Everyday Life*. Chicago: Chicago UP.

- Connerton, P., 2009. *How Modernity Forgets*. Cambridge: CUP.
- De Certeau, M., 1988. *The Practice of Everyday Life*. 2nd ed. Berkeley, LA, London: U of California P.
- Gross, K., 1992. *The Dream of the Moving Statue*. Ithaca: Cornell UP.
- Hatherley, O., 2016. *Landscapes of Communism*. 2nd ed. Penguin Books.
- Hobsbawm, E. & Ranger, T., eds., 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: CUP.
- Jencks, Ch., 1990. *The New Moderns*. London, NY: Academy Ed., Rizzoli.
- Konnerton, P., 2004 (1989). *Jak pamiatajut'suspil'stva*. Kyiv: Nika-Centr.
- Linnichenko, I., 1912. *Istoricheskiy put' i muzei Kieva*. Odessa.
- Lowenthal, D., 1985. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: CUP.
- Nora, P., (ed.). 1984. *Les Lieux de la Mémoire*. Paris: Gallimard.
- Riegl, A., 2000. Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen, seine Entstehung (Vienna, 1903) /The Modern Cult of Monuments: Its Character and its Origin. In: *Oppositions Books*. The MIT Press.
- Savage, K., 2009. *Monument Wars: Washington, D. C., the National Mall, and the transformation of the memorial landscape*. U of California P.
- Sorkin, M., 1991. *Exquisite Corpse: Writings on Buildings*. London: Verso.
- Sorkin, M., 2013. *All Over the Map: Writing on Buildings and Cities*. London & NY: Verso.
- Subiros, J., 2013. Kulturni stratehii ta onovlennia mista: dosvid Barcelony. In: Shlipchenko, S., ed. *Misto I Onovlennia*. Kyiv: Boell Foundation-Ukraine, pp. 13-36.
- Yates, F., 1966. *The Art of Memory*. London: Routledge & Kegan Paul.

Svitlana Shlipchenko

DECOM JOB: NOTES ON THE DECOMMUNIZATION OF CITY SPACES

Following Maidan-2014 and subsequent political changes, the processes of de-communization in Ukraine have considerably accelerated and received the new impetus. The Parliament adopted a number of laws and legal acts concerning toponyms, monuments and memorials, communist symbols, etc. that were to be removed from public spaces. The new legislation applied equally to open public spaces of the cities and villages (streets, squares, piazzas, public parks) and to the spaces of public use (municipal and government buildings, museums, underground stations, universities, schools, etc.). Leaving certain lacunas (e.g. using communist symbols in mass consumerist culture) and not clearly specifying the ways and means the laws were to be implemented, the parliamentary acts gave way to numerous conflicts and misunderstandings, when the incessant confrontations with a painful past shape political attitudes. Furthermore, these processes call for re-conceptualizing the ways the past is set into the work of memory and represented in the city spaces. In the same breadth, it resulted in largely spontaneous, even hectic application of the provisions, and remains the contentious issue for the public, experts and local authorities alike. On one hand, we see démontage, removal or dismantling/demolition of the objects that the experts tend to see as a part of cultural or historic heritage, but which so far are not listed or assigned as such. While on the other hand, it works towards complete ignorance from the part of local authorities if not setting the conflicts between local communities. The paper will look at certain cases and practices of 'de-communization' in Ukrainian cities and analyze its pro-s and contra-s.

Key words: decommunization, deconstruction, memory in urban spaces, monument, historic monument/heritage, symbolic landscape.

Светлана Шлипченко

ДЕСОМ ЛОВ: НЕСКОЛЬКО ОБЩИХ СООБРАЖЕНИЙ ПРО СПЕЦИФИКУ ПРОЦЕССОВ ДЕКОММУНИЗАЦИИ В ПРОСТРАНСТВАХ ГОРОДА

События Майдана 2013-2014 гг. и последующие за этим политические изменения в стране придали новый, радикальный импульс процессам декоммунизации. Верховная Рада приняла ряд декоммунизационных законов, которые касались изменений в топонимике, демонтажа памятников, монументов и мемориалов тоталитарной эпохи и ее символики. Поэтому «символы» и «знаки» коммунистической эпохи должны были быть убраны из открытых публичных пространств городов, поселков и сел (площадей, улиц, парков и т.д.), также, как и из пространств публичного доступа (муниципальных и правительственных зданий, музеев, театров, учебных заведений, вокзалов, станций метро и т.д.). Эти законы оставляли определенные лакуны (скажем, применение коммунистической / советской символики в массовой потребительской культуре), не всегда четко формулировали и специфицировали способы и средства имплементации, а также и сферы компетенций ответственных лиц. Это вылилось в хаотические трактовки и применения этих законов, породило многочисленные конфликты и недоразумения, открыло путь к постоянным конфронтациям, когда болезненные вопросы из «прошлого» использовались для формирования политических оценок. Но наряду с тем, эти процессы побудили к пересмотру и ре-концептуализации способов привлечения «прошлого» для репрезентации памяти в пространствах города. Говорим и о большей части спонтанном, иногда даже хаотичном, применении некоторых положений «декоммунизационного законодательства», что вызвало волну общественного недовольства и дискуссий со стороны широкой публики, экспертов и представителей / представительниц локальной власти.

Ключевые слова: декоммунизация, деконструкция, память в урбанистическом пространстве, памятник, памятник истории/культуры, наследие, символический ландшафт.

Сергій Гуменний,

*магістрант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка,
Academii Jana Dlugosza w Czenstochowie
e-mail: hymennyi@gmail.com*

**ВПЛИВ РАДЯНІЗАЦІЇ ТА ДЕКОМУНІЗАЦІЇ
НА АРХІТЕКТУРНЕ ОБЛИЧЧЯ МІСТ
І МІСТЕЧОК ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(НА ПРИКЛАДІ М. ТЕРНОПІЛЬ, М. ЗАЛІЩИКИ
ТА смт СКАЛА-ПОДІЛЬСЬКА)
У 1939 р. – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

У статті розглядається проблема впливу радянської на урбаністичне середовище міських населених пунктів сучасної Тернопільської області: міст Тернопіль і Заліщики та містечка Скала-Подільська.

Пропонована стаття присвячена дослідженню причин та процесу зникнення характерних архітектурних ансамблів, історичних пам'яток та релігійно-культових об'єктів зумовлених ідеологічною, репресивною та соціально-економічною політикою радянської влади у 1939–1991 рр. Зроблено акцент на передумовах формування мультикультурного середовища східногалицького міста та його еволюцію до мононаціонального під впливом радянської західноукраїнських земель, геноциду євреїв у період Другої світової війни. Окремо звернуто увагу на відбудову чи реконструкцію знищених архітектурних пам'яток, усунення тоталітарних символів у рамках процесу декомунізації 1991 р. – поч. ХХІ ст.

Ключові слова: *Східна Галичина, Тарнополь (Тернопіль), Заліщики, Скала над Збручем (Скала-Подільська), 1939–1991 рр., радянська, урбаністичне середовище, декомунізація.*

В українській, польській і єврейській літературній традиції та масовій культурі склався образ неповторного колориту східногалицького містечка кінця ХІХ – початку ХХ ст., що характеризувався симбіозом культур, винятковими особливостями місцевої архітектури, основні риси якої сформувалися під впливом локальної традиції (у її національних різновидах), належності цих земель до складу Речі Посполитої (до 1772 р.) та Австрійської імперії (з 1867 р. Австро-Угорщини). Ілюстрацією мультикультурності східногалицького міського населеного пункту може виступати хоча б перелік вихідців з їх середовища, які вплинули на різні національні культури. Містечка ці дали світові генія Шмуеля Йосефа Агнона (Чачеса)¹ – єврейського письменника і Нобелівського лауреата з літератури, автора полеміки з Г. Сенкевичем – Юліана Опільського², брата відомого географа Степана Рудницького. Своєрідну атмосферу урбаністичних анклавів серед сільського простору Га-

¹ Ковальков, Ю., & Покальчук, Ю. (2008). Агнон Шмуель Йосеф. In Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. (Vol. Т. 3: П – Я., pp. 23-24). Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч».

² Гром'як, Р.Т. (1989). Історична проза Юліана Опільського. In Опільський Юліан. Золотий лев. К.: Дніпро, 398–411.

³ Лепкий, Б. (1991). Казка мого життя. In Твори в двох томах (Vol. Т. 2, pp. 447-450). Київ.

⁴ Лем С. (2002). Високий Замок. Львів: ЛА «ППРАМІДА» (2002).
Високий Замок. Львів: ЛА «ППРАМІДА».

⁵ Голик, Р. (2007). «Галичина» як семіотична проблема: до археології образів та стереотипів In *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006, Вип. 15, 708-719.

⁶ Андрухович, С. (2015). Фелікс Австрія: роман. Л.: Вид-во Старого Лева.

⁷ Винничук, Ю. (2013). Танго смерті: роман. Х.: Фоліо.

⁸ Петровський, О., Гаврилюк, О., Окаринський, В., & Крочак, І. (2010). Тернопіль / Ternopol: історія міста. Тернопіль: Астон, 122.

⁹ Там само, 118.

личини описували ще їх мешканці, письменники-сучасники Осип Маковей, Іван Франко у «Борислав сміється» та «Перехресні стежки», Богдан Лепкий у спогадах та поезії «Бережани Р. Б. 1887»³, Василь Стефаник, Станіслав Лем у романі «Високий Замок»⁴ (рецепція на тему «щасливої довоєнної Галичини», де проминуло дитинство письменника), Бруно Шульц⁵.

Неповторний образ східногалицького містечка, розташованого на окраїні європейської імперії, фронтірі східної та західної цивілізацій, став стереотипом, що активно експлуатується і сучасною культурою, наукою та громадською думкою. Модерні українські письменники також залюбки використовують картину життя, урбаністичне середовище східногалицького міста початку ХХ століття як тло, на якому розгортаються події їх творів. До прикладу варто хоча б назвати романи С. Андрухович «Фелікс Австрія»⁶ та Ю. Винничука «Танго смерті»⁷. Проте, навіть побіжний аналіз використання образу східногалицького міста означеного періоду показує, що його переважно символізує Львів, або Станіслав (як у випадку роману С. Андрухович), тобто ті великі населені пункти, що зберегли своє історико-архітектурне осердя. Малі та середні міста Східної Галичини, часто через брак джерельної бази і неможливість прив'язки творчого задуму сюжету до архітектурного середовища, залишаються поза увагою як літературного, так і наукового середовища, а тому становлять актуальний предмет для пізнання та об'єктивного, наскільки це можливо опираючись на джерельну базу, дослідження.

На жаль, сьогодні, через низку причин (про них детальніше йтиметься далі), ми не можемо споглядати малі та середні міські населені пункти Східної Галичини у тому вигляді, в якому їх бачили попередні покоління. Якщо в західноєвропейському регіоні можна спостерігати сусідство об'єктів, збудованих навіть у середньовічний чи ранньомодерний період, із будинками, вік яких не перевищує століття, то наявність такого скупчення архітектурних пам'яток, що становлять історично сформований ансамбль, для України радше виняток, аніж правило. Така закономірність вказує на актуальність статті, яку ви тримаєте в руках. Вона є спробою висвітлити та усвідомити причини зникнення звичного урбаністичного середовища на землях сучасної Тернопільської області на прикладі міст Тернополя (у період до 1944 р. – Тарнополя) та Заліщики, містечка Скала над Збручем (з 1940 р. смт Скала-Подільська), їх трансформації у радянський період та подальшої декомунізації.

Три населені пункти, що розглядатимуться у статті, обрані не випадково із кількох причин. По-перше, вони представляють увесь спектр міських поселень Тернопільської області (створена 4 грудня 1939 р., до 1944 р. мала назву Тарнопольська область⁸) за категорією кількості населення, від найбільшого та найкраще дослідженого в історичній ретроспективі населеного пункту – міста Тарнополь (Тернопіль) із населенням 44 тисячі осіб (1939 р.)⁹, до зразка середнього, за чисельністю обивателів, міста Заліщики, одного з кращих курортів міжвоєнної Другої Речі Посполитої, та містечка Скали над Збручем – прикордонного поселення (станом

на 1939 р. в містечку проживало близько 6 тисяч осіб), що процвітало за рахунок контрабанди через радянсько-польський кордон.

Дані стосовно зміни чисельності населення розглянутих міських населених пунктів протягом 1939 – початку ХХІ століття [див. *Таблиця 1*].

По-друге, Тернопіль, Заліщики та Скала над Збручем були поліетнічними населеними пунктами, а отже давали ґрунт для формування кількох національних стереотипів східногалицького міста. Ілюстрацією для цього може слугувати кількість українського, єврейського та польського населення, яке тут проживало. Ці народи мали відмінні культурні, ідеологічні традиції, їх образи східногалицького міста і Галичини взагалі часто не співпадали або створювали дисонанс. Шимон Редліх, автор книги «Разом і нарізно в Бережанах: поляки, євреї й українці, 1919–1945»¹⁰, стверджує, що попри фактично відокремлене існування, попри великі відмінності, ці ментально-культурні світогляди та середовища життя з'єднані походженням та культурною атмосферою єдиного урбаністичного простору, у якому виникли. Особливо гостро цей зв'язок та гуманність певних представників національних спільнот показали часи випробувань, зокрема Голокосту (історик Шимон Редліх вижив саме завдяки українській родині Концевичів і польській родині Кодогних, які надали йому притулок в часи нацистського переслідування), Голодомор 1932–1933 рр. та нелегальні міграції через радянсько-польський кордон українського населення у 20–30-ті рр. ХХ ст., яке утікало від голоду, розкуркулення та політичних репресій радянського режиму, сподіваючись уникнути смерті чи ув'язнення внаслідок депортації польськими прикордонниками.¹¹

Третьою і напевно однією з найважливіших причин обрання населених пунктів для характеристики впливу радянзації на архітектурний ансамбль та культурне обличчя східногалицького міста є той факт, що Тернопіль, Заліщики і Скала-Подільська були показовими у плані руйнувань і шкоди, завданої архітектурній спадщині та національним громадам міст як військовими діями, так і політико-господарським управлінням радянської влади. Саме тому Тернопільщина «грала першу скрипку» в процесах декомунізації, розпочавши їх фактично ще за існування СРСР з демонтажу пам'ятника В. Леніну в обласному центрі 8 серпня 1990 р.¹²

Метою статті є спроба, на підставі широкої джерельної бази, окреслити основні чинники, що вплинули на руйнування, перепланування, деструктивні процеси (пошкодження) чи реконструкцію архітектурних об'єктів на терені Тернопільщини.

При виконанні цього завдання не можемо оминати увагою науковий доробок українських та зарубіжних істориків, які досліджували історію, містобудівні процеси, розвиток, стагнацію або руйнування архітектурних ансамблів міст Тернопільського регіону. Для дослідження зміни міського середовища означених населених пунктів застосовано як загальнонаукові, так і власне історичні методи: проблемно-хронологічний та ретроспективний.

¹⁰ Редліх, Ш. (2002). Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945. К.: Дух і літера.

¹¹ Гуменний, С. (2015). Нелегальні міграції на українському відрізку радянсько-польського кордону у 20–30-х рр. ХХ століття In *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, Вип. 42, 62–67.

¹² (2014). Тернопільщина. Історія міст і сіл: у 3-х томах. Том 1, с. 253. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф».

¹³ Czołowski, A. (1892).

Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego. Lwów: Drukarnia W. A. Szyjkowskiego.

¹⁴ Бѣлиньскій, П. (1894). Місто Тернополь и его околиця In *II. Rocznik Kылka Naukowego Tarnopolskiego za rok 1893*. Tarnopol, 1894, С. 67–121.

¹⁵ Семенів, О. (2011). Тернопіль у вогні: хроніка подій весни 1944 року. Тернопіль: Терно-граф.

¹⁶ Бармак, М. & Бармак, О. (1997). Наш край – Тернопільщина. Тернопіль, 1997.

¹⁷ Бойцун, Л. (2005). Тернопіль у плинні літ. Історико-краєзнавчі замальовки. Тернопіль.

¹⁸ Jotsaw, Z. Z (1927). Łodzi do Wschodnich Karpat: Worochta, Żabie, Jaremcze, Kutu, Zaleszczyki. Łódź.

¹⁹ Schwartz, J. (1931). Zaleszczyki i okolica. Tarnopol.

²⁰ Верига, В. (1993). Там, де Дністер круто в'ється: іст. нарис виховно-освітньої політики в Галичині на прикладі учительської семінарії та гімназії в Заліщиках 1899–1939. Львів: Каменяр.

²¹ Боднар, І. (2010). Була у Заліщиках ратуша. Гомін віків: науково-краєзнавчий літописний збірник Заліщанщини, Вип.1, 30-33.

²² Mermelstein, M. (2009). Skala on the river Zbrucz. A history of the former Skala jewish community. New-York / Tel Aviv.

²³ Косач, М. (1997). Скала-Подільська: історичні замітки. Скала-Подільська.

²⁴ Ундерко, О. (2010). Скала на Поділлі. Борщів: КП «Борщівський бізнес-центр».

²⁵ Гуменний, С. (2015). Скала над Збручем: 800 років історії. *Гардарика: матеріали Всеукр. Конкурсу наук.-популяр. статей*, 52 – 67.

²⁶ Szulińska, M., Szuliński, J., & Zieliński J. (2003). Skala nad Zbruczem: dzieje, architektura, budownictwo.

Розглядаючи урбаністичні процеси 1939 – поч. ХХІ ст. в Тернополі, опираємося на науковий доробок Чоловського А.,¹³ Білінського П.,¹⁴ Окаринського В., Петровського О. та Гаврилюка О., Герети І. та Семеніва О.,¹⁵ Бармака М.¹⁶ та Бойцун Л.¹⁷. Основу історіографії Заліщиків становлять праці Йотсава З.,¹⁸ Шварца Я.,¹⁹ Вериги В.,²⁰ Боднара І.²¹ Найскладнішим постає питання, щодо дослідження архітектури історичного центру Скали над Збручем, оскільки маємо невеликий масив праць з історії містечка взагалі, представлений дослідженнями Мермельштейна М.,²² Косача М.,²³ О. Ундерко,²⁴ Гуменного С.²⁵ Проте польська історична наука спричинилась до ґрунтовного дослідження «Skala nad Zbruczem: dzieje, architektura, budownictwo» («Скала над Збручем: події, архітектура будівництво»)²⁶ під авторством Шулінської М., Шулінського Я., Зелінського Я., відсутність українського аналога якої також не може не вказувати на актуальність досліджень архітектурних особливостей малих міст Східної Галичини загалом і Скали-Подільської зокрема.

Не зайвим також буде означення джерельної бази статті, основою якої є документи з фондів Narodowe Archiwum Cyfrowe (NAC) – Національного цифрового архіву Республіки Польща, Тернопільського краєзнавчого музею, Державного архіву Тернопільської області (ДАТО) і Скала-Подільського краєзнавчого музею, особистого фотоархіву автора та спогади очевидців щодо змін архітектурних об'єктів, їх знищення чи перебудови.

При розгляді впливу радянізації та декомунізації на архітектурне обличчя міст Тернопіль та Заліщики і містечка Скала-Подільська важливо зазначити хронологічні рамки дослідження. Відправною точкою урбаністичних змін стало 17 вересня 1939 р., коли Червона армія (у Тернополь того ж вечора ввійдуть підрозділи 10 танкової бригади та кавалерійської дивізії) здійснила перехід радянсько-польського кордону за попередньою домовленістю із Третім Райхом згідно з пактом Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. Збройний опір радянським військам здійснили лише польські збройні формування, розташовані в районі Скали над Збручем і Чорткова.²⁷ В лічені дні Друга Річ Посполита припинила існування.

4 грудня 1939 р. було утворено Тарнопольську область у складі УРСР згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР «Об образовании Волынской, Дрогобычской, Львовской, Ровенской, Станиславской и Тарнопольской областей в составе Украинской ССР».²⁸ Розпочався процес радянізації Тернопілля, що супроводжувався відкриттям українських загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів, театру ім. І. Франка в Тернополі (розмістився в будинку польського товариства «Сокіл», ліквідованого радянською владою), виданням українських газет.²⁹ У післявоєнні роки і сам будинок, розміщений на сучасній вулиці Франка, зазнає спрощення декору фасадної частини [див. *Фото 1*].

Проте ці позитивні тенденції в культурному розвитку та українізації Східної Галичини були затьмарені політичними репресіями, винищенням національно свідомої інтелігенції та інакودумців взагалі. Було ліквідовано національні культурні установи «Пласт»,

²⁷ Патриляк, І. (2010). Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: П.П. Лисенко М. М., 49.

²⁸ (1956). Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 52–53.

²⁹ Петровський, О., Гаврилюк, О., Окаринський, В., & Крочак, І. (2010). Тернопіль / Tarnopol: історія міста. Тернопіль: Астон, 122.

³⁰ Blicharski, Cz. E. (1993). Tarnopol w latach 1809–1945: od epizodu eropei napoleońskiej do wypędzenia. Biskupice, 288.

³¹ Sword, K. (1995). Polityka wyznaniowa władz sowieckich na terenie Białorusi Zachodniej w latach 1939–1941. *Spółczesność białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1945*, 146.

³² Петровський, О., Гаврилюк, О., Окаринський, В., & Крочак, І. (2010). Тернопіль / Tarnopol: історія міста. Тернопіль: Астон, 125 – 127.

³³ (2000). Кров'ю умився Дністер. За тебе, свята Україно: Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН, УПА: Чортківський надрайон ОУН. Кн. 2, 44–45. Чернівці: Буковина.

«Січ», економічні та кооперативні українські об'єднання, переслідувань зазнали колишні польські чиновники, релігійні діячі. Своєрідний підхід «визволителів» до релігії та архітектурних пам'яток тернополяни змогли побачити вже 19 вересня 1939 р., коли радянські вояки, що нібито зазнали обстрілу з боку храму, розмістили гармати перед собором Отців Домініканців (сучасний Катедральний Собор Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці УГКЦ, пам'ятка архітектури 1749–1779 рр. (ох. № 637/1; 637/2), вул. Гетьмана Сагайдачного, 14) і обстріляли його, внаслідок чого виникла пожежа [див. *Фото 2*]. Пожежну сторожу під командуванням Галіянта також було обстріляно за спробу ліквідації вогню, керівник пожежників зазнав тяжкого поранення. У цей самий час червоноармійці здійснювали відвертий грабунок і погроми в прилеглому домініканському монастирі (сучасне приміщення Державного архіву Тернопільської області)³⁰. Британський історик Кейт Сврд оцінила обстріл костелу Отців Домініканців, внаслідок чого виникла пожежа, що майже знищила барокові фрески Станіслава Строїнського, орган і бічні вівтарі, як варварський епізод руйнувань культових споруд та архітектурних цінностей радянською владою у вересні 1939 р.³¹

В атмосфері постійного страху, репресій і загрози депортації проминули 1939–1941 рр., увійшовши в пам'ять населення Східної Галичини як «перші совіти». Початок війни із нацистською Німеччиною 22 червня 1941 р. одразу позначився на житті регіону, в обласному центрі розташовується штаб Південно-Західного фронту під командуванням генерал-полковника М. Кирпоноса. Місто зазнає авіаударів противника. Органи радянської влади розпочинають ліквідацію та конвоювання ув'язнених тюрем Тернополя, Чорткова, Заліщиків, Бережан в напрямку Умані. Відомо, що лише у в'язниці м. Тернополя було знищено близько 600 чоловік, яких скинуто в загальну яму, частину тіл закопано просто під долівкою камер, скинуто в каналізацію.³² 4 липня 1941 р. радянські військові з'єднання остаточно відступили з міста Тернополь. 5 липня 1941 р. Червона армія, покидаючи місто Залішки, підірвала на залізничному мосту через р. Дністер 14-и вагонний потяг із в'язнями.³³ Внаслідок цього загинули майже всі, хто знаходився у цих вагонах, розірвано залізничне сполучення між Тернополем і Чернівцями, зруйновано міст та завдано шкоди станції Кострижівка [див. *Фото 3*]. У ці ж самі липневі дні валки арештантів тягнулися із Чортківської в'язниці на Умань через Скалу-Подільську. Цим шляхом також відступала Червона армія, яка активно втілювала тактику випаленої землі – усі промислові і стратегічні об'єкти мали евакуйовуватися. Якщо ж такої можливості не було, вони підлягали знищенню. Напевно саме «стратегічність» тупикової залізничної станції в Скалі-Подільській стала причиною її знищення. Тоді ж вояки «страны, где вольно дышит человек» висадили в повітря родовий маєток графів Голуховських [див. *Фото 4*]. Перестав існувати палац, звідки походили намісник цесаря в Галичині у 1849–1859 рр., 1866–1868 рр. та 1871–1875 рр., державний міністр 1860 р. та ініціатор невдалої спроби введення латинської абетки в українське письмо (1859 р. «Азбучна війна») Агенор

³⁴ Кучеренко, А. (2015).

Українське питання в діяльності Агенора Голуховського. Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, (14), 80-85.

³⁵ Косач, М. (1997). Скала-Подільська: історичні замітки. Скала-Подільська, 53.

³⁶ Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-274, Оп. 1, Спр. 123, арк. 6, 114зв, 116, 118; Оп.2, Спр. 102а, арк. 176, 246, 288.

³⁷ Петровський, О., Гаврилюк, О., Окаринський, В., & Крочак, І. (2010). Тернопіль / Ternopol: історія міста. Тернопіль: Астон, 130.

³⁸ Пагіря, О. (n.d.). Місця нацистського терору на території Тернопільщини, 1941–1944 pp. Retrieved January 4, 2017, from <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=363>

³⁹ Косач, М. (1997). Скала-Подільська: історичні замітки. Скала-Подільська, 54.

⁴⁰ Szulińska, M., Szuliński J., & Zieliński J. (2003). Skala nad Zbruczem: dzieje, architektura, budownictwo, 27.

⁴¹ (2014). Тернопільщина. Історія міст і сіл: у 3-х томах. Том 1, 226. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф».

⁴² Остап'юк, Б. (1958). Тернопільські міщани-«кавуни». Свобода, (Ч. 68), 4.

⁴³ (1973). Історія міст і сіл УРСР: В 26 тт. Т. XIX: Тернопільська область, С. 88. Київ: Інститут історії АН УРСР.

⁴⁴ Тернополь. (1969–1978). In Большая советская энциклопедия (БСЭ). Москва: Советская энциклопедия.

Ромуальд Голуховський (старший)³⁴ та його син Агенор Марія Адам Голуховський – міністр зовнішніх справ Австро-Угорщини у 1895 – 1906 рр. 8 липня 1941 р. в Скалу ввійшли війська сателіта Німеччини – хортистської Угорщини, 14 липня їх змінили сили Вермахту і містечко стало прикордонним пунктом дистрикту «Галичина», до складу якого увійшла Тернопільщина.³⁵

Період нацистської окупації краю відзначився створенням гетто – ізолюваних районів міст, де примусово, в жорстких умовах змушена була проживати громада євреїв. В Тернопільському гетто (за даними документів фонду «Обласна комісія сприяння в роботі надзвичайної державної комісії із встановлення та розслідування злочинів нацистських загарбників та завданих ними збитків громадським організаціям, підприємствам, установам», що знаходяться в ДАТО, – гетто, охоплювало вул. Львівську (частково), Руську (тогочасну), Шептицького, Ринок (частину), Срібну),³⁶ перша згадка про яке датується 5 липня 1941 р. Тут перебувало близько 12,5 тис. євреїв з міста та околиць, більшість з яких загинули 23 червня 1943 р., решта вивезено до табору смерті в Белжець.³⁷ Подібні гетто були створені і в менших населених пунктах. У Заліщиках, згідно зі свідченнями С.Я. Вайнтрапа встановлено, що даний табір розміщувався по вул. Блюхера, утримувалось у ньому близько 3500 осіб.³⁸ 20 вересня 1942 р. німці перевезли заліщицьких євреїв у сусідні гетто. Більшість з них були направлені в Тлусте (сmt Товсте), Ягільницю, Бучач, Борщів та Скалу. «Новий порядок» спричинив виникнення в скалецьких лісах не лише українського, а і єврейського підпілля: Лонек Йонг і Єгошда Цуккер сформували загін із 37 чоловік, який прийняв бій в урочищі «Шайба» Скалецького лісу.³⁹ Цей факт було використано гітлерівцями як один з приводів для створення Скалецького гетто (вересень 1942 р.), у якому зустріли смерть 1553 місцевих та 197 привезених із навколишніх сіл та містечок євреїв.⁴⁰

У березні 1944 р. розпочалося звільнення Тернопільської області частинами Першого Українського фронту Червоної армії. 3 8-го березня розпочалися відчайдушні бої за Тернополь. Місто вдалося визволити остаточно лише 15 квітня 1944 р. Ці бої згодом називатимуть «малим Сталінградом». Характер і масштаб руйнувань найбільшого міста області просто вражав. Артилерійськими обстрілами та бомбардуванням було знищено близько 85% будівель.⁴¹ Повністю зруйновано ратушу, катастрофічний вигляд мали замок та домініканський костел. «На його [міських] руїнах довгий час стояла таблиця з написом російською мовою: «Тут було місто Тернопіль» [тут і далі мову і правопис оригіналу збережено]. Кільканадцять днів валялись трупи на вулицях, курилась димом звалища-руїни. Так пам'ятної весни 1944 року вмирав давній Тернопіль, столиця галицького Поділля, після 404-річного існування», – читаємо у спогадах Богдана Остап'юка.⁴² До серпня 1946 р. всі обласні державні установи перебували у Чорткові та Збаражі. Розпочалася важка, виснажлива відбудова міста.⁴³

Впродовж 1950-1960-х рр. Тернопіль був перебудований згідно з генеральним планом архітекторів В. Новикова та Н. Панчука (1945–1954).⁴⁴ Новий Тернопіль (перейменований 9 серпня 1944 р.

рішенням Президій Верховної Ради СРСР), на думку «визволителів», мав стати взірцем успіхів радянського переможного ладу і остаточно порвати із своїм буржуазним минулим та національними традиціями як ідейноворожими. Саме тому культові пам'ятки, навіть якщо їх дивом оминула війна, мали зникнути. Так само окремі споруди, частково зруйновані внаслідок битви за Тернопіль, такі як Новий Замок (на його місці зведено готель «Тернопіль») і Ратушу, не відновлювали [див. *Фото 5*]. На місці міського магістрату у 1957 р. закладено сквер із екзотичними рослинами. Зазнала часткових руйнацій і церква Воздвиження Чесного Хреста (Надставна XVI–XVII ст. (ох. № 635), вул. Над Ставом, 16), у первісному вигляді збереглася до сьогодні лише середня її частина. Церква Різдва Христового (ох. № 636) 1602–1608 рр., розташована за сучасною адресою вул. Руська, 22, була відбудована від незначних руйнувань, але в 1958 р. знесли її кам'яну загорожу та дзвіницю. Не зберігся також хрест жертвам пошесті холери (1770 р.).⁴⁵ Крім цього, радянська влада знищувала чи піддавала демонтажу скульптурні пам'ятки Тернополя: статую Св. Теклі, монумент маршалку Польщі Юзефу Пілсудському (його замінив обов'язковий атрибут чи не кожного радянського населеного пункту В. Ленін, що вказував рукою шлях до побудови комунізму) на сучасному майдані Волі, тристоронній годинник навпроти парафіяльного костелу (відновлений у 2014 р.) [див. *Фото 6*], пам'ятник А. Міцкевичу.

У 1954 р. зруйнували перлину галицької неоготики – Тернопільський парафіяльний костел (1908 р., арх. Т.-М. Тальовський – автор проекту будівництва Костелу святої Єлизавети у Львові (сучасна Церква святих Ольги і Єлизавети), костелів у Новому Сончі (Республіка Польща), Скалаті, Кам'янці-Бузькій).⁴⁶ Спочатку його намагалися підірвати, але це не вдалося зробити. Тому храм згодом розібрали. У 1958–1959 рр. на фундаменті парафіяльного костелу було побудовано Центральний універмаг (ЦУМ) [див. *Фото 7*].

По-варварськи було зруйновано у 1962 р. монастирську церкву Успіння Божої Матері («На рогатці»), що була вимурувана протягом 1836–1837 рр. на основі храму 1636 р. Після зруйнування каплички і кількох спроб підірвати церкву її зрештою було висаджено в повітря вибухівкою вранці 19 листопада 1962 року. Разом зі стінами в повітря злетіли й могили одного з найдавніших кладовищ Тернополя. Далі кістки із камінням просто вивозилися на сміття. На місці храму й цвинтаря звели житлові квартали.⁴⁷ На цьому Успенському цвинтарі було поховано, зокрема, учасників наполеонівських воєн, членів королівських дворів та знаних міщан (наприклад, одного з перших істориків Тернополя о. Петра Білинського).⁴⁸

Єзуїтський монастир було частково розібрано і перебудовано на Тернопільську швейну фабрику. Пізніше, у 1976 р., знищено й могили учасників національно-визвольної боротьби у 1917–1921 рр. (бійців УСС, УГА, армії УНР) на Микулинецькому цвинтарі. Їх розрівняли бульдозерами. Свій звичний вигляд внаслідок руйнації 1944 р. та відбудови 1952 р. втратив також залізничний вокзал-«двірець» (пам'ятка архітектури 1870 р. побудови, ох. № 13-М), що тривалий час був однією з візитівок міста [див. *Фото 8*].

⁴⁵ (2012). Історико-архітектурний опорний план м. Тернополя. Львів: ДП «УКРЗАХІДПРОЕКТРЕСТАВРАЦІЯ», 26 – 27.

⁴⁶ Гранкін, П. (2001). Майстер неоготики Теодор Маріан Тальовський (1857–1910). *Будуємо інакше* (№2), 38–39.

⁴⁷ Остап'юк, Б. (1984). Давній Тернопіль: Історичні нариси, постаті, картини хліборобської праці, традиційні святкування, спогади. Маямі–Торонто, 98.

⁴⁸ Кравченко, О. (1992). Українська церковна громада в Тернополі. In *Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів*, 32.

⁴⁹ Петровський, О., Гаврилюк, О., Окаринський, В., & Крочак, І. (2010). Тернопіль / Tarnopol: історія міста. Тернопіль: Астон, 151.

⁵⁰ (2012). Історико-архітектурний опорний план м. Тернополя. Львів: ДП «УКРЗАХІД-ПРОЕКТРЕСТАВРАЦІЯ», 29 – 30.

⁵¹ (2014). Тернопільщина. Історія міст і сіл: у 3-х томах. Том 1, С. 330. Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф».

⁵² Jotsaw (1927). Z Łodzi do Wschodnich Karpat : Worochta, Zabie, Jaremcze, Kutu, Zaleszczyki. Łódź.

⁵³ Солодько, П. (2012). Рейсові автобуси на Галичині у 1930-их. Retrieved January 4, 2017, from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/04/5/79829/>

⁵⁴ Schwartz, J. (1931). Zaleszczyki i okolica. Tarnopol.

Окремі будівлі, як, наприклад, реконструйоване приміщення Старого замку (пам'ятка архітектури 1540 р. (ох. № 634), вул. Замкова, 12) чи Домініканського костелу, отримали незвичне для них призначення. Так, у замку розмістилася спортивна школа із греко-римської боротьби, а костел став картинною галереєю (1978–1989 рр.).⁴⁹

З усього масиву довоєнної житлової забудови збереглися наступні комплекси споруд (зразки забудови у стилях історизму, сецесії, модерну, функціоналізму, конструктивізму), що фіксують втрачену планувальну структуру урбаністичного середовища м. Тернополя:

- забудова XIX ст. наприклад, «вілла Маліцького» на вул. Головацького, 5, житлові будинки за адресою вул. С. Качали, 4, вул. Над Ставом, 3 (кінець XVIII ст.), будинок Фундації Костянтина Острозького на вул. Князя Острозького, 37, будинки на вулицях Січинського та Й. Сліпого;

- архітектурний ансамбль кінця XIX – поч. XX ст. на вулицях Б. Хмельницького (будинки під номерами 29, 33 і 34), І. Франка («вілла Грабовського» 1894 р.), В. Чорновола 3, 5 та бульварі Т. Шевченка, 23, будинок гімназії під номером 14 на сучасній вул. Коперника (сучасна Тернопільська українська гімназія ім. І. Франка);

- серія споруд поч. XX ст. на вулицях Валуєв, Гнатюка, О. Кульчицької 3, 5. Житлові будинки зведені у 1910–1912 рр. на вулицях Руській та Гетьмана Сагайдачного;

- окремі житлові будинки за адресою: вул. Доли, 4, вул. Довга, 6, Грушевського, 4, Замкова, 10 а, Над Ставом 19 та 7а.⁵⁰

Отже, можемо спостерігати, як повоєнна реконструкція довершила знищення середовища одного з найгарніших урбаністичних комплексів Східної Галичини та перетворила Тернопіль у типово соціалістичне місто з шаблонною радянською забудовою. «Тернопіль практично втратив неповторний образ свого історичного центру; цей образ доруйнується досі. У 2000-х роках триває другий великий, після повоєнного, період такого процесу», – стверджує історик В. Окаринський.⁵¹

Не менш трагічно склалася доля архітектурних пам'яток міста Заліщики, колишньої «Polskiej Riwieży». За польських часів містечко перетворили на курортну зону, і завдяки своєму теплому клімату воно було одним з найвідоміших у міжвоєнній Польщі місць відпочинку.⁵² Заліщики з'єднувалися із столицею Другої Речі Посполитої – Варшавою залізницею. Існував спеціальний маршрут – Заліщики-Тернопіль-Варшава, яким у 1930-х рр. курсував швидкісний залізничний автобус «Люксторпеда» сполученням Львів-Тернопіль-Заліщики, що долав відстань від Тернополя до Заліщик за 2,5 години (наполовину швидше руху потягів цією ділянкою на сучасному етапі).⁵³ На території міста було збудовано кілька пансіонатів, будинків відпочинку та ресторанів. Щорічно у Заліщиках проводилось свято вина – «winobranie w Zaleszczykach».⁵⁴

Однією з найтрагічніших подій радянського періоду існування міста стало знищення його адміністративного центру – ратуші, побудованої у середині XVIII ст. Ратуша була прямокутною у пла-

ні (колишня мисливська фортеця, побудована за проектом барона Діцке), двоповерхова і складалася з двох корпусів, між якими простягалося невелике подвір'я. На чотирьох кутах ратуші здіймалися чотири оригінальні сигнатурки зі шпильми. На першому поверсі споруди містилися численні крамнички та склади. Решту приміщень займав магістрат Заліщиків [див. *Фото 9*].

Ратушу знищено у 1969 р., на її місці встановлено пам'ятник В. Леніну. «Востаннє про ратуш, як про цікаву архітектурну споруду, згадується в путівнику «Тернопільщина», 1968 року видання. Восени цього ж року за розпорядженням тодішнього голови райвиконкому Слободяна Д. і під пильним наглядом і відповідальним за виконання розпорядження, заступника голови райвиконкому Хашинського ратуш була повністю зруйнована [мову і правопис оригіналу збережено]» – наводить свідчення очевидців Данилюк П.М. та Боднара І.Р. (останнього, як і решту вихованців дитячого садка водили подивитися на процес руйнації ратуші) краєзнавець Руснак О.В.⁵⁵

У доробку Олександра Руснака зустрічаємо і опитування іншого, безпосереднього учасника подій Погорецького Євгена Івановича, 1938 р. н., який в той час працював водієм автомашини, задіяної в руйнації пам'ятки: «розбирали ратуш на протязі двох тижнів. Спочатку зняли дах і розібрали стіни верхнього поверху [...] потім вежу обв'язували тросом, другий кінець якого прив'язували до машини, що була обладнана цистерною для води і мала вагу 12 тон, і починали тягнути. Вежа хиталася, здавалося що вже падає, але знову і знову вона займала своє попереднє місце. Машина ставала «дибки» на задні колеса і знов падала на передні. Довго тривав двобій, але каміння не витримало, піддалося. Камінь за каменем ратушу розібрали. Залишилися лише просторі підземелля, які бульдозери загорнули і зрівняли із землею [мову і правопис оригіналу збережено]».⁵⁶

Не менш виснажливою виявилася радянська і для малих міських населених пунктів області. Оскільки в українській історіографії наразі немає окремої праці, присвяченої архітектурному ансамблю Скали над Збручем, ми зробимо особливий наголос на розгляді впливу процесу радянської на пам'ятки історії та архітектури цього населеного пункту [див. *Карта 1*].

24 березня 1944 р. війська Червоної армії увійшли в Скалу, а наступного дня були змушені її покинути. Складний рельєф та сильне німецьке угруповання відстрочили визволення містечка аж до 6 квітня 1944 р. При штурмі Скали загинуло 299 солдатів та офіцерів.⁵⁷ 22 грудня 1944 р. Скала-Подільський район втратив телефонний зв'язок з Тернополем, наприкінці цього місяця радянську адміністрацію було усунуто в 11 сільських радах (Туриньче, Іванків тощо), а 26 грудня 1944 р. українські повстанці пішли на штурм Скали.⁵⁸ Лише екстрене перекидання військових підрозділів деблокувало райцентр. Представники влади здійснювали показові страти учасників націоналістичного підпілля з метою залякування населення, на центральній вулиці Скали-Подільської, 25 березня 1945 р. було повішано Павлюка Дмитра (псевдо «Сірко»).⁵⁹ 9 березня 1950 р. поблизу містечка, на лівому березі

⁵⁵ Руснак, О. (б.д.) Ратуша в м. Залішки. Retrieved January 4, 2017, from <http://zal.te.ua/index.php/statti/istorija-kraju/5-ratusha-v-mzalishchyky>.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Косач, М. (1997). Скала-Подільська: історичні замітки. Скала-Подільська, 55.

⁵⁸ Мизак, Н. (1998). За тебе свята Україно. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА. Чернівці: «Буковина», 116.

⁵⁹ Косач, М. (1997). Скала-Подільська: історичні замітки. Скала-Подільська, 56.

⁶⁰ Гуменний, С. (2015). Скала над Збручем: 800 років історії. *Гардаріка: матеріали Всеукр. Конкурсу наук.-популяр. статей*, 64.

⁶¹ (2008). Тернопільський Енциклопедичний Словник. Т. 3. П – Я, 269. Тернопіль: ВАТ ТВІПК «Збруч».

⁶² Косач, М. (1997). Скала-Подільська: історичні замітки. Скала-Подільська, 31, 54.

р. Збруч співробітники МДБ УРСР спалили тіло генерала-хорунжого УПА Р. Шухевича (Т. Чупринки) та скинули прах у річку.⁶⁰

Радянізація мала вплив чи не на всі сфери життя містечка. Пам'ятник польському королю Яну III Собезькому було замінено монументом В. Леніну (сьогодні це місце також не пустує – там розміщена меморіальна стела українському історикові М. Грушевському, який 1896 р. обвінчався у Скалі з М. Вояківською, сестрою дружини пароха Скали о. Олександра Левицького).⁶¹ Це був не єдиний пам'ятник «вождю світового пролетаріату» у місті. В часі панування культу особи Й. Сталіна на площі перед усипальницею Голуховських та прохідною асфальтного заводу встановлено подвійний пам'ятник В. Леніну та Й. Сталіну (демонтований у 1956 р.) [див. *Фото 10*].

По хижачькому нова влада поставилася і до пам'яток історії. Дві центральні вулиці Скали, синагогу XVIII ст. та нову синагогу, зрівняно із землею задля спорудження овочеконсервного заводу [див. *Фото 11*]. У парафіяльному костелі було змонтовано дизельні генератори струму, через вібрацію яких обвалився шпиль споруди [див. *Фото 12*], а усипальницю графів Голуховських взагалі висадили у повітря. Проте, споруда виявилася міцною і тому одна стіна збереглася, при спробі її повторного зносу загинув монтажник металевого тросу, який мали використати для остаточного руйнування будівлі [див. *Фото 13*]. У місті функціонували дві школи, дитсадки, туристична база «Збруч» (1963 р.) та лікарня. Особливої уваги заслуговує турбаза, адже її споруджено на місці підірваного Червоною армією палацу графів Голуховських, конюшня цих колись всемогутніх політичних діячів стала приміщенням районної лікарні.

Особливо трагічною виявилася доля монументу, що прикрашав в'їзд до старого міста з боку фортеці. Граф Агенор Голуховський у 1840 р. споруджує обеліск в пам'ять про скасування турецького панування (народна назва «Пагурок»). Під обеліском в кам'яній гільзі, скріпленій по обох кінцях мідними обручами, знаходились згортки пергаменту, на одному з яких описано родовід графа, історію Скали, на другому – зображення гербів родини та фортеці з панорамою містечка, де у розкішному парку красується графський палац та будівлі фільварку.⁶² В цій гільзі також знаходилися портрети графа Войцеха-Станіслава Голуховського та його дружини Кароліни Баворовської. Оригінали артефактів сьогодні зберігаються у Тернопільському краєзнавчому музеї, а сам монумент «Пагурок» зруйновано радянською владою у 1976 р.

Колишній польський дім «Сокола» стає будинком культури, на якому встановлять меморіальну дошку розстріляному у 1937 р. діячеві Галревкому, ректорові Київського інституту народної освіти М. Барану. У післявоєнні роки будинок «Просвіти» перебудовується для потреб кінотеатру, спрощення зазнає декор багатьох будинків центральної частини міста [див. *Фото 14*]. Скала, в радянський період своєї історії, обростає асфальтним (його спорудження розпочалося фактично у центрі міста ще 1947 р.), щебеневим (1970-ті) заводами, ракетною частиною та військовим містечком. Наявність балістичних ракет із ядерними боеголовками робило

⁶³ Mermelstein, M. (2009). *Skala on the river Zbrucz. A history of the former Skala jewish community. Skala benevolent society*, New – York / Tel Aviv, 399.

⁶⁴ Кравченко, В. (2004). Бой с тенью. Советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества. *Ab Imperio*, (2), 329–368.

⁶⁵ Szulińska, M., Szuliński J., & Zieliński J. (2003). *Skala nad Zbruczem: dzieje, architektura, budownictwo*.

містечко режимним об'єктом аж до проголошення Україною незалежності і її відмови від такого типу озброєння. Кількома роками пізніше, останній, вже український, солдат покине місто, адже молода країна довірить свою безпеку країнам-підписантам Будапештського меморандуму (1994 р.). Буде відновлено Успенський костел, який прихистить римо-католиків та греко-католицьку громаду міста, а 1997 р. впорядкується єврейське кладовище.⁶³ Проте, чимало будівель зазнають і зараз спрощення деталізації оформлення фасадів внаслідок індивідуальних ремонтних робіт.

Проглянувши вищенаведений короткий і далеко не повний нарис змін, які зазнали архітектурні ансамблі трьох міських населених пунктів Тернопільської області можемо визначити наступні чинники, що вплинули на руйнування (знесення), демонтаж чи перебудову, спрощення декоративного оформлення фасадів пам'яток історії та архітектури. Проведена урбаністична студія дає можливість виокремити такі причини знищення радянською владою або керованими нею суб'єктами пам'яток містобудування:

- Ідеологічна причина, що найбільш рельєфно проявилася у «війні пам'ятників», формує візуальну складову історичної пам'яті українського суспільства. Саме скульптури, монументи, меморіальні дошки стали засобом означення приналежності певної території до якогось державного утворення з його програмно-ідеологічними засадами ведення зовнішньої і внутрішньої політики, «наочною ілюстрацією» панування держави чи ідеології.⁶⁴ Їх мистецька цінність, розміщення в центральній частині міст, у місцях масового скупчення населення мала символізувати могутність державного утворення, його легітимність. Так за часів Другої Речі Посполитої на площі Собеського (сучасний майдан Волі) у Тарнополі зведено монумент із кінною статуєю маршалка Польщі Юзефа Пілсудського з фігурами солдата та робітника, за радянських часів на цьому ж місці розмістився піший В. Ленін, який із перебудовою в СРСР та початком декомунізації поступився кінному Данилу Галицькому. Подібна ситуація мала місце в Скалі-Подільській, де на одному й тому ж місці, залежно від зміни влад, стояв спочатку обеліск Янові III Собеському, згодом В. Ленін, а за часу незалежності України меморіальна стела М. Грушевському. Безумовними ідеологічними противниками радянського режиму ставали статуї святих, меморіали та могили учасників українських визвольних змагань і навіть хрести тверезості або в честь скасування панщини (1848 р.). Тому їх, як пам'ятки, що мають сакральне, національно-культурне та релігійне навантаження, піддавали нещадному руйнуванню. Сумна доля спіткала фігуру св. Вінцентія з Феррари, пам'ятник св. Теклі, Фігуру-хрест на Загребеллі (теперішній мікрорайон «Дружба») із барельєфами св. Луки, Розалії і Франца у Тернополі, монумент «Пагурок», пам'ятний знак в честь скасування панщини 1848 р. на початку вул. Підзамче в Скалі-Подільській.⁶⁵

- Репресії, розгорнуті комуністичним режимом, фактично стали причиною знищення кількох об'єктів архітектурної спадщини, що мали безпосередній стосунок чи ставали зна-

⁶⁶ (2000). Кров'ю умився
Дністер. *За тебе, свята
Україно: Південне Надзбруччя
у визвольних змаганнях ОУН,
УПА: Чортківський надрайон
ОУН*. Кн. 2, 44–45. Чернівці:
Буковина.

⁶⁷ Циклиняк, Т. (2015). Коли
зруйнували тернопільський
Парафіяльний костел?
Retrieved January 4, 2017, from
[http://tarnopol1540.blogspot.
com/2015/12/blog-post_56.html](http://tarnopol1540.blogspot.com/2015/12/blog-post_56.html)

⁶⁸ Петровський, О., Гаврилюк,
О., Окаринський, В., & Крочак,
І. (2010). Тернопіль / Ternopol:
історія міста. Тернопіль:
Астон, 151.

ряддям, за допомогою якого здійснювалися репресивні заходи (приховання злочину стало причиною підризу залізничного мосту у Заліщиках 5–7 липня 1941 р.,⁶⁶ знищено входи в окремі підземні приміщення м. Тернополя, які стали братськими могилами в'язнів міської тюрми (червень – липень 1941 р.), досі не досліджене питання вірогідності масових вбивств і поховань на подвір'ї костелу смт Скала-Подільська).

- Неможливість подальшої експлуатації внаслідок «непоправної шкоди», завданої військовими діями, брак коштів на відбудову або відсутність економічно обґрунтованої потреби для експлуатації архітектурного об'єкту. «В зв'язку з тим, що напівзруйнований костел на розі вулиць Руської і Сталіна, по своїх архітектурних формах не може бути використаний для адміністративних або культурно-побутових потреб, а також немає змоги пристосувати його під будьякі інші потреби та враховуючи те, що він своїми руїнами псує вигляд міста і місце де він розташований, найбільш сприятливе для будівництва універмагу, виконком Тернопільської міської Ради депутатів трудящих, рішає: 1. Розібрати костел на розі вулиць Сталіна та Руської», – читаємо у доповіді Генадія Карасьова, – головного архітектора м. Тернопіль, під час ухвалення рішення № 699 «Про закріплення земельної ділянки під будівництво універмагу в місті Тернополі».⁶⁷

- Потреба пристосування об'єкту для виконання певних, не передбачених у початковому плані експлуатації, функцій. До прикладу, в Успенському костелі смт Скала-Подільська було змонтовано дизельні генератори, отримані в рахунок репарацій від німецької сторони після Другої світової війни. Постійна вібрація спричинила падіння пошкодженого бойовими діями шпилю, а пізніше напівзруйнований костел та підвальні приміщення палацу А. Тарло (І половина XVIII ст.) використовувалися як складські приміщення овочеконсервного заводу, в той час як підвал усипальниці графів Голуховських тривалий час служив магазином гасу та дизельного палива (про що свідчать залишки трафаретного напису на кованих дверях споруди). Іншим прикладом може бути Єзуїтський костел у м. Тернопіль, що у післявоєнний період зазнав перебудови в одне з приміщень швейної фабрики.⁶⁸

- Особистий (людський) фактор. Чимало випадків руйнування пам'яток історії та архітектури, спрощення деталізації фасадів відбувалися внаслідок особистої ініціативи або пасивної позиції партійних функціонерів, «трудових колективів» та населення міст взагалі. Тож можемо з певністю сказати, що більшість пам'яток було зруйновано руками самих галичан із надією на кар'єрний ріст, з певною економічною потребою, в умовах примусу або з інших особистих причин, зумовлених реаліями радянського періоду історії Тернопілля (1939-1991 рр.).

Отже, сьогодні Тернопільщина загалом та її міста зокрема виглядають по-іншому аніж на початку XX століття. Виросли і занепали індустріальні та сільськогосподарські комплекси, біль-

⁶⁹ Каплінська, М. (2013). Довгі ринки в історичних містах Східної Галичини. Вісник Національного університету «Львівська політехніка», (757), Архітектура, 302–309.

⁷⁰ (б.д.) Знищений храм у Тернополі відновлюють у 3D. Retrieved January 4, 2017, from http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/temples_church_property/46547/

⁷¹ (б.д.) 80-річний митець розповів про унікальні вітражі Тернополя, велика частина яких вже знищена. Retrieved January 4, 2017, from <http://www.0352.ua/article/856175>

шість сільських та міських населених пунктів втратили свій звичний архітектурний ансамбль і колорит, що сформувався у попередні сторіччя. Сьогодні Тернопілля найбільш етнічно однорідний (97,8% населення є українцями згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.) та україномовний регіон нашої країни. До невпізнання змінилися центральні частини характеризованих у пропонованій статті населених пунктів: м. Тернополя, м. Заліщики та смт Скала-Подільська. Якщо два останні міські поселення в цілому зберегли, щоправда у жалюгідному стані, унікальну, довоєнну забудову центру (варто згадати хоча б залишки довгого ринку в Скалі-Подільській – одного з українських аналогів давнього ринку Długi Targ у Гданську),⁶⁹ втративши кілька своїх основних пам'яток, логічне міське планування та ліплення і декор на фасадах, то обласний центр не відновив своє історичне осердя фактично повністю.

Лише із набуттям Україною незалежності, початком декомунізаційних процесів, у Тернополі активно розгорнулася кампанія відбудови втрачених архітектурних цінностей, зокрема вдалося відновити Успенську церкву «На рогатці» разом з дзвіницею, реставровано практично всі святині міста, Віктором Харою створено тривимірну (3D) модель Парафіяльного костелу Пресвятої Діви Марії Неустанної Помочі,⁷⁰ поблизу колишнього Домініканського костелу встановлено макет довоєнної центральної частини міста.

9 квітня 2015 р. Верховна Рада України прийняла пакет законів, які започаткували нову хвилю декомунізації, – «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у XX столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945». Станом на 2016 р. у м. Тернополі фактично не залишилося жодної пам'ятки архітектури, яка б мала комуністичне ідеологічне навантаження: за попередні два десятиліття демонтовано пам'ятники В. Леніну, В. Затонському (ім'я цього партійного функціонера було вилучене з назви обласної універсальної наукової бібліотеки), Я. Галану (також перейменовано названий на його честь педагогічний інститут, сьогодні ТНПУ ім. В. Гнатюка), К. Марксу, Й. Сталіну, пам'ятну дошку на честь возз'єднання Західної України з радянською на одному з корпусів медичної академії. Активні декомунізаційні процеси вилилися також у знищення окремих зразків оформлення архітектурних об'єктів, що були створені у радянський період, зокрема, сьогодні втрачено майже усі скляні вітражі Петра Кукурудзи.⁷¹

Очевидно, що пропонована стаття ні за обсягом, ні за охопленням джерельної бази не претендує на роль останнього слова, сказаного в дослідженнях видозміни урбаністичного середовища Тернополя, Заліщиків та Скали-Подільської після приходу радянської влади. Її метою було привернути увагу до недослідженого в українській історіографії (на відміну від закордонної) явища трансформації міст і містечок Тернопілля, їх архітектурних ансамблів,

впливу міського середовища, його полікультурності на створення неповторної атмосфери східногалицького міста, яка трансформувалась в міф про «щасливу довоєнну Галичину». Рецепції на цю тему можуть стати предметом окремих наукових студій.

Проведене дослідження дозволяє нам окреслити основні чинники (ідеологічний, військовий, соціально-економічний, політичний та особистий), що вплинули на руйнування, перепланування, деструктивні процеси чи реконструкцію архітектурних об'єктів на терені Тернопілля. Їх вивчення дозволить нам зрозуміти мотиви, потреби, що спричинили фактичне знищення цілих міських ансамблів з їх урбаністичними, культурно-історичними середовищами. Без розуміння причини цих змін наші знання про історію України та її складових частин будуть далеко не повними, ми не зможемо зрозуміти реалії життя, канву перетворення масової свідомості 20–30-х рр. XX ст., періоду Другої світової війни (1939–1945) та післявоєнного періоду (1945–1991), формування історичної пам'яті загалом. Вивчення архітектурних, ідеологічних трансформацій, еволюційного та регресивного розвитку урбаністичного середовища дозволяє сформулювати чітку візію повсякденного життя, культурного та ідеологічного середовища на певному локальному етапі історичного розвитку. Подальше дослідження впливу радянзації та декомунізації на архітектурне обличчя міст і містечок Тернопільської області (на прикладі м. Тернопіль, м. Заліщики та смт Скала-Подільська) у 1939 - початку XXI ст., на нашу думку, не втрачає актуальності, оскільки дозволяє сфокусувати увагу на містобудівних пам'ятках, як цінному джерелі для вивчення історії рідного краю та історії взагалі.

REFERENCES

- Blicharski Czesław E. (1993). Tarnopol w latach 1809–1945: od epizodu epopei napoleońskiej do wypędzenia.
- Czołowski Aleksander. (1892) *Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego*.
- Jotsaw Z. (1927). *Z Łodzi do Wschodnich Karpat: Worochta, Żabie, Jar-emcze, Kutry, Zaleszczyki*.
- Mermelstein M. (2009). Skala on the river Zbrucz. A history of the former Skala jewish community.
- Schwartz J. (1931). Zaleszczyki i okolica.
- Sword K. (1995). Polityka wyznaniowa władz sowieckich na terenie Białorusi Zachodniej w latach 1939-1941. *Spółeczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1945*.
- Szulińska Margerita, Szuliński Jan, Zieliński Jarosław. (2003). *Skala nad Zbruczem: dzieje, architektura, budownictwo*.
- Andrukhovych S. (2015). Feliks Avstriia: roman.
- Barmak M., Barmak O. (1997). *Nash kraj – Ternopilshchyna*.
- Bodnar I. (2010). Bula u Zalishchychakh ratusha. *Homín vikiv: nauko-vo-kraieznavchyi litopysnyi zbirnyk Zalishchanshchyny*. Vyp. 1, 30–33.
- Boitsun L. (2005). Ternopil u plyni lit. Istoryko-kraieznavchi zamalovky.
- Belynskii P. (1894). Misto Ternopol y yeho okolytsia. II. *Rocznik Kulka Naukowego Tarnopolskiego za rok 1893*. 67–121.
- Veryha V. (1993). Tam, de Dnister kruto v'ietsia: ist. narys vykhovno-osvitnoi polityky v Halyyni na prykladi uchytelskoi seminarii ta himnazii v Zalishchychakh 1899–1939.

- Vynnychuk Iu. (2013). *Tanho smerti: roman*.
- Holyk R. (2007). «Halychyna» yak semiotychna problema: do arkhеолоhii obraziv ta stereotypiv. *Confraternitas. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Yaroslava Isaievycha. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats*. Vyp. 15. 708–719.
- Hrom'iak R. (1989). Istorychna proza Yuliana Opilskoho. *Opilskyi Yulian. Zoloty lev*. 398–411.
- Humennyi S. (2015) Nelehalni mihratsii na ukrainskomu vidrizku radiansko-polskoho kordonu u 20–30-kh rr. XX stolittia. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 42. 62–67.
- Humennyi S. (2015) Skala nad Zbruchem: 800 rokiv istorii. *Hardarika: materialy Vseukr. konkursu nauk.-populiar. statei*. 52–67.
- Grankin P. (2001). Maister neohotyky Teodor Marian Talovskyi (1857–1910). *Buduiemo inakshe*. № 2. 38–39.
- DATO, F. R-274, Op. 1, Spr. 123, ark. 6, 114zv, 116, 118; Op.2, Spr. 102a, ark. 176, 246, 288.
- Znyshchenyi khram u Ternopoli vidnovliuiut u 3D. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/temples_church_property/46547/
- Zolotniuk A. 80-richnyi mytets rozpoviv pro unikalni vitrazhi Ternopolia, velyka chastyna yakykh vzhe znyshchena. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.0352.ua/article/856175>
- Istoryko-arkhitekturnyi oporny plan m. Ternopolia. (2012). DP «UKRZAKhIDPROEKTRESTAVRATSIA».
- Istoriia mist i sil URSR: V 26 tt. T. XIX: Ternopilska oblast. Nechai S. P. (holova redkol.). Kyiv: Instytut istorii AN URSR.
- Kaplinska M. V. (2013) Dovhi rynky v istorychnykh mistakh Skhidnoi Halychyny. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*. № 757: Arkhitektura. S. 302–309.
- Kosach M. (1997). Skala-Podilska: istorychni zamitky.
- Kravchenko, V. (2004). Boi s teniu. Sovetskoe proshloe v ystorycheskoi pamiaty sovremennoho ukraïnskoho obshchestva. *Ab Imperio*. No 2. 329–368.
- Kravcheniuk O. (1992). Ukrainska tserkovna hromada v Ternopoli. *Ternopil: pohliad kriz stolittia. Istoriia mista ochyma emihrantiv*.
- Kucherenko A. (2015). Ukrainske pytannia v diialnosti Ahenora Holukhovskoho. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: Zb. nauk. pr. Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly*. Vyp. 14. 80–85.
- Lem Stanislav. (2002). Vysokyi Zamok.
- Lepkyi B. (1991). Kazka moioho zhyttia. *Yoho zh. Tvory v dvokh tomakh*. T. 2. 447, 450.
- Myzak N. (1998). Za tebe sviata Ukraino. Pivdenne Nadzbruchchia u vyzvolnykh zmahanniakh OUN-UPA.
- Ostap'iuk B. (1984) Davnii Ternopil: Istorychni narysy, postati, kartyny khliborobskoi pratsi, tradytsiini sviatkuvannia, spohady.
- Ostap'iuk B. (1958, April 10). Ternopilski mishchany-«kavuny». *Svoboda*. Ch. 68. S. 4.
- Pahiria O. Mistsia natsyystskoho teroru na terytorii Ternopilshchyny, 1941–1944 rr. [Elektronnyi resurs] Rezhym dostupu: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=363>
- Patryliak Ivan. (2010). Ukraina v roky Druhoi svitovoi viiny: sprobа novoho kontseptualnoho pohliadu.
- Petrovskyi O., Havryliuk O., Okarynskyi V., Krochak. (2010). Ternopil / Tarnopol: istoriia mista.
- Redlikh Shymon. (2002). Razom i narizno v Berezhnakh. Poliaky, yevrei ta ukraintsi, 1919-1945.

Rusnak O. Ratusha v m. Zalishchyky. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zal.te.ua/index.php/statti/istorija-kraju/5-ratusha-v-mzalishchyky>

Semeniv, O. Ie. Ternopil u vohni: khronika podii vesny 1944 roku. – Ternopil: Terno-hraf, 2011. – 192 s.

Solodko P. Reisovi avtobusy na Halychyni u 1930-ykh// Istorychna pravda. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/04/5/79829/>

Ternopil'skyi Entsyklopedychnyi Slovnyk. (2008). T. 1.

Ternopilshchyna. Istorii mist i sil: u 3-kh tomakh. Tom 1. (2014).

Ternopol // *Bolshaia sovetskaia entsyklopediia (BSE)*. (1969–1978).

Tsyklyniak T. Koly zruinuvaly ternopil'skyi Parafialnyi kostel? [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://tarnopol1540.blogspot.com/2015/12/blog-post_56.html

Underko O. (2010) Skala na Podilli.

Сергей Гуменний

**ВЛИЯНИЕ СОВЕТИЗАЦИИ И ДЕКОММУНИЗАЦИИ
НА АРХИТЕКТУРНЫЙ ОБЛИК ГОРОДОВ И ГОРОДКОВ
ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ (НА ПРИМЕРЕ
Г. ТЕРНОПОЛЬ, Г. ЗАЛЕЩИКИ И ПГТ.
СКАЛА-ПОДОЛЬСКАЯ) В 1939 г. – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА**

В статье рассматривается, актуализированная для украинской историографии, проблема влияния советизации на урбанистическую среду городских населенных пунктов современной Тернопольской области: городов Тернополь и Залещики, пгт. Скала-Подольская.

Предлагаемая статья освещает вопрос исследования причин и процесса исчезновения характерных архитектурных ансамблей, исторических памятников и религиозно-культовых объектов обусловленный идеологической, репрессивной и социально-экономической политикой советской власти в 1939–1991 гг. Произведенный акцент на предпосылках формирования мультикультурной среды города Восточной Галичины, его эволюцию в мононациональный под влиянием советизации западноукраинских земель, геноцида евреев в период Второй мировой войны. Отдельно обращено внимание на восстановление или реконструкцию уничтоженных архитектурных памятников, устранения тоталитарных символов в рамках процесса декоммунизации 1991–нач. XXI в.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Тарнополь (Тернополь), Залещики, Скала над Збручем (Скала-Подольская), 1939–1991 гг., советизация, урбанистическая среда, декоммунизация.

Serhii Humennyi

**INFLUENCE OF SOVIETIZATION AND
DECOMMUNISATION ON THE ARCHITECTURAL
LOOK OF CITIES AND TOWNS IN TERNOPIL REGION
(ON THE EXAMPLE CITY OF TERNOPIL,
AND ZALISHCHYKY, TOWN OF SKALA-PODILSKA)
IN 1939 – THE BEGINNING OF XXI CENTURY**

The article discusses actualized novelty for Ukrainian historiography, the problem of the impact of sovietization of the urban environment of the mod-

ern urban settlements of the Ternopil region: cities Ternopil and Zolishchyky, town of Skala-Podilska.

This article highlights the issue of research of the causes and the process of the disappearance of the characteristic architectural complexes, historical monuments and religious places of worship due to ideological, repressive and socio-economical policy of the Soviet regime in 1939–1991. It was made an emphasis on the premises of the formation of a multi-cultural environment of the cities of Eastern Galicia, its evolution in mononational cities influenced Sovietization of Western Ukraine, the genocide of the Jews during the Second World War. Separately it was drawn an attention to the restoration or reconstruction of destroyed monuments, elimination of totalitarian symbols in the process of decommunisation in 1991– early XXI century.

Keywords: Eastern Galicia, Tarnopol (Ternopil), Zolishchyky, Skala on the river Zbruch (Skala-Podilska), 1939–1991, sovietization, urban environment, decommunisation.

ТАБЛИЦЯ 1					
Назва міста	Загальна кількість населення	Кількість євреїв	Кількість поляків	Населення станом на 2001 р. (для порівняння)	Рік та джерело походження даних
Тарнополь (Тернопіль)	44 000	Близько 18 000	Близько 20 000	227 755	Петровський О., Гаврилюк О., Окаринський В., Крочак І. Тернопіль / Тарнополь: історія міста. – Тернопіль: Астон, 2010. – 216 с.; Всеукраїнський перепис населення 2001 р.
Заліщики	7322	2757	1395	10 100	1938, Шематизм всего клира Епархії Станиславівської; Всеукраїнський перепис населення 2001 р.
Скала над Збручем (Скала-Подільська)	6705	2322	958	4234	1938, Шематизм всего клира Епархії Станиславівської; Всеукраїнський перепис населення 2001 р.

Фото 1

Дім польського товариства «Сокіл» у м. Тернополі до
(вгорі листівка Альфреда Бруггера, 1908 р.)
і після спрощення декору фасадної частини та перебудови
(Сучасний Кінопалац ім. Франка)

Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-U-6193

Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-U-6195

Фото 2
Домініканський костел
(м. Тернопіль, сучасний
Катедральний Собор
Непорочного Зачаття
Пресвятої Богородиці УГКЦ)
Фото вгорі – вигляд собору
у 1938 р. (із фондів НАС),
фото внизу – вигляд
Домініканського костелу
після визволення
м. Тернополя (весна 1944 р.)

Фото 3
Залізничний міст у Заліщиках
(30-ті рр. XX ст.)

Фото 4
Палац графів Голуховських у Скалі над Збручем
(приблизно 30-ті рр. XX ст.). На місці зруйнованого 1940 р. радянськими
військами палацу у 1963 р. споруджено турбазу «Збруч»
(фото із фондів Скала-Подільського краєзнавчого музею)

Фото 5

Магістрат м. Тарнополя та пам'ятник Адаму Міцкевичу (листівка).
Сьогодні на місці зруйнованої ратуші стоїть пам'ятник О. Пушкіну

Фото 6.
Тристоронній годинник
навпроти Парафіяльного костелу
(листівка) та його точна копія
встановлена на історичному
місці розташування
(сучасний бульвар
Т. Шевченка)
у 2014 р.

Фото 7

Парафіяльний костюл
Пресвятої Діви Марії Неустанної
Помочі зведений 1908 р. (вгорі)
та збудований на його місці
у 1959 р. Центральний універмаг
м. Тернополя

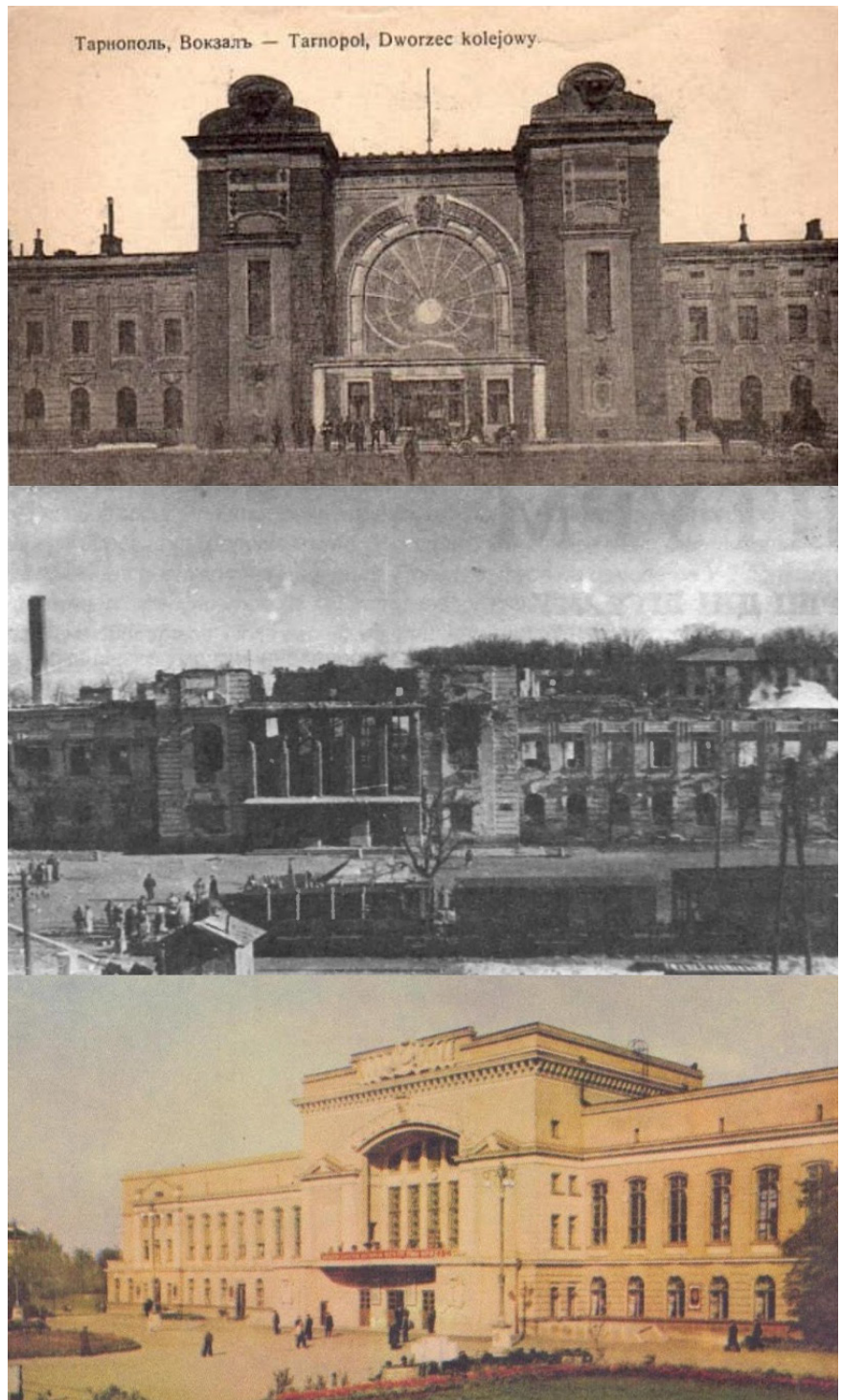

Фото 8

Тернопільський залізничний вокзал у 1930-х рр. (вгорі, листівка), після бомбардувань 1944 р. (посередині) та його реконструйований вигляд станом на 1952 р. (внизу)

Фото 9

Міський магістрат м. Заліщики (листівка поч. XX ст.).
Зруйнований у 1969 р.

Палац
Адама Тарло
(XVIII ст.)

Церква
Св. Миколая
(1885)

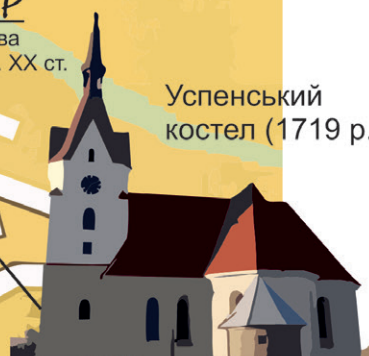
Територія
плодоконсервного
заводу
(знесення
частини центру
міста 40-50 рр.
XX ст.)

Єврейське кладовище

ЦЕНТР
забудова
XIX- поч. XX ст.

Успенський
костел (1719 р.)

Dom Sokoła
(Будинок культури)
1913 р.

Палац і парк графів Голуховських
(зруйнований у 1940-х)

Карта пам'яток Скали-Подільської
© Гуменний С. Л. 2016

Карта 1

Пам'ятки Скали-Подільської

Фото 10

Пам'ятник Леніна і Сталіна у Скалі, 1950-ті роки
(із особистого фотоархіву Мелимуки Зиновія)

Фото 11

Спорудження овочеконсервного заводу у Скалі-Подільській (поч. 1950-х рр.). Для цього будівництва знесено дві центральні вулиці містечка із синагогою XVIII ст. та забудовою кінця XVIII – поч. XX ст. яку можемо побачити на нижньому панорамному фото 1917 р. (для зручності орієнтації жовті стрілки вказують на вцілілий будинок).

Фото 12

Наслідки військових дій та встановлення дизельних генераторів електричного струму в Успенському костелі Скали-Подільської. Вгорі вигляд станом на 1985 р., внизу – сучасний стан (2013 р.)

Фото 13

Родова усипальниця графів Голуховських у Скалі-Подільській:
вигляд на початку XX ст. та сучасний стан (2013 р.).

Фото 14

Яскравий приклад радянського спрощення деталізації фасадів будівель. На фото 1983 р (вгорі) адміністративне приміщення овочеконсервного заводу до його перебудови, внизу – сучасний стан (2011 р.)

УДК 321.01(477.44)

Тетяна Каросва,

*доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та культури України Вінницького
державного педагогічного університету
ім. Михайла Коцюбинського
e-mail: urasim@list.ru*

З ДОСВІДУ РОБОЧОЇ ГРУПИ ЩОДО «ДЕКОМУНІЗАЦІЇ» ПУБЛІЧНОГО МІСЬКОГО ПРОСТОРУ ВІННИЦІ: ПОГЛЯД ІСТОРИКА

У статті висвітлюється діяльність робочої групи, створеної для виконання Закону України «Про засудження тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» у Вінниці. Група мала виявити у публічному міському просторі символи, що містять комуністичну та радянську символіку, розробити рекомендації та пропозиції щодо перейменування міських топонімів, які символізували комуністичний тоталітарний режим.

Пропонований у статті матеріал упорядковано такими блоками: а) створення робочої групи; б) алгоритм прийняття рішень робочою групою (погляд істориків); в) наукові засади роботи групи істориків; г) відбір об'єктів для подальшого обговорення; д) порядок обговорення запропонованих нових назв.

До складу міської робочої групи увійшли 6 місцевих істориків різних поколінь та з різних організацій, як державних, так й громадських. Робота групи істориків була організована на підставі поданих нижче принципів:

толерантності (передбачає повагу до різних канонів історичної пам'яті, крім обговорюваного);

історизму (врахування не тільки подій минулого, а й тенденцій теперішнього та завдань майбутнього);

просвітництва (має сприяти формуванню діалогу / колективної пам'яті різних соціальних груп населення);

цілісності з перспективою формування цілісного образу (іміджу) / бренду міста.

Для впорядкування роботи було розроблено низку маркерів щодо практики перейменування топонімів, що мали застосовуватися одночасно або послідовно, залежно від конкретної ситуації, але кожна пропозиція розглядалася з врахуванням цих підходів:

історичності (передбачає відновлення історичної назви, запровадження історико-урбаністичних практик);

комеморації (традиційно спрямовує увагу на формування національно-державної ідентичності та культурної матриці нації, проте вінницька група апелювала до ідентичності локальної міської спільноти, не полишаючи загальнонаціональних завдань);

локальності (обумовлюється особливостями регіональної (Вінниці, Брацлавщини, Поділля) природи, історії, економіки та культури);

конкретності (передбачає обумовленість топоніму його конкретними місцевими (у масштабах топоніму) обставинами (географічними, біологічними, індустріальними, культурними, релігійними, персоніфікованими тощо);

актуалізації (враховується необхідність акцентування уваги на певних подіях та особах, як правило, не національного масштабу).

Усього було перейменовано 147 топонімів (85 назв) та змінено обґрунтування 5 назв 12 топонімів з 836 міських топонімів. Таким чином декомунізація охопила 19% міської топонімічної системи.

Ключові слова: декомунізація, Вінниця, топонімічна система, топонім, комеморація

У незалежній Україні вже виросло нове покоління, навколо якого у публічному просторі продовжували панувати радянські та комуністичні комеморативні практики, зокрема зберігалися відповідні топонімічна система і монументальні пам'ятки. І це не могло не продукувати образи минулого. А країна змінювалася. Старі уподобання і симпатії гальмували зміну встановленого порядку на нові починання. Попри безумовну потребу історичної тягlosti, в нових політичних і соціальних обставинах для поступального руху потрібні були нові практики реагування на сьогодення, нова колективна пам'ять. Декомунізація публічного простору була одним з найнагальніших завдань суспільства. У 2015 р., хоч і з запізненням, цей процес був розпочатий на державному рівні. Насамперед він торкнувся топонімічної системи – найзручнішого інструмента колективного вироблення минулих, який дає при цьому можливість висловлення різних поглядів у політичній, культурній, мовній та релігійній площинах на місцевому і державному рівнях. Досвіду «декомунізації» і спробі впливу на формування нової ідентичності міського простору на прикладі Вінниці присвячена пропонована публікація.

Тривалий час вінницька топонімічна система формувалася та змінювалася залежно від політичних подій, державної політики та ідеології. Початок масових перейменувань вулиць і площ у Вінниці датується 1830-ми рр., після затвердження генерального плану розвитку міста, що розроблявся з 1825 р. Саме за царювання Миколи I централізаторська політика російської влади позначилася на уніфікації назв вулиць. Купецькими, Дворянськими, Миколаївськими, Петропавлівськими вулицями заряснів міський ландшафт всієї Російської імперії.

Наступне широкомасштабне втручання у топоніміку міста відбулося 1910 р. Міською управою було затверджено найменування та перейменування 69 топонімів (хоча ще на початок XX ст. у місті (без передмість) рахували 44 вулиці, 11 провулків та 6 площ, що мали назви)¹. Основою нової топоніміки обрали історичні події та постаті, причому події місцевої історії розглядалися в контексті імперської історіографії. Типовими формулами обґрунтування стали фрази, на кшталт: «на честь Олега, який силою та переговорами прилучив населення теперішнього Поділля до Київської Русі». Цей же імперський контекст позначився і на найменуванні

¹ (1911) Путеводитель и справочник по г. Виннице с календарем на 1911 г. Винница, 62-63.

мікрорайону «Слов'янська сторона» та його вулиць (Сербська, Польська, Болгарська, Герцоговінська, Чеська тощо).

Топонімічна система міста практично повністю змінилася у 1921 р. У Вінниці тоді нараховувалося 102 вулиці та 25 провулків, включаючи передмістя Старе місто¹, з яких 109 (85,8%) радянлізували. Упродовж наступних двадцяти років відповідно до пропагандистських цілей Комуністичної партії та уряду вулиці продовжували перейменовувати по другому, а то й третьому колу. Особливо яскраво це проявилось у 1930-х рр., коли формувався образ нового радянського героя – сучасника. Імена на той час живих людей (Ширшова, Папаніна, Осипенко, Чкалова) увічнювалися у назвах вулиць. Паралельно з цим зникали імена «ворогів народу» – Троцького, Раковського, Чубаря тощо.

У вересні 1941 р. нацистська окупаційна влада провела кампанію з дерадянізації топонімічної міської системи з відчутним елементом українізації². Але цей первинний варіант не задовольнив нову владу, тому наступного року був розроблений інший проект, а 1943 р. ще один. Загальна українізаційна спрямованість зберігалася, проте така ситуація аж ніяк не могла сприяти укоріненню нової топонімічної системи, тим більше, що наступного року з поверненням радянської влади було відновлено довоєнні назви.

Відтоді практика перейменувань, особливо ювілейних (1954, 1957, 1967, 1975, 1985 рр.), звично продовжувалася. У 1950–1960-ті рр. у міську межу увійшли передмістя Тяжилів (1950), Сабарів (1967), Вінницькі Хутори (1968). Через дублювання назв вулиць топонімічна міська мережа потребувала уніфікації, тому у травні 1968 р. 52 вулиці та провулки було перейменовано.

Наступною кампанією з масового перейменування (26 топонімів) стали 1990–1993 рр., коли частково відновили історичні назви, частково декомунізовано старі.

У 1992 р. демонтували пам'ятник В.І. Леніну на центральній площі, яка з того ж року почала називатися майданом Незалежності. Фактично це був перший випадок зникнення пам'ятки історії та монументального мистецтва з міського ландшафту, адже до революції у повітовій Вінниці не було жодного пам'ятника, під час нацистської окупації 2 наявних об'єкти залишилися на місцях, хоча написи постраждали. Пам'ятник Й.В. Сталіну «розчинився» якось тихо, адже стояв він на периферії міста, біля заводууправління хімзаводу, і був мало презентабельним.

У 2015 р., розпочинаючи нову хвилю декомунізації топонімічної системи міста, історики прагнули свідомо підійти до практики перейменувань вулиць, щоб не повторювати пам'ятні церемонії попереднього ладу. Деконструкція обіцяла стати продуктивною. Міська топоніміка мала обслуговувати потреби саме місцевої громади, а вже потім розчинятися у загальнодержавному контексті.

Створення робочої групи. Робоча група з питань заборони використання комуністичної та націонал-соціалістичної (нацистської) символіки на території Вінниці при Вінницькій міській раді мала виявити знаки і символи у публічному міському просторі, що містять комуністичну та радянську символіку, розробити пропозиції щодо зміни відповідних міських топонімів.

¹ Державний архів Вінницької області, ф. Р-230, оп. 3, спр. 65, арк. 33-36.

² Там само, ф. Р-1312с, оп. 1с, спр. 1355, 23 арк.

Перше організаційне засідання робочої групи відбулося 25 червня 2015 р. Законодавством передбачалося завершення «декомунізації» до 21 листопада 2015 р., проте у місті вона тривала до 29 квітня 2016 р., коли міські депутати ухвалювали рішення щодо об'єктів, які викликали особливо гострі дискусії.

Ядро робочої групи склали історики: доктор історичних наук, директор Державного архіву Вінницької області Юрій Легун; доктор історичних наук, завідувач кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського Ольга Коляструк; кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, соціально-політичних дисциплін та етнології Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського Тетяна Кароєва; кандидат історичних наук, член обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією. Вінницька область» Сергій Калитко; директор Вінницького обласного краєзнавчого музею Катерина Висоцька та керівник ГО «Спільнота «Історія Вінниці» Олександр Федоришен. Крім них, до складу робочої групи увійшли депутати міської ради Наталя Космина, Степан Бессолов, Антоніна Іващук; голова Асоціації органів самоорганізації населення м. Вінниці Наталія Панчук; головний архітектор міста Олександр Рекута та начальник Вінницького БТІ Діна Нагірняк. Головою робочої групи було призначено заступника міського голови Андрія Реву.

Алгоритм прийняття рішень робочою групою (погляд істориків). Історики ухвалили рішення працювати додатково. Вони збиралися окремо для попередніх дискусій і, лише узгодивши свою позицію, виходили зі спільними пропозиціями для обговорення з іншими членами робочої групи. Чи були протиріччя між істориками? Були. Адже шість осіб, представники різних поколінь, зі своїми поглядами, світоглядними уявленнями, врешті-решт, власними історичними симпатіями не могли не сперечатися один з одним. Проте на засіданнях робочої групи, як правило, озвучувалася єдина позиція за кількома виключеннями, коли вже її члени включалися в активне обговорення конкретної ситуації.

Поточні рішення робочої групи оприлюднювалися через ЗМІ та інтернет-ресурси. Для спрощення контактів з вінничанами істориками було створено електронну пошту за адресою: vindecomun@gmail.com, куди можна було надсилати пропозиції, коментарі та зауваження. Усього на електронну адресу звернулося понад 400 дописувачів. На поштову адресу міської ради надійшло понад 70 звернень. Серед конструктивних листів варто згадати 27 комплексних пропозицій, зокрема від історика, краєзнавця Андрія Баніта (близько 50 назв), журналіста Олександра Дмитрука (близько 60 назв). Деякі вулиці, особливо центральні, постійно знаходилися під прицілом вінницької громадськості, тому для кожної, врешті-решт, набралось від 3 до 5 варіантів назв.

Після другого засідання, у середині липня 2015 р., відбулася прес-конференція, на якій істориками було оприлюднено попередній список вулиць, що мали бути перейменовані, і прокоментовано появу кожної позиції у цьому переліку.

У середині серпня був надрукований список пропозицій з новими назвами топонімів та список об'єктів, що підлягають демонтажу.

Через осінні вибори у Верховну Раду України та місцеві Ради процес ухвалення рішень дещо уповільнився, і упродовж трьох місяців городяни мали можливість обговорити пропозиції, ще раз запропонувавши своє бачення. Перші громадські слухання провели лише 4 грудня, а рішення міськими депутатами ухвалювалося уже 25 грудня 2015 р., проте рішення щодо низки топонімів (6 назв) було відкладено, і другі громадські слухання уже проводилися 7 квітня. Остаточне рішення щодо решти топонімів та об'єктів, що підлягають демонтажу, ухвалили 29 квітня 2016 р.

Наукові засади роботи групи істориків. Історики усвідомлювали, що за браком часу у громадських активістів радянська схема «спочатку нищити, а потім будувати» може автоматично актуалізуватися і перенестися на будівництво українськості через декомунізацію. Вони також розуміли, що багатьом може здатися, що простим «вирізанням» небажаних фрагментів минулого можна змінити суспільство. Водночас обговорювалося, що у частини населення внаслідок миттєвого зникнення шару історії з середовища, в якому пройшло майже все життя людей, можуть виникнути думки про непотрібність/безрезультативність їхнього життя. Історики міркували, що збереження у назвах топонімів відповідних асоціацій сприятиме збереженню пам'яті про ці події, і це має позитивні риси: тяглість історії для особистісної пам'яті, свідчення про особисту присутність в історії: «ця епоха – це моє життя». У такий спосіб ніби легалізується (підтверджується існування) буття конкретної людини. Перекреслення елементів минулого ніби позбавляє сенсу, перекреслює усе життя певних поколінь. Старі уподобання та симпатії могли допомогти сприйняти нову назву, щоб мінімізувати ускладнення нової повсякденної практики. Тому члени групи прагнули максимально використати старі комеморативні практики у нових реаліях (наприклад, пропонуючи вулицю Червоноармійську перейменувати у Стрілецьку, де розташовані військові частини до сьогодні; Піонерську – у Пластову). Вони поставили собі за мету підлаштовувати топонімічну систему під людей, які жили або відвідували ті чи інші вулиці, водночас не полишаючи прагнення вплинути на формування пам'яті конкретної вінницької міської спільноти та оформлення політичної ідентичності.

Усвідомлюючи тиск суспільства, враховуючи власного життєвий досвід, політичну ситуації в країні історики намагалися впорядкувати свою діяльність, чітко окресливши підходи та такі принципи роботи «історичної» групи:

- толерантності (передбачає повагу до різних канонів історичної пам'яті, крім обговорюваного);
- історичної тяглість (апелує не тільки до минулого, а й до тенденцій теперішнього та завдань майбутнього);
- просвітництва (має сприяти формуванню діалогу/колективної пам'яті різних соціальних груп населення);
- цілісності з перспективою формування цілісного образу (іміджу) / бренду міста.

Для впорядкування роботи було розроблено низку маркерів щодо практики перейменування топонімів, які мали застосовува-

тися одночасно або послідовно, залежно від конкретної ситуації. Кожна пропозиція розглядалася з урахуванням:

- історичності (передбачає відновлення історичної назви, запровадження історико-урбаністичних практик);
- комеморації (традиційно спрямовує увагу на формування національно-державної ідентичності та культурної матриці нації, проте вінницька група апелювала до ідентичності локальної міської спільноти, не полишаючи загальнонаціональних завдань);
- локальності (обумовлюється особливостями регіональної (Вінниці, Брацлавщини, Поділля) природи, історії, економіки та культури);
- конкретності (передбачає обумовленість топоніму його конкретними місцевими (у масштабах топоніму) обставинами (географічними, біологічними, індустріальними, культурними, релігійними, персонологічними тощо);
- актуалізації (враховується необхідність акцентування уваги на певних подіях та особах, як правило, не національного масштабу).

Відбір об'єктів для подальшого обговорення. Хоча Вінницька міська рада, створюючи робочу групу, цілком логічно залучила до співпраці департамент архітектури, який надав членам робочої групи список з 127 топонімів, що мають бути перейменованими, група істориків ухвалила рішення обговорити цей список окремо і уточнити його. Внаслідок їхньої діяльності був створений новий список, що складався з трьох частин: топоніми, які однозначно потрапляли під дію закону – 56 назв (102 топоніма); топоніми, що мали різну інтерпретацію і потребували додаткового обговорення – 25 назв (60 топонімів); топоніми, які можна зберегти, змінивши їхнє трактування – 7 назв (15 топонімів).

У другу частину списку потрапили, наприклад, такі топоніми, як вулиця Карла Маркса, який начебто не потрапляв під пряму дію законів про декомунізацію, проте усі асоціації, що виникали навколо нього у середнього та старшого покоління вінничан, вимагали переносу його імені у першу частину. Водночас топонім «Квітневий провулок» у населення сприймався уже як весняний, а не як провулок, названий на честь лєнінських квітневих тез 1917 р., тому його взагалі виключили зі списку перейменувань. Вулицю Першотравневу, попри збереження державного свята, вирішили перейменувати, і через загальну семантику назви, й через її локалізацію у центрі міста.

У третю частину списку потрапила, наприклад, вулиця Михайла Максимовича. За попередніми опитуваннями, значна частина городян вважала, що це видатний український вчений-енциклопедист, історик і етнограф, перший ректор Київського університету, а не член Подільського губерньського виконкому, який загинув у 1919 р. У цьому випадку прийнято рішення про збереження назви топоніма, але з новим трактуванням.

Після обговорень робочою групою оприлюднено було попередній список з 74 назв (134 топонімів), що мали перейменуватися, та 7 назв (15 топонімів), що мали змінити трактування. У подальшій роботі цей список додатково коригувався.

Істориками був складений також список об'єктів, які містили комуністичну символіку.

Порядок обговорення запропонованих нових назв. Для кожного топоніма пропозиції щодо нової назви обговорювалися приблизно за наступною схемою: 1) спроба відновлення історичної назви; 2) спроба прив'язки до місцевих об'єктів цього топоніму, локальних особливостей місцевості, людей, пов'язаних з цією місцевістю; 3) спроба продовжити логіку назв навколишніх топонімів, вибудовування асоціативного ряду; 4) апелюючи до місцевих особливостей, пошук серед імен, пов'язаних з Вінницею та Поділлям; 5) так само апелюючи до місцевих особливостей, пошук серед імен видатних українців.

Зрілі, зважені пропозиції громадських ініціативних груп пропонувалися на розгляд робочої групи. Наприклад, від мешканців вулиці Павлика Морозова надійшов лист з проханням увічнити ім'я Богдана Ступки. Ця пропозиція й обговорювалася на громадських слуханнях.

Показовою тут може бути також історія з перейменуванням вулиці Інтернаціональної, щодо якої було кілька пропозицій, основними серед яких можна вважати увічнення імен художника Натана Альтмана, уродженця міста, і Олександра Соловйова, вінницького вчителя. Останній понад сорок років очолював провідну вінницьку школу – фізико-математичну школу № 17 (тепер – фізико-математична гімназія № 17), що знаходиться саме на цій вулиці. Сьогодні вона є однією з перших опорних шкіл Міністерства освіти та науки України. Після Соловйова заклад понад 25 років очолював його учень В. Сапіга, а тепер третій рік – уже його учениця В. Нестюк. Тобто за сімдесят років в школі змінилося лише три директори. Учні цієї школи щороку традиційно перемагають на Всеукраїнських олімпіадах з різних предметів, беруть участь у Міжнародних олімпіадах.

Випускники сьогодні живуть у різних країнах світу. Коли один з них через соціальні мережі звернувся за підтримкою до віртуального середовища, то на електронну адресу робочої групи надійшли сотні листів із зверненням про вшанування пам'яті Вчителя. Керівництво школи, учительський колектив і батьки також підтримали цю ідею. Попри побоювання, особливо дописувачів з Російської Федерації, що вчителя і комуніста у сьогоднішній Україні не вшанують, перейменування відбулося. Зрозуміло, що це був певний знак і для освітнього середовища міста, і для батьків та їхніх дітей, які навчаються та будуть навчатися у цій школі. Але частина вінничан й досі залишається незадоволеною цим рішенням, адже вулиця, хоча коротка (до 300 м), проте знаходиться у центральній частині міста, тому, на їхню думку, заслуговує на іншу, вагомішу назву.

Від громадськості надходило чимало прохань про нейтральні назви вулиць. Люди наперед намагалися мати нову назву топоніму, що не підлягав би зміні через політичні мотиви. За можливості локалізації у даному місці нейтральної назви, подібні варіанти пропонувалися. Наприклад, вулиця Соняшникова поряд з олієжиркомбінатом. Разом з тим, іноді виникали ситуації, коли

такі нейтральні назви не влаштовували громадських активістів. Так, була пропозиція назвати одну з вулиць Деснянською, оскільки вулиця вела до присілка Десна. Група мешканців вулиці під час громадських слухань загітували зібрання проголосувати за відзначення пам'яті Сергія Зулінського, вояка, який загинув в АТО. І пропозиція робочої групи щодо нейтральної назви не пройшла.

Результати. Усього було перейменовано 147 топонімів (85 назв) та змінено трактування для 5 назв 12 топонімів з 836 міських топонімів. Таким чином, декомунізація охопила 19% міської топонімічної системи. Збережено такі назви: вулиця 28 червня, Кузнєцова, Лебединського, Максимовича, Константиновича. Розглянуто 34 об'єкта з символікою комуністичного тоталітарного режиму, з яких 20 демонтовано. Сім об'єктів, що мали статус пам'яток історії та монументального мистецтва, було передано на зберігання в обласний краєзнавчий музей. Це пам'ятки нашого спільного минулого, що згодом можуть використовуватися у відповідних музейних виставках. Проекти реконструкції пам'яток архітектури мали розроблятися у 2016 р.

У зв'язку з практикою систематичного перейменування топонімів у Вінниці складно було відновлювати історичні назви, оскільки вони, як правило, відображали політичні тенденції певного періоду. На карту міста вдалося повернути лише 5 історичних назв, оскільки ще на початку 1990-х рр. уже пройшла хвиля їхнього відновлення. У топонімічну систему було введено 10 назв історичного і географічного характеру, обумовлених минулим та географією міста і краю, не прив'язуючись до постатей. Це, наприклад, такі топоніми, як Єрусалимка, Мури, Гайдамацька, Замостянська, Чумацька, П'ятничанська тощо.

Намагання популяризувати минуле міста шляхом увічнення постатей, які пов'язані з Вінницею, призвели до того, що така група стала найбільшою – 26 назв. Навіть серед українських відомих особистостей обиралися такі, які пов'язані з нашим містом або краєм. Серед українських видатних діячів, які напрямую не пов'язані з Вінницею, – 17 постатей. Усього в топонімічну систему увійшло 68 нових персоналізованих назв.

Якщо у радянський період перевагу надавали іменам державних, партійних та військових діячів, а також учасникам міжнародного комуністичного руху, або так званим меморіальним топонімам, то робоча група надала перевагу місцевим іменам, не звертаючи уваги на професійну сферу діяльності. Якщо все ж таки спробувати згрупувати за цієї ознакою топоніми, то результат буде таким: 18 військових, 14 вчених, 8 письменників, 5 державних і 3 релігійних діяча, 4 актора, 1 вчитель, 1 міський голова, 1 спортсмен тощо. Деякі постаті потрапляють у кілька груп одночасно. Відзначимо також, що свідоме прагнення вплинути на політичну самоідентифікацію громадян призвело до акцентування на маркуванні боротьби за державну незалежність України, тому на карті міста з'явилися імена Симона Петлюри, гетьмана Скоропадського, Якова Гальчевського, генерала Безручка тощо.

Назагал, 82,3% усіх нових топонімів прив'язано до краю, підкреслюють (певною мірою формують) локальну ідентичність вінничан, решта популяризують загальноукраїнську спадщину.

На продовження декомунізації комеморативних практик міста в лютому 2016 р. пройшла перша хвиля зміни назв зупинок громадського транспорту. У міському транспорті розпочалась кампанія з популяризації нових назв вулиць і зупинок. Записано короткі оповідні повідомлення про топоніми та зупинки, що оголошуються відповідно до маршруту. На День міста у вересні 2016 р. в межах локації «Вінниця історична» був реалізований проект «Вулиці міста», присвячений популяризації нових назв топонімів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що історики свідомі певної химерності результату своєї роботи, оскільки у первинні виважені та збалансовані фахові пропозиції спочатку втрутилися члени робочої групи, потім дописувачі, наприкінці учасники громадських слухань, але попри зміни, в цілому, загальна заданість на формування локальної ідентичності збереглася. Історики використали те вікно можливостей впливу на суспільство, що відкрилося перед ними, не впадаючи у політичні крайнощі і намагаючись надати топонімічній системі свого оригінального вінницького звучання у загальноукраїнському контексті.

REFERENCES:

(1911) Putevodytel' y spravochnyk po h.Vynnytse s kalendarem na 1911 h. Vynnytsa, 62-63.

Vinnyts'ka mis'ka uprava Fund R-230. Description 3. Case 65. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti – The State archives of Vinnytsya region.

Vinnyts'ka mis'ka uprava pid chas nimets'ko-fashyst's'koyi okupatsiyi Fund R-1312s. Description 1s. Case 1355. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti – The State archives of Vinnytsya region.

Татьяна Кароева

ИЗ ОПЫТА РАБОЧЕЙ ГРУППЫ ПО «ДЕКОММУНИЗАЦИИ» ПУБЛИЧНОГО ГОРОДСКОГО ПРОСТРАНСТВА ВИННИЦЫ: ВЗГЛЯД ИСТОРИКА

В статье освещается деятельность рабочей группы, созданной для выполнения Закона Украины «Об осуждении тоталитарных режимов в Украине и запрет пропаганды их символики» в Виннице. Группа должна была выявить в публичном городском пространстве символы, содержащие коммунистическую и советскую символику, разработать рекомендации и предложения по переименованию городских топонимов, которые символизировали коммунистический тоталитарный режим.

Предлагаемый материал сгруппирован такими блоками: а) создание рабочей группы; б) алгоритм принятия решений (взгляд историков); в) научные основы работы группы историков; г) отбор объектов для дальнейшего обсуждения; д) порядок обсуждения предложенных названий.

В состав городской рабочей группы вошли 6 местных историков разных поколений и разных организаций, как государственных, так и общественных. Для организации работы историками были определены следующие принципы деятельности:

- толерантности (предусматривает уважение к различным канонам исторической памяти, кроме обсуждаемого);

- историзма (апеллирует не только к прошлому, но и к тенденциям настоящего и задачам будущего);
- просвещения (стремиться к формированию диалога / коллективной памяти различных социальных групп населения);
- целостности с перспективой формирования целостного образа (имиджа) / бренда города.

Для упорядочивания работы был разработан ряд маркеров для практики переименования топонимов, которые должны были применяться одновременно или последовательно, в зависимости от конкретной ситуации, но каждое предложение рассматривалось с учетом этих подходов:

- историчности (предусматривает восстановление исторического названия, введение историко-урбанистических практик);
- комеморации (традиционно направляет внимание на формирование национально-государственной идентичности и культурной матрицы нации, однако винницкая группа апеллировала к идентичности городского сообщества, не игнорируя общенациональные задачи;
- локальности (обуславливается особенностями региональной (Винница, Брацлавщина, Подолье) природы, истории, экономики и культуры;
- конкретности (предусматривает обусловленность топонима конкретными местными (в масштабах топонима) обстоятельствами (географическими, биологическими, индустриальными, культурными, религиозными, персоналогическими и т.п.);
- актуализации (учитывается необходимость акцентирования внимания на определенных событиях и лицах, как правило, не национального масштаба).

Всего было переименовано 147 топонимов (85 названий) и изменены обоснования 5 названий 12 топонимов из 836 городских топонимов. Таким образом, декоммунизация охватила 19% городской топонимической системы.

Ключевые слова: декоммунизация, Винница, топонимическая система, топоним, коммеморация

Tetiana Karoyeva

ABSTRACT OF PRACTICAL ACTIVITY OF A WORKGROUP ON «DECOMMUNIZATION» OF PUBLIC AREA OF THE TOWN OF VINNYTSIA: HISTORIAN'S VIEW

The article deals with practical activity of the workgroup created in order to administer the Law of Ukraine «On condemnation of totalitarian regimes in Ukraine and prohibition of propaganda of their insignia» within the town of Vinnytsia. The workgroup had to reveal objects containing communist and Soviet insignia that exist in the public urban area, to work out advices and propositions as to replacing town toponyms containing insignia of communist totalitarian regime with new names.

The article content is arranged in the following blocks: a) creation of the workgroup; b) decision-making algorithm (from historians' point of view); c) scientific grounds of historian group activity; d) selection of objects for further discussion; e) procedure of discussion of proposed new toponyms.

Six historians residing in Vinnytsia were introduced into the workgroup. They belong to various generations and represent both governmental and public organizations. The following principles have been defined for organizing of the historian group activity:

- *toleration* (provides for respectful attitude towards various canons of historic memory except for Soviet-communist one);
- *historicism* (due regard to be paid not only to the past but to current tendencies and challenges of the future as well);
- *education* (the activity has to promote dialogs between various social groups and formation of unified collective memory);
- *local topicality* with a view to formation of unified image / brand of the town.

Several approaches to practical activity on replacing of toponyms have been developed in order to ensure smooth work process. They were intended to be used simultaneously or in sequence depending on actual situation but every proposal was concerned from the proposed standpoints in line with all the following approaches:

- *historicity* (provides for restoration of historical names of places and implementation of historical and urban practical methods of representation of the town history in toponymy);
- *commemoration* (this approach traditionally provides for drawing attention to formation of ethnic and national identity and cultural matrix of the nation, but in the course of solving of nation-wide problems Vinnytsia historian group strived to be oriented to identity of local urban community);
- *locality* (conformity of toponyms to peculiarities of nature, history, economics and culture of Vinnytsia, Bratslavshchyna and Podillia regions);
- *concreteness* (provides for conformity of a toponym to its actual local (in line with toponym's scale) circumstances (geographical, biological, industrial, cultural, religious, personological etc.);
- *actualization* (due regard to be paid to necessity of drawing attention to certain events and persons that, as a rule, are not of the nationwide scale).

Out of total 836 town place names 147 toponyms (85 names) have been replaced for new ones and reasoning for 5 names (12 toponyms) has been changed. Thus decommunization encompassed 19% of the town toponymical system.

Keywords: *decommunization, Vinnytsia, toponymical system, toponym, commemoration.*

УДК: 94 (477.65)«1989/2016»

Олександр Чорний,

доцент кафедри історії України
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка,
кандидат історичних наук
e-mail: a-chorniy@ukr.net

* Редакція може не поділяти
думку автора

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ, ЄЛИСАВЕТГРАД ТА ЗАГРОЗА НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ*

Дослідження є спробою показати складний та суперечливий процес декомунізації міста Кіровограда – одного з двох обласних центрів в Україні, що в обов'язковому порядку мав змінити назву відповідно до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». Оскільки проблема перейменування міста Кіровограда на момент ухвалення згаданого закону була не новою для мешканців обласного центру, автор на основі газетних публікацій та власних спогадів відтворює історію дискусії щодо перейменування міста, що тривала у 1989 – 2016 роках.

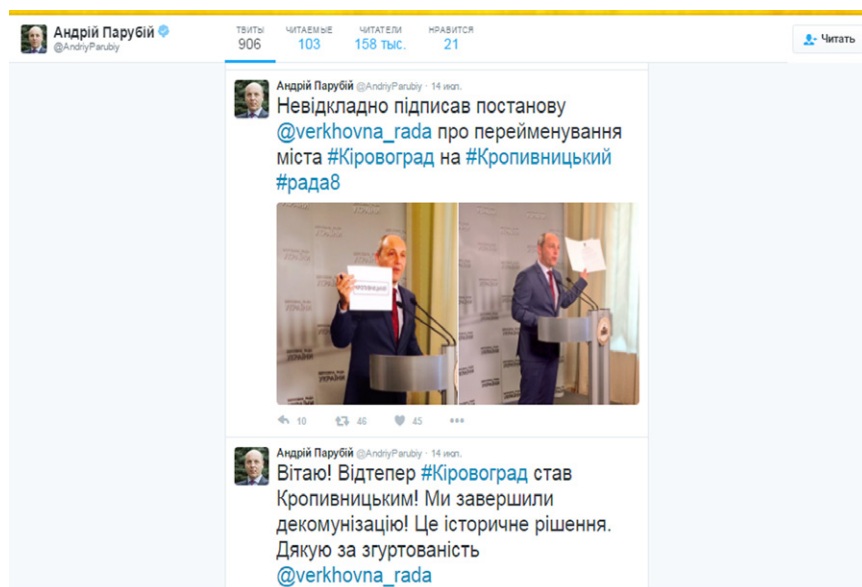
Ключові слова: Кіровоград, перейменування, Єлисаветград, дискусія, громадські слухання, історична назва, загроза національній безпеці.

14 липня 2016 року Верховна Рада України прийняла Постанову «Про приведення назви міста Кіровоград Кіровоградської області у відповідність з вимогами Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (№ 1468-VIII), яку одразу підписав Голова Верховної Ради України Андрій Парубій. Цим документом парламент постановив «перейменувати місто Кіровоград Кіровоградської області на місто Кропивницький».

Як тільки новина потрапила в інформаційне поле, активні кіровоградські декомунізатори почали вітати один одного з вікопмною подією. А сам Андрій Парубій того ж дня у соціальній мережі Twitter написав: «Вітаю! Відтепер Кіровоград став Кропивницьким. Ми завершили декомунізацію! Це історичне рішення. Дякую за згуртованість!».

Як бачимо, місто Кіровоград було декомунізоване останнім з тих населених пунктів, що мали змінити свої назви відповідно до вже згаданого вище Закону України. Знаковим є той факт, що перейменування Кіровограда відбулося зовсім не в тих хронологічних межах, що були визначені законодавцем. Чому так сталося, спробуємо розібратися у пропонованій публікації, написаній

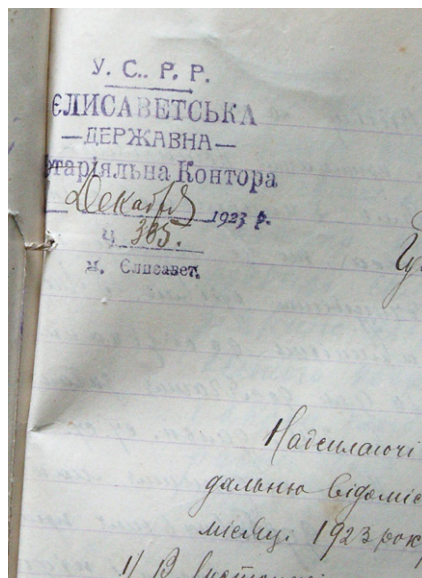
© Олександр Чорний, № 1 (2), 2017

на основі матеріалів преси, що виходила в Кіровограді у 1992–2016 роках, а також спогадів автора як активного учасника дискусії щодо перейменування міста у 2015–2016 роках.

Перш ніж перейти до детального розгляду проблеми, надамо коротку історичну довідку щодо назви Кіровоград. Цю назву місто отримало у 1939 році, одночасно з утворенням Кіровоградської області. До того Кіровоград у 1934 – 1939 рр. іменувався Кірово, у 1924 – 1934 рр. – Зінов'євськ, а до 1924 року місто впродовж півтора століття носило назву Єлисаветград. При цьому варто зауважити, що Центральна Рада у березні 1918 року планувала перейменувати місто на Єлисавет, оскільки і тоді, і раніше громада міста широко вживала цю назву. Офіційно перейменування не відбулося, але в багатьох документах 1918 – 1924 рр. місто фіксується як Єлисавет.

Перше офіційне перейменування міста відбулося в 1924 році на честь Г. Зінов'єва (Радомисльського) – діяча ВКП(б), який народився у Єлисаветграді. Заміна нової назви на Кірово відбулася після вбивства С. Кірова (Кострікова) та арешту Г. Зінов'єва. Обидва рази перейменування відбувалися за «ініціативи» містян.

Печатка з використанням назви Єлисавет (фонди Державного архіву Кіровоградської області)

¹ Чорний О.В. (2016) Походження назви Єлисаветград / Південь України у вітчизняній та європейській історії: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (15–16 вересня 2016 р., м. Одеса). Одеса, 112 – 119.

² Кизименко П. (1992, 15 січня) Ми теж козацького роду. Кіровоградська правда, 4; Шевченко С. (1992, 13 червня) Чи можна перейменувати місто і не втратити друзів. Кіровоградська правда, 2; Рибальченко О. (1992, 13 червня) Кому не до вподоби Кіровоград? Кіровоградська правда, 2; Погрібний В. (1992, 23 червня) Відкрийте свої секрети любові до Лизавети, братове! Кіровоградська правда, 3; Смоленчук М. (1992, 27 червня) Оберімо Золоте Поле. Кіровоградська правда, 2; Шевченко С. (1992, 27 червня) А в Лизаветі все пани, сенатори та генерали собиралися. Кіровоградська правда, 2; Заболотний, С. (1992, 2 липня). Експромт з поверненням Єлисавети не відбувся. Кіровоградська правда, 3.; Заболотний, С. (1992, 16 червня). П'ять назв для одного міста. Кіровоградська правда, 3;

³ Заболотний, С. (1992, 16 червня). П'ять назв для одного міста. Кіровоградська правда, 3.

⁴ Без автора, (2011, 1 липня). 20 років дискусій. А віз і нині... Кіровоградська правда, 2.

⁵ Заболотний, С. (1992, 2 липня). Експромт з поверненням Єлисавети не відбувся. Кіровоградська правда, 3.; Заболотний, С. (1992, 16 червня). П'ять назв для одного міста. Кіровоградська правда, 3.

У 1924 році жителі Єлисаветграда «вимагали» найменувати місто «революційною» назвою, у 1934 році – «побажали» увічнити С. Кірова. У 1939 році владним рішенням Кірово було перейменовано на Кіровоград, оскільки в СРСР з 1934 року існували два майже однойменні міста – Кірово (колишній Єлисаветград) та Кіров (колишня В'ятка). Останнє з 1936 року було центром Кіровської області. Аби в СРСР не було двох областей з однаковими назвами, місто й було названо Кіровоградом. З цією назвою місто успадкувала незалежна держава Україна у 1991 році. Перша ж назва міста – Єлисаветград, утворилася у другій половині 50-х – першій половині 80-х років XVIII століття під впливом європейської картографічної традиції. Основою ж для утворення міського поселення в означений час стала фортеця Святої Єлисавети та форштадт при ній, утворений Биківською, Міщанською, Артилерійською та Солдатською слободами, що з'явилися одночасно з фортецею в середині – другій половині 50-х років XVIII століття¹.

Не будемо зайвий раз наголошувати на тому, що з процесом декомунізації в Україні ми запізналися більше, ніж на 20 років. Зазначимо лише, що ідея позбавити місто Кіровоград радянської (доцільніше вживати «совєтської») назви вперше прозвучала ще наприкінці 80-х років минулого століття, а точніше – у 1989 році, після того як місто Жданов було перейменовано на Маріуполь. Зрозуміло, що на тлі згаданої події громадськість Кіровограда також виступила з пропозицією повернути обласному центру історичну назву – Єлисаветград і таким чином відновити історичну справедливість. Особливого звучання проблема повернення Кіровограду першоназви набула в 1990 році, після перейменування Ворошиловограда на Луганськ. Згадані два прецеденти, повернення великим містам історичних назв, активізували й громадськість Кіровограда. У місцевій пресі активно обговорювалося питання перейменування міста². Тоді ж до ідеї повернути місту історичну назву Єлисаветград місцева інтелігенція долучила пропозицію найменувати його новою українською назвою та запропонувала чотири варіанти імені для міста – Інгульськ, Золоте Поле, Тобілевичі та Златопіль³, чим і розколола рух за позбавлення міста комуністичного імені. В подальшому дискусія щодо перейменування Кіровограда точилася в площині словесних змагань двох таборів – прихильників повернення місту його першоназви та тих, хто бажав найменувати обласний центр топонімом-новотвором⁴. При цьому доволі часто обидві сторони вдавалися до взаємних образ, звинувачень у непатріотизмі, політичній короткозорості, перебуванні в полоні російської культури, в нехтуванні національними інтересами, «шароварництві» і т. д.

У червні 1992 року питання перейменування Кіровограда було вперше включене до порядку денного Кіровоградської міської ради народних депутатів. Питання перейменувати місто не набрало необхідної кількості голосів⁵. Тоді й пізніше провальне голосування пояснювали тим, що в місті був надто сильним посткомуністичний синдром. У цілому з цим важко не погодитися. Оскільки питання перейменування у 1992 році оберталось довкола ідеї повернення місту історичної назви, то значна частина народних обранців не підтримала її з огляду на те, що для них назва Єлисаветград була

⁶ Ворошиловоград – назва Луганська у 1935 – 1942, 1943 – 1958 та 1970 – 1990 роках.

⁷ Рибальченко, О. (1992, 13 червня). Кому не до вподоби Кіровоград? Кіровоградська правда, 2.

⁸ У 1992 – 1993 роках у Кіровограді газета “Народне слово” раз на два тижні окремо публікувала історико-краєзнавчий додаток “Єлисавет”. Всього впродовж 20 травня 1992 – 28 вересня 1993 рр. було підготовлено та опубліковано 28 випусків “Єлисавету”, на сторінках якого надруковано (передруковано) кілька сотень історико-краєзнавчих розвідок, уривків з першоджерел (мандрівних записок, документів, спогадів), старих фото і т.д.

⁹ Петер Т. (2000, 2 лютого) Про назву міста, хліб і воду. Можливо Кіров достоює останні дні в місті свого імені? Кіровоградська правда, 1.

занадто віддаленою у часі, чого не можна простежити у випадках з перейменуванням Жданова та Ворошиловограда. Справа в тім, що Єлисаветград було перейменовано на Зінов'євськ у 1924 році, а Маріуполь на Жданов і Луганськ на Ворошиловоград у 1948 і 1970⁶ роках відповідно. Виходячи з цього, у 1992 році на засіданні Кіровоградської міської ради не було депутатів, які б сприймали місто як Єлисаветград, чого не можемо сказати про Жданов-Маріуполь та Ворошиловоград-Луганськ. До того ж історія міста, як тоді писалося «дожовтневого періоду», була маловідомою для кіровоградців, а С. М. Кіров ще вважався сталінською невинною жертвою, яка поклала голову внаслідок внутрішньопартійних інтриг. Але як би там не було, в далекому 1992 році місто не позбавилося комуністичної назви, а в свідомість містянам у різний спосіб вклали тезу про те, що перейменування міста не на часі⁷, оскільки в молодій незалежній державі і без перейменувань є багато проблем, що потребують першочергового вирішення. В подальшому ця теза в дискусії щодо повернення місту історичної назви стала ключовою, а згодом до неї додалися ще й розмірковування на кшталт: «А що зміниться від зміни назви міста?», «А чи заживемо ми від того краще?», «Кому це потрібно?», «А мені й така назва подобається» або «Я в Кіровограді народився, в Кіровограді й помру». Причому подібні міркування висловлювалися і в 1990-х, і на початку 2000-х років.

Така ситуація з назвою міста вимагала важкої й довгої праці над підготовкою історії Єлисаветграда-Кіровограда та популяризацією її. Не можна нині стверджувати, що в цьому напрямку в місті нічого не робилося, але того, що було реалізовано в 1990-х – 2000-х роках, виявилось недостатньо. Невеликі історичні розвідки й довідки з історії міста дорадянського часу, що публікувалися в місцевій пресі⁸, критика опонентами назви Єлисаветград й часті презентації різноманітних «нових українських назв» для міста, були в цілому цікавими лише для тих, хто стежив за дискусією, але всі вони не були конкурентними з байдужістю містян щодо перейменування Кіровограда, яка сформувалася на фоні безробіття, низьких заробітних плат та пошуків підробітків.

16 квітня 2000 року під час Всеукраїнського референдуму щодо реформування системи державного управління в Кіровограді відбувся місцевий референдум щодо перейменування міста. Рішення про його проведення прийняла Кіровоградська міська рада 28 лютого 2000 року⁹, а ініціаторами були прихильники повернення місту історичної назви. Для опитування містян спеціальною комісією Кіровоградської міської ради було сформульовано три питання:

1. Чи підтримуєте Ви пропозиції про повернення Кіровограду назви Єлисаветград?
2. Чи підтримуєте Ви пропозиції про присвоєння місту нової назви?
3. Чи вважаєте Ви доцільним залишити нинішню назву міста – Кіровоград?

Місцевий референдум було визнано дійсним. Активність кіровоградців склала 58,24 %. Результати місцевого референдуму відобразилися в наступних цифрах: 32,76 % кіровоградців під-

¹⁰ Демчук Л. (2000, 20 квітня)
Кіровограду – бути.
Кіровоградська правда, 1.

тримали ідею повернення місту історичної назви Єлисаветград; 34,29 % містян висловилося за найменування міста новою назвою; 71 % мешканців Кіровограда висловилися за збереження діючої назви. Арифметично не логічні результати (отримані голоси у відсотках в сумі не дають 100 %) стали наслідком використання при опитуванні не одного, а трьох різних бюлетенів. Як наслідок, багато жителів міста одночасно проголосували і за Кіровоград, і за Єлисаветград, і за нову назву¹⁰. Проведенню референдуму передувала дискусія з використанням тези про те, що в умовах економічної кризи перейменування не на часі.

Дискусія з тією ж тональністю, аргументами та акцентами відновилася в місті у 2004 році, у рамках відзначення 250-ї річниці заснування Єлисаветграда-Кіровограда. Очевидно, що відсутність нового в аргументах та одні й ті ж спікери з обох таборів, які агітували за Єлисаветград та більше десятка «нових українських назв» зробили питання для містян не цікавим. Єдине, що тоді було зроблено, так це те, що на стилізованих стелах, розташованих на в'їздах до міста з різних напрямків, поряд з його офіційно діючою назвою було вперше розміщено напис, що інформував подорожніх про те, що Кіровоград був заснований у 1754 році під назвою Єлисаветград.

Фото з сайту
<http://www.panoramio.com>

19 березня 2010 року Кіровоградська міська рада ухвалила рішення провести громадські слухання про перейменування Кіровограда на Єлисаветград, після чого мав відбутися міський референдум. Слухання відбулися 27 квітня 2010 року в актовій залі Кіровоградського кібернетико-технічного коледжу, озвучувалися різні пропозиції щодо майбутньої назви міста. Традиційно частина спікерів агітувала за повернення історичної назви Єлисаветград, частина виступила з пропозицією назвати Кіровоград новою українською назвою. Серед новотворів були запропоновані Златопіль, Новокозачин і Тобілевичі. Слухання результативно не увінчалися, оскільки обговорення було зірване надто активними «слухачами» з червоними прапорами в руках. З ними ж єдиним фронтом проти історичної назви виступили й ті учасники дискусії, що агітували за нову українську назву¹¹. Громаду ж знову майстерно підвели до тези про те, що перейменування не на часі, оскільки серед містян немає єдності щодо порушеної проблеми.

І до, і після громадських слухань 2010 року в місцевій пресі («Кіровоградська правда», «Народне слово», «Україна-Центр») активно обговорювалося питання перейменування міста. У той час викрастилізувалося ряд тенденцій щодо означеної проблеми. Спробуємо зупинитися на них.

Прихильники повернення місту історичної назви обґрунтовували свою позицію аргументами про те, що свого часу місто позбавили першоназви нікого не спитавши, що назва Єлисаветград походить від назви фортеці Святої Єлисавети, яка започаткувала майбутнє міське поселення на берегах Інгулу, що місто завжди, навіть, в часи Російської імперії, було українським і по духу, і по суті. Як доказ, наводилася діяльність народницького гуртка в Єлисаветграді, що саме в цьому місті з'явився український театр, в якому працювали брати Тобілевичі, М. Заньковецька, М. Кропивницький, що місто дало Україні першого очільника українського уряду – Володимира Винниченка, що свого часу в Єлисаветграді навчалися або проживали, а відповідно формувалися знакові для вітчизняної історії та культури постаті – Є. Чикаленко, Є. Маланюк, брати Шульгіни, О. Семененко, І. Тамм та інші. Іншими словами – в російському місті ці та інші явища були б не можливими. «Єлисаветградці» (як їх часто називали опоненти) аргументували свою позицію не лише бажанням повернути першоназву, а й керувалися нормою і до сьогодні діючої ст. 5 Закону України «Про географічні назви» від 31 травня 2005 року, що декларує принцип повернення історичних назв у випадках, якщо порушується питання про перейменування того чи іншого населеного пункту. В 2000-х роках у місті поступово почала набувати популярності назва Єлисаветград. Для прикладу, у Кіровограді з'явилися інструментальний гурт «Єлисавет-Ретро», баскетбольний клуб «Єлисавет-баскет», готель «Єлисаветград», картинна галерея «Єлисаветград», газета «Єлисаветградские ведомости», серія краєзнавчих розвідок і досліджень «Єлисаветградське коло», телепередача на каналі Кіровоград «Єлисаветградський книговир», Єлисаветградська транспортна компанія. Також у місті було зведено невелику каплицю на честь Святої Єлисавети. Оскільки поява вище перерахованих

¹¹ Любарський, Р. (2010, 30 квітня). «Неслухняні» громадські слухання. Кіровоградська правда, 2.

газет, гуртів, культурних та готельних закладів не викликала обурення в пересічних мешканців міста, можемо припустити, що історична назва в 2000-х роках поступово отримувала прихильність містян, які все ж не поспішали ставати в лави тих, хто бажав перейменувати місто в найближчому майбутньому.

Інший погляд на проблему – це категоричне несприйняття не те щоб самої назви «Єлисаветград», а насамперед можливості повернення місту історичної назви. Прихильники нової української назви замість того, щоб запропонувати єдину назву, що могла б обійти історичну (і під час громадського обговорення, і на етапі завоювання симпатій містянами, і під час голосування за неї), й надалі штампували топоніми-новотвори, продовжуючи у цьому відношенні той процес, який ними ж був започаткований ще на початку 90-х років минулого століття¹². Як наслідок, у дискусії, окрім добре призабутого Інгільська та ледь жевріючого Златополя, з'явилися нові варіанти назв для Кіровограда – Тобілевичі, Винниченківськ, Буго-Гардівськ, Новокозачин, Низове, Лелеків, Степоград, Центральнo-Українськ, Благомир та інші. Один із учасників дискусії, навіть на місцевому телебаченні визнав, що неконтрольований процес множення назв-новотворів, шкодить об'єднаному «виступу проти Єлисаветграда» шляхом висунування однієї української назви, яка б об'єднувала всіх прихильників ідеї найменування міста топонімом-новотвором. Серед громадських діячів – прихильників нової української назви автору доводилося чути вислів-претензію до прихильників різних назв на зразок: «Ми тільки починаємо звикати до однієї назви, ви пропонуєте іншу».

У 1992, 2004 та 2010 роках усі учасники дискусії розуміли, що перейменування не відбудеться в зв'язку з відсутністю бажання у більшості містян змінювати назву міста. На нашу думку ця тенденція була визначальною, оскільки запущена ще на початку 90-х років минулого століття прихильниками комуністичної ідеології теза про те, що перейменування не на часі, все ж мала велику армію симпатиків, в тому числі й серед молоді. Мери міста відкрито щодо можливості перейменування Кіровограда не висловлювалися. Для розуміння атмосфери, в якій відбувалися обговорення питання перейменування міста, вважаємо за доцільне наголосити на тому, що в дискусіях обидві сторони чи-то свідомо, чи-то підсвідомо часто вдавалися до навішування явно образливих ярликів стосовно опонентів. Найбільш поширеними серед них були – «монархісти», «патріотики», «шанувальники російської імператриці», «шароварники» та інші. Під час дискусії у 2015 році до них додалися – «сепари», «агенти Путіна», «агенти ФСБ», «недолугі», «антиукраїнська громада», «ватники», «ватани», «вишиватники», «вишивата» та інші. На нашу думку, це не сприяло розв'язанню проблеми у форматі громадського обговорення або громадських слухань.

З огляду на це, у 1990-х – 2000-х роках прихильники історичної назви не форсували дії у зв'язку із антиєлисаветградською риторикою опонентів, адепти ж новотвору не прискорювались у зв'язку з відсутністю конкурентної та єдиної назви для найменування міста по-новому. Виходячи з цього, прихильники назви Єлисавет-

¹² Лисогор, М. (2010, 27 квітня). Повернення України на українські землі. Кіровоградська правда, 3.

¹³ Без автора, (2010, 27 квітня). Кіровограду – українську назву або Загроза повернення імперсько-мілітаристських символів у регіоні. Кіровоградська правда, 3.

град декларували бажання повернути першоназву міста, опоненти ж на фоні їхніх декларацій, не оминали можливості зайвий раз заявити про свою патріотичність. Скажімо, в 2010 році, напередодні громадських слухань, прихильники української назви для міста звернулися до голови облдержадміністрації, голови обласної ради та міського голови, висловивши свою «стурбованість з приводу ініціативи повернення місту Кіровограду т. зв. «історичної» назви». Автори в листі-зверненні висловили занепокоєння тим, що ініціатива з поверненням місту назви Єлисаветград є «загрозою повернення імперсько-мілітаристських символів у регіоні», а насамкінець звернення закликали: «Не шукаймо істини в чужій історії, не лижімо чоботи чужинців, хоча вони й «історичні»¹³.

Навесні 2014 року міста торкнувся процес народної декомунізації. У Кіровограді це був і лєнінопад, і кіровопад. Після демонстражу пам'ятника С. М. Кірову, що стояв на головній площі міста, знову назріло питання перейменування Кіровограда, але в умовах анексії Криму та початку антитерористичної операції на південному сході нашої держави, запущена на початку 90-х років комуністами теза про те, що перейменування не на часі, стала досить актуальною.

У травні 2015 року місто, як і вся Україна на фоні війни заглибилось в процес боротьби з комуністичним минулим. Дискусія щодо перейменування міста відновила з новою силою. Її перебіг пропонуємо розглянути далі.

Очевидно, усвідомлюючи той факт, що в умовах виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», кіровоградці можуть повернути місту історичну назву та з огляду на відсутність єдиного конкурентного топоніму-новотвору, «патріотично налаштована інтелігенція» (саме так іменують себе прихильники топоніму-новотвору) організувала та провела в Кіровограді Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Перейменовальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства». Захід відбувся 11 червня 2015 року в приміщенні Кіровоградської міської Ради¹⁴. На наш (можливо суб'єктивний) погляд конференція готувалася в цілковитій таємничості від кіровоградських істориків, які відстоювали й відстоюють ідею повернення місту історичної назви. Пояснимо свою вище висловлену оцінку фактами.

Співорганізаторами конференції були заявлені Український інститут національної пам'яті, Інститут археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України, Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, Кіровоградська міська рада, Громадська організація «Спільна дія» та Кіровоградське обласне товариство ВУТ «Прогрес» імені Тараса Шевченка. На сайтах жодного з організаторів у червні 2015 року нам не вдалося знайти інформаційного листа про проведення згаданої конференції. Автора ж запропонованого дослідження запросили як слухача лише тоді, коли вже була надрукована програма конференції. У підсумку в програмі конференції з-поміж тих виступів, що торкалися суто майбутньої назви міста,

¹⁴ Тільнова, І. (2015, 18 червня). Чому Кіровоград не можна перейменовувати на Єлисаветград? Нова газета, 1, 11.

лише одна доповідь була альтернативною всім іншим, тобто різко контрастувала з тематикою і тоном виступів-агітацій за Інгульськ.

Рівень організації конференції був належним, її перебіг висвітлювали місцеві Інтернет-видання, паперові ЗМІ та телебачення. Пленарне засідання конференції більше нагадувало не науковий форум, а засідання радянського (советського) агітпропу. З цього приводу деякі кіровоградські ЗМІ зазначили, що з усіх виступаючих на конференції серйозно до неї підготувався лише ректор КДПУ імені Володимира Винниченка, «який довго пояснював, які чинники треба враховувати при перейменуванні і які підводні камені є в цьому процесі»¹⁵.

До чого ж зводилися виступи інших доповідачів на пленарному засіданні? Їхній зміст можна викласти наступними тезами: повернення назви Єлисаветград в умовах війни з Росією є неприпустимим кроком; фортеця Святої Єлисавети у 1754 році була збудована як форпост для боротьби з запорозьким козацтвом; повернення місту історичної назви це – «визнання того, що Степова Україна не українська, а російська земля; вкорінення в Україні та поза нею враження про тимчасовість Української держави; демонстрація Росії, що українці психологічно продовжують перебувати в її орбіті; наснаження Москви на подальшу війну з метою поглинути Україну»; назва Єлисаветград – не брендова, прославляє російську царицю, провокуватиме протести по всій Україні, провокуватиме політичну й міжрегіональну напругу, викликатиме глибоке несприйняття серед містян¹⁶.

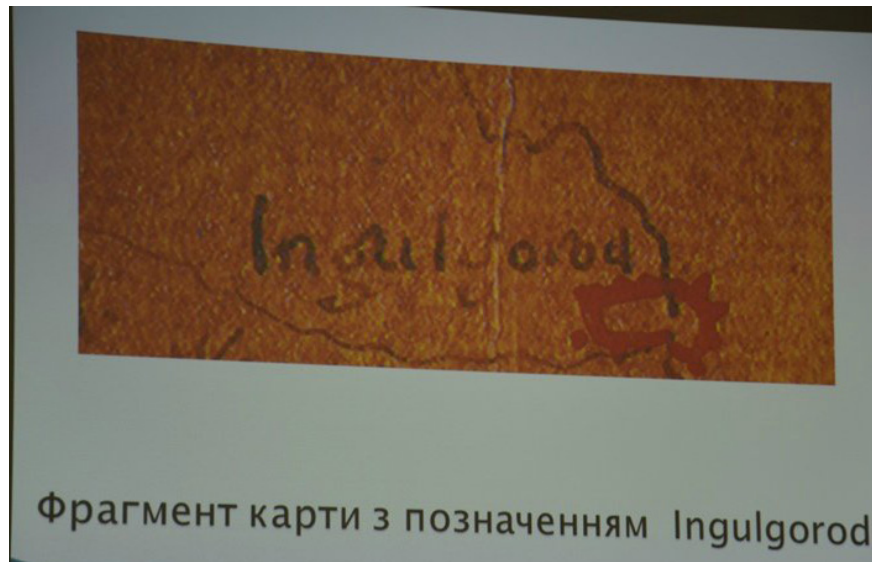
У такий спосіб розкритикувавши історичну назву, В. А. Брехуненко та його колеги запропонували найбільш «прийнятний» і головне «брендовий» (!) топонім-новотвір Інгульськ, що відповідатиме назві міста, яке розкинулося по обидва береги «славною Інгулу»¹⁷. Фактично відбулася реанімація вже давно забутої в місті пропозиції, що озвучувалася ще на початку 1990-х років. Під реанімацію навіть намагалися підвести аргументи про те, що першо-назвою міста був топонім Інгулгород. Учасники конференції для цього продемонстрували фрагмент карти континентальної Європи і Південної Росії 1760 року французького картографа Жана д'Анвіля, на якій, за їхнім твердженнями, на Інгулі в районі сучасного Кіровограда позначена фортеця Інгулгород. Тоді можна було б і погодитися з сенсаційними заявами А. В. Пивовара, Т. В. Чухліба та В. А. Брехуненка, якби не одне але. Кіровоградцям під час пленарного засідання конференції продемонстрували до сьогоднішнього дня науково не атрибутовану фортецю на Інгульці (!),

¹⁵ Степанова О. (2015, 18 лютого). Назва нашого міста – не наша справа? Україна-Центр, 1 – 2.

¹⁶ Брехуненко, В. А. (2015). Між колоніальним спадком і модернізацією: цивілізаційний вимір заміни радянської топоніміки. Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (11 червня 2015 року, м. Кіровоград), Миколаїв, 14 – 16; Чухліб, Т. В. (2015). Козацька доба в історії України – основа для новітньої топоніміки. Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (11 червня 2015 року, м. Кіровоград), Миколаїв, 17 – 19.

¹⁷ Брехуненко, В. А. (2015). Між колоніальним спадком і модернізацією: цивілізаційний вимір заміни радянської топоніміки. Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (11 червня 2015 року, м. Кіровоград), Миколаїв, 14 – 16.

Слайд з фрагментом
згаданої вище карти
продемонстрований
під час конференції
Фото з сайту <http://persha.kr.ua>

обрізаючи для слайду-презентації ту частину згаданої карти, де на Інгулі (!) зафіксована фортеця Святої Єлисавети під назвою «Elisabethgorod».

Фрагмент згадуваної карти
з позначенням «Elisabethgorod»

¹⁸ Ковтюх, С. Л. (2015).

Українська топонімія: віхи історичної пам'яті, патріотично-культурні маркери сьогодення, символи майбутнього. Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (11 червня 2015 року, м. Кіровоград), Миколаїв, 67 – 71.

¹⁹ Без автора, (2015). Резолюція Всеукраїнської науково-практичної конференції "Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства" (Кіровоград, 11 червня 2015 року). Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (11 червня 2015 року, м. Кіровоград), Миколаїв, 97.

Ця підташовка в подальшому розвінчана кіровоградськими істориками й краєзнавцями (К. В. Шляховим, М. П. Тупчієнком, О. В. Чорним) зумовила масове несприйняття назви Інгульськ.

У резолюції конференції також простежувалася її антиєлисаветградська спрямованість. Учасники конференції взяли на себе відповідальність стверджувати, що найоптимальнішою назвою для Кіровограда є Інгульськ. Для цього деякі кіровоградські філологи, навіть, етимологію тюркського гідроніма «Інгул» пояснили, як таку, що має слов'янське (!) коріння¹⁸. Також учасники прийняли рішення звернутися до депутатів Кіровоградської міської ради та депутатів Верховної Ради України з проханням унеможливити на законодавчому рівні реанімацію російських імперських назв на українських теренах, внівши відповідні зміни до законодавства України¹⁹. На цьому фоні виступ В. В'ятровича на конференції вступив у явне протиріччя з її резолюцією, під якою він також підписався. Справа в тім, що, вітаючи учасників конференції, очіль-

²⁰ В'ятрович, В. М. (2015). Куди веде вулиця Леніна? Розмова про майбутнє країни. Перейменувальні процеси в топоніміці як ціннісний вибір українського суспільства: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (11 червня 2015 року, м. Кіровоград), Миколаїв, 14.

²¹ Тільнова, І. (2015, 18 червня). Чому Кіровоград не можна перейменовувати на Єлисаветград? Нова газета, 1, 11.

ник Українського інституту національної пам'яті сказав: «Ми не знаємо, якими будуть нові назви вулиць, площ, населених пунктів. Це питання згідно з українським законодавством та світовою практикою мають вирішувати місцеві громади. Вони можуть повернути історичну (докомуністичну) назву чи присвятити її когось з місцевих або загальнонаціональних героїв. Але ми точно знаємо, чиї імена зникнуть з мапи нашої країни, з її міст і сіл – імена людей, причетних до масових злочинів, людей, що творили один із найжахливіших тоталітарних режимів в історії людства. Вони назавжди мають лишитися в минулому»²⁰. Ці слова один із головних спікерів конференції виголосив вранці, коли відкривав конференцію, а ввечері, коли підводив підсумки, наголосив, що повернення Кіровограду історичної назви є неприпустимим. Виникає цілком логічне питання, що ж робити з вибором громади, яка не обере або не підтримає назву-новотвір. Після конференції 11 червня 2015 року на подібні питання в дискусіях різних рівнів прихильники топоніму-новотвору, як правило, відповідали, мовляв, «з часом всі звикнуть», «стерпиться-слюбиться», «кому не подобається – чемодан-вокзал-Росія».

Відразу ж після конференції місцеві ЗМІ почали активно тиражувати сенсації, озвучені 11 червня 2015 року: «Українські науковці визначилися з рекомендаціями щодо нової назви Кіровограда: тверде «ні» Златополю та Єлисаветграду, виражене «так» – Інгульську» або «На європейських картах із 1750–1779 рр. (?) фортеця Святої Єлисавети позначена як Інгулгород»²¹. Остання нісенітниця аргументовано була розкритикована кіровоградськими істориками на одному з місцевих телеканалів. У місті розпочалася запекла дискусія, вінцем якої стали громадські слухання, проведенні Кіровоградською міською радою 27 серпня 2015 року. Але перш ніж зупинитися на подіях, що відбувалися під час слухань, маємо сказати кілька слів щодо того, яким чином розгорталася дискусія між уже згаданою конференцією та громадськими слуханнями.

Містяни почали активно вигадувати нові назви для міста. Скажімо в цей час доволі серйозно обговорювалися топоніми-новотвори – Винниченківськ, Грушевськ, Ексампей, Козацький, Ураноград, Байгород та інші. Промоніторивши найбільш популярні соціальні мережі та кіровоградські сайти, ми нарахували більше 50-ти назв, що номінувалися на роль майбутньої назви міста. Оскільки це можна розглядати як ставлення до порушеної проблеми, вважаємо за необхідне подати їхній перелік. Отож, фантазія окремих містян втілювала наступні назви – Новий Єлисавет, Єлисаветів, Свято-Єлисаветів, Інгулград, Інгулгород, Золотопіль, Златостеп, Козацький, Козачин, Козак, Лелеків, Великі Лелеки, Лелеки, Лелеківськ, Орел, Скіфопіль, Скіфія, Улич, Уличі, Великий Улич, Ятрань, Фортеця, Парижград, Парижопіль, Задніпрянськ, Черешні, Бугогарт, Бугогартівськ, Новий Гард, Благомир, Мирвоград, Добромир, Доброград, Перлинодар, Хлібодар, Сонцеград, Степоград, Слов'янопіль, Кіборгоград, Кіборг, Кірград, Новий Світ, Веселівськ, Жаболуки, Євроград, Шевченко, Гіталов, Кучмань, Дарговорік. Серед містян навіть ходив жартівливий варіант нової назви – Макуколеба (назва утворена на основі перших скла-

дів взятих з народних назв районів міста МАсляниківка, КУщівка, КОвалівка, ЛЕлеківка, БАлашівка). На нашу думку, це свідчить про несприйняття реанімованого столичними професорами топоніму-новотвору Інгульськ.

У місцевій пресі з оригінальною пропозицією найменувати місто виступив голова Кіровоградського літоб'єднання «Степ», голова постійної комісії обласної ради з питань духовності, свободи слова, гласності та розвитку інформаційного простору В. Погрібний – давній прихильник назви «Златопіль». Свого часу вона якнайкраще підходила своїми золотими полями під блакитними склепіннями неба національному духу й характеру²², але піддавшись переконанням, що назва Златопіль пов'язана з діяльністю Г. Потьомкіна на Єлисаветградщині в 70-х – 80-х роках XVIII століття, пан В. Погрібний відмовився від своєї багаторічної ідеї. Зокрема, він звернувся до однодумців з меседжем, що місто має називатися Богун, а на новому прапорі міста має бути «на баскому коні вершник-козак з гнівними очима й іскрометним поглядом у бік сходу України, де є одвічний ворог України – московський чобіт, що топче наші золоті степи. І правиця цього вершника – на руків'ї козацької шаблі, готова вихопити її і покликати на бій із зловісним ворогом»²³. А як же бути тоді з міською символікою, що є діючою нині? Очевидно скасувати.

Також місцеві патріотичні видання, реагуючи на критику того, що виголошувалося на конференції та масово тиражувалося після неї, дозволяли собі такі коментарі: «Якщо на місцях замало інтелектуальної потуги аргументувати й обговорювати пропоновані варіанти назв, то маємо дякувати науковцям, які допомагають розв'язувати цю проблему. Та, схоже, у нас є всі шанси впасти обличчям у багнюку, дозволивши декому із місцевої інтелігенції повернути «ісконну», насправді імперську назву Єлисаветград. Це буде справжнім соромом те тільки на всю Україну»²⁴. З таким багажем місто підійшло до громадських слухань.

Громадські слухання щодо перейменування міста Кіровоградською міською радою були призначені на 27 серпня 2015 року. Захід пройшов у повній неповазі один до одного, з криками, непристойними жестами руками та погрозами. Могло скластись враження, що такий важливий захід для міста і його майбутнього був проведений формально і лише тому, що його проведення вимагав закон.

Всього у ході слухань, що відбувалися в залі засідань Кіровоградської міської ради, було обговорено сім назв – Єлисаветград, Інгульськ, Златопіль, Ексампей, Благомир, Козацький та Кропивницький. За кожну з назв виступало по два спікера, регламент виступів обмежувався десятима хвилинами. Аргументованими та виваженими були промови лише тих, хто представляв назви Єлисаветград, Кропивницький та Благомир. Інші промовці були далекими від толерантного ставлення до опонентів²⁵.

Автор даного дослідження, виступаючи за назву Єлисаветград, намагався донести до присутніх наступні тези:

1. Початок місту дала фортеця Святої Єлисавети, а не Інгулгород;

²² Погрібний В. (1992, 23 червня) Відкрийте свої секрети любові до Лизавети, братове! Кіровоградська правда, 3; Погрібний В. (1992, 19 вересня) Форум українців – за Златопіль. Кіровоградська правда, 4; Клочек Г., Шевченко С., Погрібний В. та ін. (2010, 27 квітня) Кіровограду – українську назву або Загроза повернення імперсько-мілітаристських символів у регіоні. Єлисаветград чи Златопіль? Кіровоградська правда, 3.

²³ Погрібний, В. (2015, 16 липня). Назва тільки українська. Нова газета, 11.

²⁴ Тільнова, І. (2015, 6 серпня) (Колонка редактора). Нова газета, 2.

²⁵ Степанова, О. (2015, 3 вересня). Ім'я городу, или Елисаветофилы против елисаветофобов. Украина-Центр, 2.

²⁶ Вавричин М. (2009) Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.: атлас репродукцій / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. Київ, 186 – 187; 192 – 193.

²⁷ Трубочов, А. (2015, 17 сентября). Олександр Чорний: десять тез за Єлисаветград. Украина Центр, 3.

Фрагмент карти «Carte exacte d'une partie de L'Empire de Russie et de la Pologne meridionale renfermant L'Ukraine, la Podolie, la Volhynie, la Rusſie, la petite Pologne, la Mazovie, et une partie de la Lithuanie avec la petite Tartarie, la Moldavie, la Valachie et la Transylvanie, 1769. Frankfurt am Main, Johann Gottlieb Facius, Georg Siegmund Facius»/ Вавричин М. (2009) Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст.: атлас репродукцій / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович. Київ, 188

2. Назва Єлисаветград не фіксується в жодному офіційному (урядовому) документі про найменування міста;

3. Назва Єлисаветград у варіанті написання «Elisabethgorod» та «Elisabethbourg» вперше фіксується на ЄВРОПЕЙСЬКИХ картах 1760-х років²⁶, що вказує на європейське коріння цього топоніма, оскільки на синхронних і пізніших російських картах місто фіксується виключно як фортеця Святої Єлисавети;

4. Місто завжди було українським, з огляду на ті національні процеси, які відбувалися на його просторах у XIX – на початку XX століття. 5. Повернення місту першоназви відповідає Закону України «Про географічні назви» від 31 травня 2005 року²⁷.

І. Смичек (член Співки художників України, викладач Кіровоградської художньої школи) – спікер, який агітував за назву Кропивницький, – побудував свою промову на ідеї увічнення в назві міста знакового земляка, діяча періоду національного культурного відродження М. Л. Кропивницького, загостривши увагу присутніх на заслугах останнього перед краєм і містом.

Промовець Г. Оршков (місцевий ясновидець), котрий агітував за назву Богомир, переконував сприйняти цю назву, оскільки

вона йде від Бога. Інші ж спікери побудували свої виступи довкола тези: чому місто не можна називати Єлисаветградом. Причому деякі з них робили це, м'яку кажучи, не коректно.

Ось буквально кілька розлогих цитат. Промовець І. Козуб (місцевий бізнесмен, громадський активіст), який мав агітувати за назву Златопіль, видав дослівно наступне: «Ми живемо в країні, де золоті поля, де голубе небо. Це є символічно! Тому, що наш прапор – то є золоте поле й голубе небо... Я, чесно кажучи, жажнувся тому, що відбувається. Я послухав Вас, на рейтинги подивився, оці всі мальчики ходять, які пропонують нам імперську російську назву, граються на політику. Я цим мальчикам напамню, що в Донецьку теж гралися. І догралися. Зараз там їхні міста горять. А де ті мальчики? В могилах. Я це хочу сказати нашим мальчикам. Просто це жах, коли люди виступають за проросійську назву, коли люди за «руський мір», і наші священики працюють проти України. Хотите війну? Ми можемо вам її організувати»²⁸.

Спікер Є. Миценко (громадський активіст) агітував за назву Ексампей: «Ексампей – це була місцевість на межі Кіровоградської та Миколаївської областей, яка була культурним центром Скіфії... Будь-які дискусії про різні варіанти назв втрачають сенс на тлі такого протистояння з проросійськими силами. І доки варіант Єлисаветград не буде прибраний із списку можливих, до тих пір неможливо розкрити свою позицію ані прихильникам Кропивницького, ані прихильникам Ексампею, ані прихильникам нормальних назв. Хочу нагадати, що закладаючи причину конфлікту заполітизованою назвою нашого міста, дехто може спровокувати конфлікт, справжній конфлікт. І тоді кожному виступаючому, хто підтримував цю назву, за законом революційного часу ще раз нададуть ці десять хвилин, але вже для останнього слова. Це так, в якості попередження». Далі промовець говорив про розстріли на Майдані, потім закликав шукати компроміс щодо майбутньої назви, а потім сказав, що його політична сила «і решта свідомих молодих людей готові до протистояння»²⁹.

Після громадських слухань у розмовах, дискусіях, суперечках починає доволі часто озвучуватися теза про те, що назва Єлисаветград – загроза національній безпеці, оскільки увічнею тему перебування українських земель в складі Російської імперії у XVIII – на початку XX століття. На контртезу про те, що загрозою національній безпеці є результати ЗНО з української мови у 2015 році (близько 30% випускників його не склали), що загрозою національній безпеці є відсутність українських книгарень в місті, в яких можна було б придбати ЯКІСНУ українську книгу (як наукову, так і художню), що загрозою національній безпеці є відсутність державної програми і, насамперед, державної політики в книговидавничій галузі, що загрозою національній безпеці є масовий відтік молоді на навчання або на роботу за кордон і т. д., як правило, озвучувалися й озвучуються відповіді на зразок: «А що ж Ви хотіли? 20 років в країні ніхто нічого не робив», «Що ж Ви хочете? В країні йде війна» і т.д. Погоджуємося. Але чому тоді назва міста, яка сформувалася сама собою в середині XVIII століття є загрозою національній безпеці?

²⁸ Степанова, О. (2015, 3 сентября). Имя городу, или Елисаветфилы против елисаветофобов. Украина-Центр, 2.

²⁹ Степанова, О. (2015, 3 сентября). Имя городу, или Елисаветфилы против елисаветофобов. Украина-Центр, 2.

Враховуючи тональність виступаючих, Кіровоградська міська Рада все ж прийняла рішення провести в місті опитування щодо майбутньої назви Кіровограда та призначила його на 25 жовтня 2015 року. Саме цього дня в Україні відбувалися вибори до місцевих органів влади. Організацією опитування займалася міська рада. Для проведення опитування було розроблено спеціальний бюлетень, у який було включено 7 найбільш рейтингових назв (Благомир, Ексампей, Єлисаветград, Златопіль, Інгульськ, Козацький, Кропивницький), з яких необхідно було обрати одну. Бюлетені було виготовлено за рахунок міського бюджету. Оскільки проводити опитування на виборчих дільницях ЦВК України заборонила, то воно проходило на вулицях, поряд з виборчими дільницями. Рівень організації заходу був низьким (не передбачена реєстрація та перевірка документів опитуваних, роздавання опитуваним по кілька бюлетенів, непрозорі скриньки для голосування, відсутність спостерігачів, відсутність кабінки для голосування і т. д.). Це дало підстави деяким кіровоградським політикам і громадським діячам зробити гарячі заяви, що опитування нагадало сумнозвісні референдуми в т. зв. ЛНР та ДНР³⁰. Описане вище проведення моніторингу думки щодо майбутньої назви міста, дало підстави багатьом учасникам дискусії заявити про його не легітимність ще в ході самого опитування. Тон і характер висловлювань щодо опитування особливо загострилися після оголошення результатів, котрі засвідчили, що містяни підтримали назву Єлисаветград.

Результати опитування від 25 жовтня 2015 року, не зважаючи на всю їхню критику, 28 жовтня були винесені на обговорення Кіровоградської міської ради. У порядок денний сесійного дня було включено питання «Про надання пропозицій до Верховної Ради щодо перейменування міста Кіровограда». У результаті обговорення міська рада подала до Верховної Ради України результати громадського опитування та протокол територіальної міської комісії з проведення опитування³¹. Результати моніторингу, засвідчені протоколом територіальної міської комісії, мали наступні цифри – всього в опитуванні брали участь 48983 особи, дійсними визнано 45863 бюлетенів, з них за Єлисаветград висловилося 35153 респонденти, за Інгульськ – 4303, за Златопіль – 3509, за Кропивницький – 1218, за Благомир – 708, за Ексампей – 624, за Козацький – 286 голосів³². Ці результати й були направлені до Верховної Ради, а точніше в її комітет з питань державного будівництва та місцевого самоврядування, не визначившись з єдиною назвою. Цим рішенням в першу чергу перестрашувався тодішній в. о. міського голови І. І. Марковський. Цей крок міської ради викликав масове обурення в соцмережах. Але, що б там не писали активісти, скажімо, в мережі facebook, факт про те, що Кіровоградська міська рада зняла із себе відповідальність за майбутню назву міста, є незаперечним.

29 жовтня 2016 року народний депутат України від Кіровоградщини Олександр Горбунов з групою однодумців (знаючи результати опитування!!!) ініціював внесення на розгляд Верховної Ради України законопроекту³³, яким запропонував заборонити «присвоювати географічним об'єктам назви, які є іменами, псев-

³⁰ Крушеницький, І. (2015, 29 жовтня). День виборів. Нова газета, 2; Тільнова, І. (2015, 29 жовтня). Як кіровоградців пошили в дурні. Нова газета, 2.

³¹ Несен, О. (2015, 30 жовтня). Назву для Кіровограда обере Верховна Рада. Кіровоградська правда, 3; Крушеницький, І. (2015, 5 листопада). Долю назви міста вирішить Верховна Рада. Нова газета, 11.

³² Іванов, І. (2015, 27 жовтня). Кіровоградці обрали Єлисаветград. Кіровоградська правда, 3.

³³ Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо встановлення географічних назв. (n.d.). Retrieved February 23, 2017, from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3368&skl=9

³⁴ Крушеницький, І. (2015, 5 листопада). Долю назви міста вирішить Верховна Рада. Нова газета, 11.

³⁵ Несен, О. (2015, 29 грудня). Кіровоградці не хочуть, аби місто називали Інгульськом. Кіровоградська правда, 2.

донімами монархів, державних, політичних, військових діячів Російського (Московського) царства, Російської імперії XIV–XX століть або похідними від них, назви співзвучні з такими іменами або псевдонімами, назви, які містять у собі елементи титулів монархів Російського (Московського) царства, Російської імперії XIV–XX століть»³⁴. У Кіровограді ініціативу Олександра Горбунова і його однодумців охрестили «законопроектом «Про Єлисаветград».

Після рекомендації 23 грудня 2015 року комітету Верховної Ради України з питань державного будівництва та місцевого самоврядування перейменувати Кіровоград на Інгульськ, у місті 27 грудня відбувся масовий мітинг проти нав'язування обласному центру назви Інгульськ³⁵. 19 січня 2016 року Кіровоградська міська рада, розглядаючи звернення згаданого комітету до народних обранців міста («Про можливість найменування Кіровограда Інгульськом»), відхилила цей варіант назви. В місті розпочався новий виток дискусії (з залученням обома сторонами авторитетних думок істориків, учасників АТО, громадських діячів, почесних громадян міста), який закінчився рішенням Верховної Ради України від 14 липня 2016 року, при тому, що Кіровоградська міська рада 10 червня цього ж року не підтримала назву Кропивницький, як таку, що може бути новою назвою міста, але й не запропонувала альтернативної назви. Характерно, що майже всі публічні прихильники назви Інгульськ після 19 січня 2016 року стали прихильниками назви Кропивницький, доволі легко змінивши свої попередні топонімічні вподобання, забувши свої ж докази, що першоосновою міста була «фортеця Інгулгород».

Як бачимо, дискусія щодо перейменування Кіровограда є досить тривалою і започаткована була не в 2015 році, коли в Україні офіційно стартував процес декомунізації. Нова назва міста відповідає більше т. зв. революційній доцільності, ніж вітчизняному законодавству. Закони України «Про географічні назви» (31 травня 2005 р.) та «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону їхньої символіки» (21 травня 2015 р.) декларують принцип повернення історичних назв та демонтаж комуністичних (більшовицьких) топонімів. Лише подальший історичний поступ дасть відповідь на питання – що сталося в історії міста 14 липня 2016 року? Нині очевидним є лише той факт, що обласний центр на Інгулі став абсолютним чемпіоном в Україні з найменувань-перейменувань. Його історія в назвах виглядає наступним чином: фортеця Святої Єлисавети – Єлисаветград – Єлисавет – Єлисаветград – Зінов'євськ – Кірово – Кіровоград – Кропивницький. В цілому ж дискусія довкола назви міста триває.

REFERENCES

- Bez avtora, (2010, 27 kvitnya). Kirovohradu – ukrayins'ku nazvu abo Zahroza povernennya impers'ko-militaryst-s'kykh symboliv u rehioni. Kirovohrads'ka pravda, 3.
- Bez avtora, (2011, 1 lypnya). 20 rokiv dyskusi. A viz i nyny... . Kirovohrads'ka pravda, 2.

Bez avtora, (2015). Rezolyutsiya Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi «Pereymenuval'ni protsesy v toponimitsi yak tsinnisnyy vybir ukrayins'koho suspil'stva» (Kirovohrad, 11 chervnya 2015 roku). Pereymenuval'ni protsesy v toponimitsi yak tsinnisnyy vybir ukrayins'koho suspil'stva: materialy vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (11 chervnya 2015 roku, m. Kirovohrad), Mykolayiv, S. 97.

Brekhunenko, V. A. (2015). Mizh kolonial'nym spadkom i modernizatsiyeyu: tsyvilizatsiynyy vymir zaminy radyans'koyi toponimiky. Pereymenuval'ni protsesy v toponimitsi yak tsinnisnyy vybir ukrayins'koho suspil'stva: materialy vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (11 chervnya 2015 roku, m. Kirovohrad), Mykolayiv, 14 – 16.

Chornyy O.V. (2016) Pokhodzhennya nazvy Yelysavethrad / Pivden' Ukrayiny u vitchyznanyani ta yevropeys'kiy istoriyi: materialy III Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (15–16 veresnya 2016 r., m. Odesa). – Odesa, 112 – 119.

Chukhlib, T. V. (2015). Kozats'ka doba v istoriyi Ukrayiny – osnova dlya novitn'oyi toponimiky. Pereymenuval'ni protsesy v toponimitsi yak tsinnisnyy vybir ukrayins'koho suspil'stva: materialy vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (11 chervnya 2015 roku, m. Kirovohrad), Mykolayiv, 17 – 19.

Demchuk L. (2000, 20 kvitnya) Kirovohradu – buty. Kirovohrads'ka pravda, 1.

Ivanov, I. (2015, 27 zhovtnya). Kirovohradtsi obraly Yelysavethrad. Kirovohrads'ka pravda, 3.

Klochek H., Shevchenko S., Pohribnyy V. ta in. (2010, 27 kvitnya) Kirovohradu – ukrayins'ku nazvu abo Zahroza povernennya impers'ko-militaryst's'kykh symboliv u rehioni. Yelysavethrad chy Zlatopil'? Kirovohrads'ka pravda, 3.

Kovtyukh, S. L. (2015). Ukrayins'ka toponimiya: vikhy istorychnoyi pam'yati, patriotychno-kul'turni markery s'ohodennya, symboly maybutn'oho. Pereymenuval'ni protsesy v toponimitsi yak tsinnisnyy vybir ukrayins'koho suspil'stva: materialy vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (11 chervnya 2015 roku, m. Kirovohrad), Mykolayiv, 67 – 71.

Krushenyts'kyy, I. (2015, 29 zhovtnya). Den' vyboriv. Nova hazeta, 2; Til'nova I. (2015, 29 zhovtnya). Yak kirovohradtsiv poshyly v durni. Nova hazeta, 2.

Krushenyts'kyy, I. (2015, 5 lystopada). Dolyu nazvy mista vyrishyt' Verkhovna Rada. Nova hazeta, 11.

Kyzymenko P. (1992, 15 sichnya) My tezh kozats'koho rodu. Kirovohrads'ka pravda, 4.

Lysohor, M. (2010, 27 kvitnya). Povernennya Ukrayiny na ukrayins'ki zemli. Kirovohrads'ka pravda, 3.

Lyubars'ka, L. (2013, 4 lypnya). Yelysavethrad: zhakhalky komunistiv ta rol' Yelyzavety Petrivny. Narodne slovo, 5.

Lyubars'kyy, R. (2010, 30 kvitnya). «Neslukhnyani» hromads'ki slukhannya. Kirovohrads'ka pravda, 2.

Nesen, O. (2015, 29 hrudnya). Kirovohradtsi ne khochut', aby misto nazyvaly Inhul's'kom. Kirovohrads'ka pravda, 2.

Nesen, O. (2015, 30 zhovtnya). Nazvu dlya Kirovohrada obere Verkhovna Rada. Kirovohrads'ka pravda, 3.

Peter T. (2000, 2 lyutoho) Pro nazvu mista, khlib i vodu. Mozhlyvo Kirov dostoyuye ostanni dni v misti svoho imeni? Kirovohrads'ka pravda, 1.

Pohribnyy V. (1992, 19 veresnya) Forum ukrayintsiv – za Zlatopil'. Kirovohrads'ka pravda, 4.

Pohribnyy V. (1992, 23 chervnya) Vidkryte svoyi sekrety lyubovi do Lyzavety, bratove! Kirovohrads'ka pravda, 3.

Pohribnyy, V. (2015, 16 lypnya). Nazva til'ky ukrayins'ka. Nova hazeta, 11.

Proekt Zakonu pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrainy «Pro heohrafichni nazvy» shchodo vstanovlennya heohrafichnykh nazv // http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3368&skl=9

Rybal'chenko O. (1992, 13 chervnya) Komu ne do vpodoby Kirovohrad? Kirovohrads'ka pravda, 2.

Rybal'chenko, O. (1992, 13 chervnya). Komu ne do vpodoby Kirovohrad? Kirovohrads'ka pravda, 2.

Shevchenko S. (1992, 13 chervnya) Chy mozha pereymenyvaty misto i ne vtratyty druziv. Kirovohrads'ka pravda, 2.

Shevchenko S. (1992, 27 chervnya) A v Lyzaveti vse pany, senatory ta heneraly sobyralsya. Kirovohrads'ka pravda.

Smolenchuk M. (1992, 27 chervnya) Oberimo Zolote Pole. Kirovohrads'ka pravda, 2.

Stepanova, O. (2015, 18 yuunya). Nazva nashoho mista – ne nasha sprava? Ukrayna-Tsentr, 1 – 2.

Stepanova, O. (2015, 3 sentyabrya). Ymya horodu, yly Elysavetofyly protyv elysavetofobov. Ukrayna-Tsentr, 2.

Til'nova, I. (2015, 18 chervnya). Chomu Kirovohrad ne mozha pereymenyvaty na Yelysavethrad? Nova hazeta, 1, 11.

Til'nova, I. (2015, 6 serpnia) (Kolonka redaktora). Nova hazeta, 2.

Trubachov, A. (2015, 17 sentyabrya). Oleksandr Chornyy: desyat' tez za Yelysavethrad. Ukrayna Tsentr, 3.

V»yatrovych, V. M. (2015). Kudy vede vulytsya Lenina? Rozмова pro maybutnye krayiny. Pereymenuval'ni protsesy v toponimitsi yak tsinnisnyy vybir ukrayins'koho suspil'stva: materialy vseukrayins'koyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi (11 chervnya 2015 roku, m. Kirovohrad), Mykolayiv, 12 – 14.

Vavrychyn M. (2009) Ukrainy na starodavnykh kartakh. Seredyna KhVII – druha polovyna KhVIII st.: atlas reproduksiy / M. Vavrychyn, Ya. Dashkevych, U. Kryshchalovych. Kyiv, 186 – 187; 192 – 193.

Zabolotnyy, S. (1992, 16 chervnya). P'yat' nazv dlya odnogo mista. Kirovohrads'ka pravda, 3.

Zabolotnyy, S. (1992, 2 lypnya). Ekspromt z povernenniam Yelysavety ne vidbuvsya. Kirovohrads'ka pravda, 3.

Александр Чёрный

ДЕКОММУНИЗАЦИЯ, ЕЛИСАВЕТГРАД И УГРОЗА НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Исследование является попыткой показать сложный и противоречивый процесс декоммунизации города Кировограда – одного из двух областных центров в Украине, что в обязательном порядке должен был сменить название в соответствии с Законом Украины «Об осуждении коммунистического и национал-социалистического (нацистского) тоталитарных режимов в Украине и запрете пропаганды их символики», который вступил в силу 21 мая 2015 года. Поскольку проблема переименования города Кировограда на момент принятия упомянутого закона была не новой для жителей областного центра, автор на основе газетных публикаций и собственных воспоминаний воспроизводит историю дискуссии о переименовании города, что продолжалась в 1989–2016 годах.

Ключевые слова: Кировоград, переименование, Елисаветград, дискуссия, общественные слушания, историческое название, угроза национальной безопасности.

Oleksandr Chorny

DECOMMUNISATION, YELISAVETGRAD AND THE THREAT TO NATIONAL SECURITY

Kirovograd is the city and regional center in Ukraine in 1939 – 2016, which bore the name of an odious leaders of the CPSU (b) S. M. Kirov (Kostrikov) (1886 – 1934). Kirov city was renamed by this title during the formation of the Kirovograd region in 1939, which was listed on maps USSR in 1934 – 1939. The city was called Zinovievsk in 1924 – 1934. Kirovograd city of Kirovograd region was renamed the city Kropivnitskiy on 14 July 2016. The historical name of this city is Yelisavetgrad.

The research is an attempt to show complicated and controversial process of decommunization of Kirovohrad – one of the two regional centers in Ukraine, which necessarily had to change the name of the Law of Ukraine “On the condemnation of Communist and National Socialist (Nazi) totalitarian regimes in Ukraine and the prohibition of propaganda of their symbolism”, which came into force on 21 May 2015. Since the problem of renaming of Kirovohrad at the time of the adoption of this law was not new to residents of the regional center, the author based on newspaper articles and personal memoirs recreates the story discussion about renaming the city, which continued in 1989 – 2016.

The researcher identifies several periods in the discussion above, that was in the city between the supporters of the idea of the return the historical name and those townspeople who fought for the right to name Kirovograd by the new Ukrainian name. The author identifies negative tendencies that crystallized between opponents in the debate, which, in his opinion, in the current political conditions prevailing in Ukraine, harm to anyone who seeks to build a European, democratic and highly cultured country.

Key words: Kirovograd, rename, Yelisavetgrad, discussion, public hearings, historical name, the threat to national security.

РЕЦЕНЗІЇ.
ОГЛЯДИ.
ХРОНІКА

УДК 001.893:303.64

Олександр Охріменко,

кандидат історичних наук,
Національний центр «Мала академія наук України»,
Email: alexoh@ukr.net

ОГЛЯД ТА РЕЙТИНГИ НАУКОВИХ ЖУРНАЛІВ З УРБАНІСТИКИ

Зроблено огляд наукових періодичних спеціальних видань з урбаністики від їхнього утворення до сьогодення. Розвиток фахових часописів пов'язано із становленням відповідних центрів дослідження та галузі загалом. На початковому етапі (1960-80 рр.) такі видання виходили й національними мовами, тоді як зараз відбувається переважання англomовних публікацій. Відзначено, що під впливом зміни форми видання на сучасному етапі – від паперової до електронної – змінюється і їхня роль як форми комунікації та репрезентації результатів дослідження. Здійснено короткий огляд американських, британських, нідерландських, французьких, італійських та польських часописів. Наголошується на доступності видань для світової громадськості через мережу Інтернет, поширення електронних версій, редакторах як вчених у галузі урбаністики та центрів їхніх досліджень. Наведено три рейтинги журналів – «Web of Science», «Google Scholar» та «SCImago Journal and Country Rank» з міських студій та критерії їхньої оцінки. Показано переважання англо-американської видавничої системи в наукових виданнях. Успішний сучасний часопис з урбаністики – це англomовне видання при науковому спеціалізованому центрі, до складу редакційної колегії якого входить міжнародна група експертів галузі, що має як паперову, так і електронну версії, з періодичністю від чотирьох до дванадцяти випусків на рік.

Ключові слова: науковий журнал, урбаністика, рейтинги журналів, індексування видань, наукова комунікація.

Наукові періодичні видання залишаються на сьогодні важливою формою комунікації між вченими, формою презентації наукових ідей, здобутків, засобом фахових дискусій тощо. Публікація спеціалізованого журналу сприяє розвитку певного напрямку науки. Зокрема, це стосується урбаністики, поступ якої в Україні активно відбувається зараз. Огляд найважливіших світових часописів допоможе зорієнтуватися дослідникам у подальших розвідках та розкриє можливості презентації українських напрацювань у світі.

В 1960-х рр. відбувалось становлення урбаністики як окремого напрямку досліджень, а разом з ним і спеціалізованих часописів. Так, у відділі соціальних та економічних досліджень Університету Глазго для публікації наукових розвідок й обговорення британської регіональної та міської політики започаткували журнал «Міські дослідження» («Urban Studies»)¹. Перший його випуск у 1964 році в двох числах від травня та листопада містив 10 аналітичних статей, розділ з рецензіями та бібліографію нових надходжень відповідної тематики². Це сформувало певний «стандарт» для наукових журналів з урбаністики. У вересні вже наступного року в США

¹ Urban Studies. (n.d.). Retrieved October 10, 2016, from link: <http://usj.sagepub.com/>

² Paddison, R (2013, January). Editorial: Urban Studies at 50. In *Urban Studies*, no. 50 (1), p. 3.

³ Urban Affairs Review. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://uar.sagepub.com/>

⁴ Schussheim, M. J., Belknap, G.M. (1965, September). Urban Research from a Federal Standpoint. In *Urban Affairs Review*, vol. 1, p. 3-16.

⁵ Conant, R. (1965, September). In the Field. In *Urban Affairs Review*, vol. 1, p. 95-96.

⁶ EURE – Revista Latinoamericana de Estudios Urbano Regionales. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://www.eure.cl/index.php/eure>.

⁷ Regional Science and Urban Economics. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://www.journals.elsevier.com/regional-science-and-urban-economics/>

⁸ Anderson, A.E, Isard, W. (ed.) (1975). Regional science and urban economics: Editorial. In *Regional Science and Urban Economics*, no. 5, 3.

⁹ Die alte Stadt. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://www.bag-verlag.de/publishing-program/journals/Die-Alte-Stadt/DAS-subscription-for-students>

¹⁰ Hurd, J. M. (2000). The Transformation of Scientific Communication: A Model for 2020. In *Journal of the American Society for Information Science*, no. 51 (14), 1279-1283.

¹¹ Mills, E.S. (1974, January). Editorial. In *Journal of Urban Economics*, vol. 1, is. 1, iii.

виходить «Огляд міських справ» («Urban Affairs Review»)³, що має критично подивитися на міський поступ у світі та країні⁴. Умовно він містив ті ж частини, що й британська передовиця – статті, рецензії, щоправда завершувався «новинами з поля» (повідомленнями про діяльність центрів урбаністики та вагомими здобутками)⁵.

Поза англо-американським простором у перші десятиліття розвитку часописів з урбаністики з'явилося не так багато. В 1970 році в Чилі виходить іспаномовний «Латиноамериканський журнал міських регіональних досліджень» («EURE – Revista Latinoamericana de Estudios Urbano Regionales»)⁶. З 1971 року видається «Регіональна наука та міська економіка» («Regional Science and Urban Economics») в Нідерландах⁷, щоправда англійською мовою. Для видавців урбаністика – частина регіональних досліджень, а в журналі висвітлюються важливі теорії для політичного й економічного розвитку країни⁸. Німецький часопис «Старе місто» («Die alte Stadt») розпочав свою історію з 1974 року⁹. В цьому виданні публікувалися матеріали наукового товариства «Arbeitsgemeinschaft für reichsstädtische Geschichtsforschung, Denkmalpflege und bürgerschaftliche Bildung e.V.», заснованого в 1960 році Отто Борстом. За хронологією появи часописів з урбаністики – див. таблицю 1 (тут та в інших таблицях подано лише перші 10 позицій).

Періодичність наукових видань з урбаністики – різна. Найчастіше – чотири випуски на рік, однак найпопулярніші наукові видання, з високим рейтингом цитування, виходять щомісяця (наприклад, «Urban Studies» чи «Landscape and Urban Planning»).

Всі популярні видання з урбаністики, традиційно, – *друковані*. Однак на сучасному етапі поява *електронних версій* та *власне електронних журналів* змінює вигляд журналу, його доступність, «швидкість» обміну науковими здобутками¹⁰. Нижче оглянуто найважливіші видання, вказано їхні сторінки в мережі Інтернет для ознайомлення.

За місцем видання наукові часописи з урбаністики переважно належать до англо-американського простору. Короткий огляд за країнами найбільш значних часописів дає змогу побачити різноманіття напрямів в урбаністиці, а також звернути увагу на редакторів – провідних вчених галузі.

Американські журнали посідають провідне місце серед наукових часописів з урбаністики. Вони розкривають такі напрями досліджень галузі, як міська економіка, географія, інфраструктура.

Часопис «Журнал міської економіки» («*Journal of Urban Economics*») розпочав свою історію з 1974 року. Едвін Мілл у вступній статті до першого випуску наголосив, що це перше періодичне спеціальне видання в США в галузі міської економіки, яку розглядає у широкому ключі, і запрошує всіх науковців до мультидисциплінарних досліджень¹¹. На кінець 2016 року нараховує 96 випусків. Останні номери виходять за редакцією Стюарта Розенталя (Stuart Rosenthal) з Університету Сірак'юс, Нью-Йорк, США (Syracuse University) та Вільяма Стренджа (William Strange) з Університету Торонто, Канада (University of Toronto). Видається

¹² Journal of Urban Economics. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://www.journals.elsevier.com/journal-of-urban-economics>

¹³ Urban Geography. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://www.tandfonline.com/toc/rurb20/current>

¹⁴ Journal of Urban Planning and Development. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://ascelibrary.org/journal/jupddm>

¹⁵ International Journal of Urban and Regional Research. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: [http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/\(ISSN\)1468-2427](http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/(ISSN)1468-2427)

¹⁶ Urban Studies. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://usj.sagepub.com/>

¹⁷ Cities: The International Journal of Urban Policy and Planning. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://www.journals.elsevier.com/cities>

¹⁸ Regional Science and Urban Economics. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://www.journals.elsevier.com/regional-science-and-urban-economics>

¹⁹ Landscape and Urban Planning. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://www.journals.elsevier.com/landscape-and-urban-planning>

компанією «Elsevier», а статті представлені також у вигляді електронних версій на сайті, доступних для замовлення¹².

У 1980 році побачило світ перше число «Міської географії» («*Urban Geography*»). Редактором номера 37 у 2016 році став професор Університету Макгілла, Канада (McGill University) Річард Шірмур (Richard G. Shearmur). Щорічні 8 випусків зараз видаються компанією «Taylor & Francis», що дає можливість доступу до версії журналу он-лайн¹³.

У 2016 році вийшов номер 142 наукового часопису «Журнал міського планування та розвитку» («*Journal of Urban Planning and Development*») під редакцією Ган-Лен Чена, професора Університету Меріленду, США (Gang-Len Chang, University of Maryland). Головними проблемами, які висвітлює видання, є громадянська інфраструктура, і воно видається Американським товариством цивільної інженерії¹⁴.

Британські дослідження, які і американські, найавторитетніші, і теж мають найвищі рейтинги.

За редакцією Метью Генді з Кембридського університету (Matthew Gandy, University of Cambridge) та інших британських професорів видається «Журнал міських та регіональних досліджень» («*International Journal of Urban and Regional Research*»), що має на сьогодні повнотекстовий доступ у видавництві «Wiley»¹⁵. У чотирьох випусках на рік з 1977 року провідні вчені висвітлюють проблеми урбаністики.

У п'ятдесят третій раз журнал «Міські дослідження» («*Urban Studies*») вийшов у 2016 році за редакцією Йона Банністера (Jon Bannister) з Міського університету Манчестера (Manchester Metropolitan University) у видавництві «SAGE»¹⁶. З 1964 року часопис дійсно став вагомим у публікаціях сфери урбаністики, адже з двох випусків на рік у перші роки видання трансформувалось у щомісячник.

Журнал «*Micma*» («*Cities: The International Journal of Urban Policy and Planning*») розпочав свою історію 1983 року. Зараз його видає компанія «Elsevier», роблячи його доступним будь-де у світі¹⁷. Редактор – Алі Модаррес (Ali Modarres) з Університету Вашингтон в Такома (University of Washington Tacoma).

Редакційні колеги **нідерландських** часописів складаються з міжнародної команди фахівців, авторитетних вчених, що забезпечує найвищі показники в будь-якому рейтингу.

Проблеми мікроекономіки розкриває на своїх сторінках науковий журнал «Регіональна наука та міська економіка» («*Regional Science and Urban Economics*») з 1975 року. П'ять випусків щороку друкує та пропонує на своєму сайті компанія «Elsevier»¹⁸. На сьогодні редактором журналу є Даніел МакМіллен (Daniel McMillen) з Іллінойського університету в Урбана-Шампейн (University of Illinois at Urbana-Champaign).

З 1986 року виходить «Ландшафт та міське планування» («*Landscape and Urban Planning: An International Journal of Landscape Science, Planning and Design*»). Наразі редактором щомісячника є Джоан Іверсон Нассер (Joan Iverson Nassauer) з Університету Мічігана, США, в компанії «Elsevier»¹⁹.

²⁰ Sapiens. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <https://sapiens.revues.org/>

²¹ Center for Research and Interdisciplinary. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://cri-paris.org/team/gaell-mainguy/>

²² Histoire Urbaine. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://sfhu.hypotheses.org/la-revue-histoire-urbaine>

²³ Scienze Regionali. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://www.rivistasr.it/>

²⁴ Franco Angeli Edizioni. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://www.francoangeli.it/riviste/sommario.asp?idRivista=103>

²⁵ Territorio. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://www.francoangeli.it/riviste/sommario.asp?IDRivista=63>

²⁶ Città e Storia. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://www.storiaurbana.org/index.php/it/citta-storia>

²⁷ Carlo M. Travaglini. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://host.uniroma3.it/centri/croma/catalogo.asp>

²⁸ Bulletin of Geography. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: http://www.bulletinofgeography.umk.pl/about_us.html

²⁹ Daniela Szymańska. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://geo.umk.pl/strony-www-pracownikow/305-daniela-szymanska>

³⁰ Kodrzycki, Yolanda K. and Yu, Pingkang (2006, August). New Approaches to Ranking Economics Journals. In *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*. Vol. 5, Is. 1, DOI: 10.1515/1538-0645.1520; Paasi, A. (2005, May). Globalisation, Academic Capitalism, and the Uneven Geographies of International Journal Publishing Spaces. In *Environment and Planning*, vol. 37, no. 5, 769-789.

Серед французьких часописів слід відмітити «*Sapiens (Surveys And Perspectives Integrating ENvironment & Society)*»²⁰, що виходить з 2008 року двічі на рік. Його редактор – Гаель Мангі (Gaëll Mainguy), директор Центру досліджень та інтердисциплінарності (Center for Research and Interdisciplinary)²¹. Поряд з ним виділяється «*Міська історія*» («*Histoire Urbaine*»)²² – видання заснованого в 1998 році Французького товариства міської історії (Société Française d'Histoire Urbaine), що виходить з 2000 року.

Кожні чотири місяці видається **італійський** науковий журнал «*Регіональна наука*» («*Scienze Regionali*»)²³ у видавництві «Franco Angeli Edizioni»²⁴ з 2002 року. Цей часопис заснований роком раніше як офіційне видання Італійської секції Міжнародної асоціації наук про регіони (AISRe-Associazione Italiana di Scienze Regionali), що діє з 1980 року. Головним редактором є Роберта Капелло (Roberta Capello) – президент вищеназваної міжнародної асоціації та професор регіональної економіки Політехнічного університету Мілану (Politecnico di Milano).

Чотири рази на рік, починаючи з 1996 року, виходить часопис «*Територія*» («*Territorio*») у тому ж видавництві, що і попередній, «Franco Angeli Edizioni», де доступні для замовлення паперовий та електронний варіанти²⁵. Редактор – професор Габріель Паскі (Gabriele Pasqui), завідувач відділу архітектури та міських студій Політехнічного університету Мілану (Dipartimento di Architettura e Studi Urbani, Politecnico di Milano).

«*Місто та історія*» («*Città e Storia*») – видання Університету в Римі III (Università degli studi Roma Tre)²⁶ за редакцією Донателли Калабі (Donatella Calabi) з Університету Венеції (Università IUAV di Venezia) та Карло М. Травагліні (Carlo M. Travaglini) з Університету в Римі III (Università degli studi Roma Tre). Видається двічі на рік з 2006 переважно з італомовними статтями. Доступний лише у паперовому вигляді, з можливістю замовлення через сайт видавництва, де можна ознайомитися зі змістом випусків²⁷.

Польський журнал «Бюлетень географії» («*Bulletin of Geography. Socio-economic Series*») Університету Миколи Коперника в Торуні (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu) публікує праці із соціальної географії. Він розпочав свою історію з 2003 року та має нині чотири випуски на рік²⁸. Індексований в більш, ніж 30 міжнародних наукових базах, всі статті є в безкоштовному доступі на сайті видання. Головний редактор – Даніела Шиманська (Daniela Szymańska), професор відділу міських студій та регіонального розвитку факультету наук про Землю Університету Миколи Коперника в Торуні²⁹.

Рейтинговість журналу, в якому опубліковані результати досліджень, рівень цитованості статті є певною оцінкою діяльності вченого, значення його доробку. Незважаючи на дискусійність таких параметрів, справедливості щодо оцінки різних типів наукових видань, різні підходи до складових рейтингу³⁰, все ж ранжування часописів є своєрідним дороговказом, показником помітності, важливості одних публікацій поміж інших. Звернемося до трьох рейтингів – «Web of Science», «Google Scholar» та «SCImago Journal and Country Rank» – у галузі урбаністики.

³¹ *Journals Ranked by Impact: Urban Studies* (2015). Journal Citation Reports. Web of Science (Social Sciences ed.). Thomson Reuters, 2016.

³² Google Scholar. Top publications - Urban Studies & Planning. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: https://scholar.google.com/citations?view_op=top_venues&hl=en&vq=soc_urbanstudiesplanning

³³ SCImago Journal and Country Rank: Urban Studies. (n.d.). Retrieved October 1, 2016, from link: <http://www.scimagojr.com/journalrank.php?category=3322>

«*Web of Science*» – це пошукова платформа по реферативних базах даних, розроблена компанією «Thomson Reuters», до якої включено понад 10 тисяч наукових видань по всьому світу³¹. Рейтинг складається на основі імпакт-фактору – коефіцієнту співвідношення цитування часописів та матеріалів конференцій. У 2015 році в розділі урбаністики на першому місці опинився нідерландський «*Landscape and Urban Planning*» з коефіцієнтом впливовості 3,654. У першій десятці, за винятком німецького «*Urban forestry & Urban Greening*» на сьомій позиції, всі інші – американські або британські часописи (див. таблицю 2).

Пошукова система «*Google Scholar*»³², яка індексує повний зміст наукових публікацій усіх форматів і дисциплін, має індекс h5 – для статей, опублікованих за останні 5 років (у нашому випадку це 2011–2015 pp.), й означає, що число h статей має щонайменше h цитувань кожної; та медіану h5 – середнє число цитованості статті, що визначає її індекс h5. Рейтинг цієї системи наведено у таблиці 3.

Рейтинг «*SCImago Journal and Country Rank*»³³ визначає наукову впливовість журналу на основі врахування як кількості цитат, так і важливості й престижу журналів, у яких цитовано автора. Дані журналів у галузі урбаністики наведено у таблиці 4.

Таким чином, огляд наукових журналів у галузі урбаністики за часом створення, країною та рейтингом показує переважання англо-американських видань. Їхня доступність через сучасні технології в будь-якій частині світу робить їх найбільш поширеними, а дослідження, опубліковані в них, – значимими. Зосередження на розвиток національних видань власними мовами та на друкованій версії має у собі небезпеку бути «непізнаними» для світової громадськості науковців, хоча вони і залишаються вагомим фактором комунікації між дослідниками в середині країни. Однак сучасний світ спонукає до інтернаціоналізації науки, інтеграції національних досліджень до світових, що є можливим, коли результати розвідок опубліковані в індексованих журналах з високим рейтингом англійською мовою.

REFERENCES

- Anderson, A.E, Isard, W. (ed.) (1975). Regional science and urban economics: Editorial. In *Regional Science and Urban Economics*, no. 5, p. 3-5.
- Bulletin of Geography. Available from: http://www.bulletinofgeography.umk.pl/about_us.html [Accessed October 01, 2016]
- Carlo M. Travaglini. Available from: <http://host.uniroma3.it/centri/croma/catalogo.asp> [Accessed October 01, 2016]
- Center for Research and Interdisciplinary. Available from: <http://cri-paris.org/team/gaell-mainguy/> [Accessed October 01, 2016]
- Cities: The International Journal of Urban Policy and Planning. Available from: <http://www.journals.elsevier.com/cities> [Accessed October 01, 2016]
- Città e Storia. Available from: <http://www.storiaurbana.org/index.php/it/citta-storia> [Accessed October 01, 2016]
- Conant, R. (1965, September). In the Field. In *Urban Affairs Review*, vol. 1, p. 95-96.
- Daniela Szymańska. Available from: <http://geo.umk.pl/strony-www-pracownikow/305-daniela-szymanska> [Accessed October 01, 2016]

- Die alte Stadt. Available from: <http://www.bag-verlag.de/publishing-program/journals/Die-Alte-Stadt/DAS-subscription-for-students> [Accessed October 01, 2016]
- EURE – Revista Latinoamericana de Estudios Urbano Regionales. Available from: <http://www.eure.cl/index.php/eure>
- Franco Angeli Edizioni. Available from: <http://www.francoangeli.it/riviste/sommario.asp?idRivista=103> [Accessed October 01, 2016]
- Google Scholar. Top publications - Urban Studies & Planning. Available from: https://scholar.google.com/citations?view_op=top_venues&hl=en&vq=soc_urbanstudiesplanning [Accessed October 01, 2016]
- Histoire Urbaine. Available from: <http://sfhu.hypotheses.org/la-revue-histoire-urbaine> [Accessed October 01, 2016]
- Hurd, J. M. (2000). The Transformation of Scientific Communication: A Model for 2020. In *Journal of the American Society for Information Science*, no. 51 (14), p. 1279-1283.
- International Journal of Urban and Regional Research. Available from: [http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/\(ISSN\)1468-2427](http://onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/(ISSN)1468-2427) [Accessed October 01, 2016]
- Journal of Urban Economics. Available from: <http://www.journals.elsevier.com/journal-of-urban-economics> [Accessed October 01, 2016]
- Journal of Urban Planning and Development. Available from: <http://ascelibrary.org/journal/jupddm> [Accessed October 01, 2016]
- Journals Ranked by Impact: Urban Studies* (2015). Journal Citation Reports. Web of Science (Social Sciences ed.). Thomson Reuters, 2016.
- Kodrzycki, Yolanda K. and Yu, Pingkang (2006, August). New Approaches to Ranking Economics Journals. In *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*, vol. 5, is. 1, DOI: 10.1515/1538-0645.1520
- Landscape and Urban Planning. Available from: <http://www.journals.elsevier.com/landscape-and-urban-planning> [Accessed October 01, 2016]
- Mills, E.S. (1974, January). Editorial. In *Journal of Urban Economics*, vol. 1, is. 1, p.iii.
- Paasi, A. (2005, May). Globalisation, Academic Capitalism, and the Uneven Geographies of International Journal Publishing Spaces. In *Environment and Planning*, vol. 37, no. 5, p. 769-789.
- Paddison, R (2013, January). Editorial: Urban Studies at 50. In *Urban Studies*, no. 50 (1), p. 3.
- Regional Science and Urban Economics. Available from: <http://www.journals.elsevier.com/regional-science-and-urban-economics/> [Accessed October 01, 2016]
- Sapiens. Available from: <https://sapiens.revues.org/> [Accessed October 01, 2016]
- Schussheim, M. J., Belknap, G.M. (1965, September). Urban Research from a Federal Standpoint. In *Urban Affairs Review*, vol. 1, p. 3-16.
- Scienze Regionali. Available from: <http://www.rivistasr.it/> [Accessed October 01, 2016]
- SCImago Journal and Country Rank: Urban Studies. Available from: <http://www.scimagojr.com/journalrank.php?category=3322> [Accessed October 01, 2016]
- Territorio. Available from: <http://www.francoangeli.it/riviste/sommario.asp?IDRivista=63> [Accessed October 01, 2016]
- Urban Affairs Review. Available from: <http://uar.sagepub.com/> [Accessed October 01, 2016]
- Urban Geography. Available from: <http://www.tandfonline.com/toc/rurb20/current> [Accessed October 01, 2016]
- Urban Studies. Available from: <http://usj.sagepub.com/> [Accessed October 01, 2016]

Александр Охрименко

ОБЗОР И РЕЙТИНГИ НАУЧНЫХ ЖУРНАЛОВ
ПО УРБАНИСТИКЕ

Сделан обзор научных периодических специальных изданий по урбанистике от их появления до наших дней. Развитие профессиональных журналов связано со становлением соответствующих центров исследования и отрасли в целом. На начальном этапе (1960-80 гг.) такие издания выходили и на национальных языках, тогда как сейчас происходит преобладание англоязычных публикаций. Отмечено, что под влиянием изменения формы издания на современном этапе - от бумажной к электронной - меняется и их роль как формы коммуникации и репрезентации результатов исследования. Осуществлено короткий обзор американских, британских, голландских, французских, итальянских и польских журналов. Отмечается доступность изданий для мировой общественности через Интернет, распространение электронных версий, редакторы как ученые в области урбанистики и центров их исследований. Приведены три рейтинги журналов по урбанистике – «Web of Science», «Google Scholar» и «SCImago Journal and Country Rank» – и критерии их оценки. Показано преобладание англо-американской издательской системы в научных изданиях. Успешный современный журнал с урбанистики - это англоязычное издание при научном специализированном центре, в состав редакционной коллегии которого входит международная группа экспертов отрасли, который имеет как бумажную, так и электронную версии, с периодичностью от четырех до двенадцати выпусков в год.

Ключевые слова: научный журнал, урбанистика, рейтинги журналов, индексирование изданий, научная коммуникация.

Oleksandr Okhrimenko

REVIEW AND RATINGS OF SCIENTIFIC JOURNALS
OF URBAN STUDIES

The review of the academic journals on urban studies shows a pattern of periodicals from their founding to the present. The development of scientific bulletins associated with growing of research centers and urban studies in general. The early period of 1960's-1980's connected with rising of national schools of this direction of science. During this time the periodicals in national languages prevalent. With globalization of nowadays the predominance of publication in English is observed. It is noted the current change of the form of publication – from the paper to electronic – and modifying of journals' role as a form of communication and presentation of research results. The author reviewed the journal by the national schools and makes notes on access to the publication via Internet, publishers' web-sites.

The leading American journals on urban studies (such as Journal of Urban Economics, Urban Geography, Journal of Urban Planning and Development) show the diversity of direction of urban studies and the importance of interdisciplinary in researches. British bulletins (International Journal of Urban and Regional Research, Urban Studies journal, Cities: The International Journal of Urban Policy and Planning etc.) have the highest ranking and influence. The Netherlands journals (Regional Science and Economics, Landscape and Urban Planning) gathered on the editorial boards the international teams of experts for achieving the high ranking. French publications of SAPIENS and Historie Urbaine are relatively 'young' and growing at national urban studies centers. Italian Scienze Regionali, Territorio, Città e Storia,

polish Bulletin of Geography. Socio-economic Series journals are developing at university centers and display the socio-geographical approach of urban studies. The author notes the editors of journals as the prominent researches of urban studies.

The review gives tree ranking on urban studies journals – Web of Science, Google Scholar, SCImago Journal and Country Rank. It shows the dominance of Anglo-American system of academic journal publishing.

As conclusion, the author shows that successful modern academic journal on urban studies is edited in English at the scientific center with the international editorial board, it has both paper and web version with quarterly at least regularity of issuing.

Key words: academic journal, urban studies, ranking of journals, indexation of publication, scientific communication.

Таблиця 1

Журнали за часом першого випуску (індексовані у Web of Science)

<i>Рік першого випуску</i>	<i>Назва</i>	<i>Країна</i>	<i>Мова</i>
1964	Urban Studies	Великобританія	Англійська
1965	Urban Affairs Review	США	Англійська
1966	Urban Education	США	Англійська
1968	Education and Urban Society	США	Англійська
1969	Urban Lawyer	США	Англійська
1970	EURE – Revista Latinoamericana de Estudios Urbano Regionales	Чилі	Іспанська
1971	Regional Science and Urban Economics	Нідерланди	Англійська
1974	Journal of Urban Economics	США	Англійська
1974	Journal of Urban History	США	Англійська
1975	International Regional Science Review	США	Англійська

Таблиця 2

Рейтинг «Web of Science: Urban Studies»

	<i>Назва журналу</i>	<i>Імпакт-фактор</i>	<i>Країна</i>
1	Landscape and Urban Planning	3.654	Нідерланди
2	Journal of Urban Planning and Development	2.246	США
3	Journal of Urban Economics	2.121	США
4	European Urban and Regional Studies	2.078	США
5	Cities	2.051	Великобританія
6	Habitat International	2.029	Великобританія
7	Urban Forestry & Urban Greening	2.006	Німеччина
8	Urban Studies	1.934	Великобританія
9	International Journal of Urban and Regional Research	1.868	Великобританія
10	Journal of Planning Literature	1.765	США

Таблиця 3

Рейтинг «Google Scholar: Urban Studies & Planning»

	<i>Назва журналу</i>	<i>h5-index</i>	<i>h5-median</i>
1.	Landscape and Urban Planning	55	72
2.	Regional Studies	47	77
3.	Land Use Policy	46	59
4.	Urban Studies	43	57
5.	Journal of Urban Economics	40	58
6.	International Journal of Urban and Regional Research	40	56
7.	Environment and Planning A	40	53
8.	Cities	37	47
9.	Environment and Planning	35	51
10.	Regional Science and Urban Economics	35	44

Таблиця 4

Рейтинг «SCImago Journal and Country Rank: Urban Studies»

	<i>Назва журналу</i>	<i>Рейтинг</i>	<i>Країна</i>
1	Journal of Urban Economics	2,434	США
2	International Journal of Urban and Regional Research	2,267	Великобританія
3	Urban Geography	1,584	США
4	Urban Studies	1,567	Великобританія
5	Journal of the American Planning Association	1,560	Великобританія
6	Urban Education	1,547	США
7	Cities	1,422	Великобританія
8	Journal of Planning Education and Research	1,400	США
9	Regional Science and Urban Economics	1,328	Нідерланди
10	Housing Policy Debate	1,241	США

Марина Гримич,

*доктор історичних наук,
Національний науково-дослідний інститут українознавства*

КИЇВ У ДИСКУРСІ АНТРОПОЛОГІЇ ПРОСТОРУ

¹ Гримич, М. (Ред.). (2016).
Антропологія простору:
збірник наукових праць (Т. 1).
Київ: Дуліби.

Щойно вийшов друком збірник наукових та науково-популярних праць «Антропологія простору. Т.1: Культурний ландшафт Києва та околиць»¹. Його концепція виникла в середовищі групи молодих талановитих і перспективних антропологів, етнологів та істориків – Олени Брайченко, Оксани Овсіюк, Олени Соболевої, Тіни Полек, з якими мені, як керівнику проекту й науковому редактору видання, пощастило співпрацювати.

Ідея збірника була така: подивитися на Київ з погляду антропології простору, написати блок статей на цю тему, а тоді, звернувшись до досвіду представників суміжних наук (істориків, географів, соціологів, картографів, археологів) і науково-популярних практик (краєзнавців, екскурсоводів), створити комплексну працю про столичний культурний ландшафт.

Центральний розділ книги (він є другим за нумерацією) присвячено окремим сегментам культурного ландшафту Києва в історичній динаміці. В ньому представлено працю зоолога Г. Фесенка про київські орнітотопоніми, подано дослідницьке розслідування долі садиби Володимира Антоновича (С. Грабовецька) та географію київських кінотеатрів (О. Овсіюк), простежено етносоціальні тенденції населення Києва 1920-30-х рр. (Л. Чорна), опубліковано фотографії 1940-х рр., зроблені Дж. Стейнбеком та Р. Капою, з докладним коментарем визначного киевознавця Д. Малакова, представлено невідому та маловідому інформацію киевознавця В. Лисенка про таємні київські залізниці тощо. О. Зарецький презентує культурно-ландшафтну зарисовку та професійне середовище Київського художнього інституту 1940–1950-х рр., а дружина канадського дипломата (нинішнього Посла Канади в Україні) порівнює свої сприйняття Києва в 1990-х і 2010-х рр.

© Марина Гримич, № 1 (2), 2017

Існує чимало проектів, присвячених Києву, проте відмінність цього полягає в наступному: по-перше, столиця представлена не просто як мегаполіс, а разом з її околицями, що є своєрідною буферною зоною між містом та селом, і де присутній певний культурний «компроміс» між ними (Розділ III: «Околиці Києва», статті О. Брайченко «Культурний ландшафт приміського села 1920-х рр.», «До питання про культурний ландшафт сучасного київського передмістя», В. Козюби і Д. Вортмана «Околиці Києва наприкінці XVIII ст.»).

По-друге, дослідники звернули увагу не лише на «неживі» об'єкти столичного простору – вулиці, архітектурні та інженерні споруди, а й на «людський чинник», зокрема у сенсі міграційних потоків, які рухалися як із села в місто, так і у зворотньому напрямку – з міста в село (Розділ IV: «Селяни в місті, містяни в селі: процеси урбанізації та руралізації», статті Т. Полек про сільських мігрантів у сучасному Києві, О. Овсіюк – про рефлексії людей, що живуть «між містом і селом», О. Брайченко – про адаптативний досвід містян, які змінили місце проживання з міста на село).

По-третє, в книзі присутній солідний теоретичний розділ (він є першим за нумерацією), запропоновано нові методологічні підходи у вивченні теми культурного ландшафту, зроблено огляд наукової спадщини цього тематичного напрямку вітчизняних та зарубіжних учених різноманітних (як гуманітарних, так і природничих) спеціалізацій (статті О. Брайченко, М. Гримич, Т. Полек), представлено сучасний термінологічний апарат (стаття М. Гримич, О. Брайченко). У цьому розділі опубліковано дослідження канадських дослідників Дж. Лера та С. Ціпка про українські поселення Аргентини, Бразилії, Парагваю та Уругваю, що є прикладом північноамериканської наукової практики дослідження культурного ландшафту імміграційного походження.

По-четверте, у розділі «Додатки» запропоновано методичні рекомендації дослідження культурного ландшафту, що надає збірнику практичного значення. Опублікований питальник вже використовується для етнологічної практики у Вінницькому державному педагогічному університеті імені М. Коцюбинського.

У збірнику порушено теоретичні та практичні проблеми дослідження форм сприйняття простору й відображення його у людській пам'яті, відтворення образу того чи іншого сегменту простору через ментальні карти. У статтях М. Гримич «Відчуття місця за відсутності місця: вербальні описи та ментальні карти потопленого села» та Н. Отріщенко «Шляхи та образи: способи зображення простору на ментальних мапах» показано, як по-різному в пам'яті людей закарбовується один і той же простір, і як по-різному він відтворюється в вербальних та візуальних «текстах», продемонстровано, як методично правильна організації дослідником групового інтерв'ю сприяє активізації пам'яті респондентів.

Перший том збірника «Антропологія простору» – це, з одного боку, наукова праця, розрахована на спеціалістів, а з іншого – інтелектуальне читиво для всіх верств населення, які цікавляться антропологією, урбаністикою, історією Києва та новими тенденціями в сучасній науці.

Подальші плани команди, яка працює над проектом «Антропологія простору», передбачають фокусування на темах, пов'язаних зі специфікою функціонування явищ, соціальних груп, екокультурних систем у ситуації пограниччя. Останнє трактуватиметься не лише як певний сегмент реального простору, що перебуває на стику різних природно- та культурно-ландшафтних зон, державних, етнічних та мовних територій, а й як частина уявного простору, який розділяє і водночас об'єднує різні культури, соціуми та мови. Всього ж планується чотири томи, присвячених різним аспектам «антропології простору», тож ми щиро запрошуємо до співпраці зацікавлених авторів.

REFERENCES

Нрымч, М. (Red.). (2016). *Antropolohiya prostoru: zbirnyk naukovykh prac'* (T. 1). Kyiv: Duliby.

Тіна Полек,

*к.і.н., науковий співробітник відділу культурологічних досліджень
Науково-дослідного інституту українознавства*

«УСНА ІСТОРІЯ В ЕПОХУ ЗМІН» – ВИКЛИКИ АКАДЕМІЧНОСТІ ТА ПУБЛІЧНОСТІ

1–2 грудня 2016 р. у м. Харкові відбувся один з найбільш нестандартних і очікуваних історичних заходів в Україні – Міжнародна наукова конференція «Усна історія в епоху змін: соціальні контексти, суспільно-політичні виклики, академічні стандарти». Цьогорічна конференція стала підсумковою і ювілейною, адже вже десятий рік поспіль Українська асоціація усної історії влаштовує, за влучним висловом Н. Отріщенко, «справжнє інтелектуальне свято»¹, об'єднане навколо, на перший погляд, вузької, а насправді надзвичайно широкої ділянки усної історії.

Цього року конференція отримала потужну підтримку у вигляді численних партнерів, які додали події інтелектуального різноманіття, – це Представництво Фонду імені Гайнріха Бюлля в Україні, кафедра українознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Центр міської історії Центрально-Східної Європи (м. Львів, Україна), Департамент релігії та культури Саскачеванського Університету (м. Саскатун, Канада), Чорнобильська історична майстерня (м. Харків, Україна).

Програма видалася надзвичайно насиченою: методика і методологія проведення усноісторичних досліджень, проблеми травми, пам'яті, іншості, «незакінченого» минулого – всі ці питання викликали емоційні рефлексії та жваві дискусії. Втім, як на мене, головною родзинкою конференції став акцент на питаннях публічної історії, освітнього потенціалу усних свідчень та досвід громадських організацій у роботі з усноісторичним матеріалом.

1 грудня всі заходи проходили в гостинному «Хабі соціальної активності «Студія 42»». Пленарне засідання розпочала **Оксана Кісь**, яка детально розповіла про появу та діяльність Української асоціації усної історії. Після неї слово взяла **Наталія Ханенко-Фрізен**, яка розмірковувала над тим, як усна історія може ставати методом політики примирення. Свою доповідь вона побудувала навколо студентського проекту Саскачеванського університету «Історія однієї вулиці», який став не просто способом використати усноісторичний метод у навчанні, а й перетворився на засіб взаєморозуміння і примирення між різними групами населення.

Роберт ван Ворен звернувся до проблеми незавершеного минулого, зокрема реконструкції політичної примусової психіатрії в

¹ Отріщенко, Н. (n.d.)
Усна історія в епоху змін:
виклики нових форматів. (n.d.).
Retrieved October 1, 2016, from
link: <http://oralhistory.com.ua/novini/akadem-zhittya/usna-istoria-v-epoxu-zmin-vyklykynovykh-formativ.html>

Радянському Союзу. Він порушив питання потенціалу усних свідчень під час дослідження такої проблеми і проаналізував, наскільки можливо отримати свідчення осіб, відповідальних за злочини тоталітаризму.

Провокативним стартом для стимуляції подальших обговорень стала панель «Політика пам'яті у дзеркалі усноісторичної розповіді: герої і жертви мовчання», протягом якої доповідачі торкнулися гострих та болісних питань, пов'язаних з наративами «героїв» та «жертв». Зокрема, **Ярослав Борщик** навів яскраві приклади політичної фальсифікації усноісторичних матеріалів на прикладі проблеми «Волинь 1943», **Оксана Хом'як** відверто оголила стратегії «глюрифікації та віктимізації» в усних свідченнях 14-ї дивізії Ваффен СС «Галичина», **Марта Гавришко** намагалася зрозуміти, чому мовчать і як розповідають жінки про власний досвід насильства, **Аліна Добошевська** з високим рівнем рефлексії та небайдужості ділилася власним досвідом, пов'язаним з відповідальністю неурядових організацій під час реалізації проектів усної історії. Опісля виступів учасників розпочалося обговорення, зокрема, **Г. Скорейко** дуже влучно наголосила на тому, що, як відомо, усна історія не дає можливості реконструкції, а лише стає засобом конструювання минулого (жертвовного, героїчного тощо).

Наступні панелі були паралельними. Перша стосувалася методичних аспектів роботи з болісним минулим. Доповідачі (**Микола Бривко, Вікторія Науменко, Світлана Телуха**) торкнулися проблеми Чорнобильської трагедії, і, відштовхуючись від спогадів очевидців, намагалися вийти у площину значно ширшої колективної травми. Друга панель (модераторка – **Галина Боднар**) мала на меті продемонструвати потенціал усноісторичних свідчень для розуміння повсякдення радянської людини. **Оксана Годованська** зосередилася на питанні дозвілля радянських вчителів і зауважила, що їхній вільний час насправді був переобтяжений роботою, пов'язаною з ідеологічними обов'язками. Авторка цих рядків **Тіна Полек** намагалася зрозуміти психологічні механізми пристосування людини до когнітивного дисонансу, спричиненого тоталітарною пропагандою. **Андрій Пикало** аналізував радянське минуле в усних свідченнях очевидців Голокосту.

Вечірня сесія також складалася з двох панелей. Панель «Топоси пам'яті: локальні усноісторичні проекти» (модераторка – **Олена Лукачук**) актуалізувала питання локальних ініціатив, локальних історій та локальної пам'яті. Розмірковували над цими питаннями **Сергій Білівненко, Євген Луньо, Людмила Крива**. Тоді як на панелі «Навчаючи спогадами»: усна історія як освітній інструмент» (модераторка – **Наталія Зіневич**) доповідачі (**Юрій Волошин, Вікторія Круглова**) пропонували розглянути доцільність та перспективи впровадження усної історії у навчальний процес під час вивчення новітньої історії, шкільного курсу історії України та проаналізувати роль відеофіксації усних спогадів випускників для конструювання історії університету.

Фіналом першого робочого дня конференції став круглий стіл «Вихід за межі аудиторії: усноісторичні проекти у міському просторі». Власне ця подія, напевне, є найбільш цікавою для читачів

спеціалізованого журналу «МІКС», тому спробую зупинитися на ній детальніше, тим паче, що мені випала честь виступити у ролі дискусантки-коментаторки на цьому заході. Модераторка **Наталя Отріщенко** розповіла, як виник задум цієї зустрічі. Вона стала наслідком дискусії, що мала місце цього року у Львові під час конференції ASEES-MAG і з-поміж іншого торкалася питання пошуку способів ефективної комунікації між представниками академічної спільноти та широкою аудиторією. Відповідно учасникам круглого столу було запропоновано поділитися власним досвідом реалізації публічних міських проектів та поміркувати над стратегіями, які можуть бути застосовані під час подальшої роботи. Так, **Тарас Грицюк** розповів про свій досвід роботи в проекті «Студії живої історії», програмі неформальної освіти для молоді 18-30 років, що прагнуть працювати з історією та орієнтуються на сприяння порозумінню в українському суспільстві. Зокрема, він озвучив приклади реалізованих усноісторичних проектів: «"Перестройка" (1956–1959)» – про вимушених переселенців внаслідок будівництва Кременчуцької ГЕС, «З дому до дому» – документальна вистава, базована на історіях переселенців з Донбасу та Криму та спогадах переселенки з Лемківщини, «Замовчувана історія про геноцид греків у Старому Криму» – про репресії проти українських греків у 1937 р. Тарас Грицюк наголосив на необхідності пошуку нових форматів комунікації з аудиторією та жваво ділився враженнями від настільної гри Timeline, покликаної підвищити інтерес молоді до історії України радянського періоду.

Світлана Арабаджи розповіла про власний досвід реалізації проекту «Як ми навчалися у школі». Його метою стала спроба налагодження комунікації між поколіннями за допомогою демонстрації шкільних спогадів та предметів, зокрема, щоденників. Автори проекту намагалися знайти відповідь, як карали і як заохочували до навчання колись і тепер, та яка стратегія є найбільш ефективною. **Роза Саркісян** здійснила надзвичайно вичерпний огляд усноісторичних ініціатив у сфері театрального мистецтва. Зокрема, вона поділилась власними спостереженням про так званий театр свідка, у якому актори ділилися власними спогадами, а також про ініціативи, де документальні спогади поєднувалися зі спогадами авторів, що створювало унікальний контекст діалогу та взаєморозуміння.

Учасники панелі порушували не лише важливі питання роботи з широкою аудиторією, але й переймалися етикою запису інтерв'ю, їхнього подальшого використання, міркували з приводу роботи з травматичними темами, рефлексували над тим, як всі ці ініціативи пливають на міста та містян і змінюють (або ні) їх.

Наступний день здебільшого був присвячений питанням методичного характеру: як інтерпретувати результати, отримані після запису інтерв'ю, як відтворити пам'ять про «іншого», як працювати з «незакінченим минулим» в усних наративах. Учасників конференції гостинно приймала організація «Союз Чорнобиль», адже її структурний підрозділ «Чорнобильська історична майстерня» виступив співорганізатором події.

Панель «Інтерв'ю як метод і джерело: творення, аналіз, використання» (модераторка – **Наталя Отріщенко**) динамічно роз-

почала другий день конференції. З гумором та спостережливістю **Альберт Венгер** актуалізував «поворот до матеріального», порушивши у своїй доповіді питання «людей і речей», тобто міркував, як речі стають маркером пам'яті, чому люди схильні сентиментально зберігати одні предмети і без жалю викидати інші, як предмет здатен актуалізувати пам'ять тощо. **Оксана Даниленко** повернула в бік суворої академічності і продемонструвала потенціал усної історії для виявлення лінгвоконфліктологічних маркерів соціокультурних ідентичностей. Тоді як **Юлія Голоднікова** актуалізувала неакадемічні питання – як інтерв'ю стає художнім засобом та як усна історія формує новий український театр.

Наступна панель торкалася питанні іншості (модераторка – **Марта Гавришко**). **Наталія Зіневич** здійснила екскурс у становлення ромських студій в Україні та демонструвала, який потенціал має інструментарій усної історії для розуміння народів з розвинутою усною традицією. **Галина Боднар** та **Ганна Скорейко** вели мову про втрачене сусідство – євреїв і поляків та їхнє відображення в пам'яті сучасних українців. **Світлана Одинець** на прикладі українських мігранток в Італії аналізувала явище «трансферу любові», розглядаючи міграційний процес не лише як те, що пов'язане із втратою старого, але й як те, що призводить до набуття нового.

Остання панель без зайвих слів продемонструвала, наскільки болісним буває «незакінчене минуле» не лише для респондентів, але й для дослідників. Учасники цієї розмови ділилися власним досвідом роботи з свіжими та травматичними спогадами. **Тетяна Цимбал** та **Тетяна Привалко** розмірковували над питаннями індивідуальної та колективної пам'яті учасників Революції Гідності та особливостями творчої рефлексії митців, учасників Майдану. **Олена Лукачук** рефлексувала над усними спогадами медичних працівників та пацієнтів 2014–2016 рр. **Михайло Павленко** ділився досвідом збирання усних історій учасників збройного конфлікту а Сході України (2014–2016 рр.).

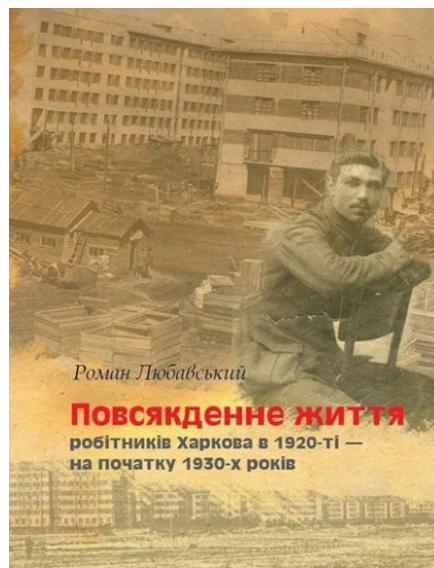
Заключне слово підвело логічний підсумок під усіма дискусіями, спровокованими яскравими доповідями, виголошеними протягом роботи конференції. **Оксана Кісь** лишила відкритим принципово важливе питання, яке найбільше стосується дослідження травматичного досвіду: де межа між «наданням голосу» упослідженням і об'єктивацією респондента, як розрізнити заглиблення у матеріал і використання людини для написання ефектної статті чи дисертації, як не зловживати довірою та коли зупинитися? Натомість **Наталія Ханенко-Фрізен** підкреслила необхідність інтеграції українських усноісторичних досліджень у загальносвітовий гуманітарний простір та ефективнішої презентації роботи українських вчених у міжнародних журналах і на конференціях.

Наприкінці мені хотілося б з усією щирістю висловити свою вдячність і своє захоплення оргкомітету, який зробив можливим цей надзвичайно насичений, змістовний та теплий науковий захід – Гелінаді Грінченко, Дмитру Чорному, Вікторії Науменко, Оксані Кісь, Олені Лукачук, Наталі Отріщенко, а також всім учасникам конференції за велике задоволення, дискусії, провокації та натхнення.

Мирослав Борисенко,

*доктор історичних наук,
професор Київського національного університету імені
Тараса Шевченка*

Роман Любавський. *Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років.* – Харків: Паритети України, 2016. – 225 с.

Особливо приємно писати про появу нових книг, що присвячені робітничій історії, оскільки ця тематика якось непомітно зникла з дослідницьких горизонтів. Побут робітників був предметом активного дослідження радянських учених у період 1960-80-х років, але з часом інтерес зменшився. З'явилися нові ґрунтовні праці про соціальну структуру радянського соціуму ХХ ст., в яких розкривалися особливості життєдіяльності різних верств міського населення – інтелігенції, студентства, маргіналів, партійних чиновників тощо. Здавалося, що проблематика робітничого класу вичерпана. Однак зміни в історіографічних підходах, нові моделі історичного пізнання актуалізували зовсім інакший погляд на історію робітників. Занадто довго ми розглядали робітника лише в якості об'єкта державної політики, залишаючи поза увагою саме людський вимір. Навіть сьогодні, коли історіографія з історії робітництва ХХ ст. нараховує тисячі праць, невідомими залишаються такі сторінки людського життя, як фольклор робітників, система виживання, культурні нормативи тощо.

Цікавим є і сам період 20-30-х років ХХ ст. І не тільки тому, що це, мабуть, найдраматичніший відтинок європейської історії між двома світовими трагедіями. Саме в цей час спостерігалось найвище піднесення пролетаріату, завершення формування його як окремого класу. Робітництво стало не тільки потужним соціальним прошарком, почало визначати політичні процеси в багатьох країнах, але й впливало на глобальні зміни в культурі ХХ ст. Формується явище, яке ми можемо називати робітничою культурою. Саме в період індустріалізації відбувається конструювання пролетарської ідентичності на основі певних культурних образів, що ретранслявалися в підкресленій демонстрації одягу, сленгу, музики, форм відпочинку тощо¹.

¹ Фрезерстоун, М., Леш, С., Робертсон, Р. (ред.). (2008). Глобальні модерності. Київ: Ніка-центр, 343.

Новий напрям в українській історіографії – історія повсякдення – вже завоював серйозні позиції серед науковців. З'явився значний масив літератури – статті, монографії, дисертації. Тому сьогодні читач цілком справедливо може очікувати набагато більше, ніж просто декларація терміну «повсякдення» у назві монографії. На нашу думку, цілком вірно Роман Любавський реконструює головну вісь радянського суспільно-побутового життя: робота – дім. Враховуючи, що повсякдення є занадто широким терміном і охоплює дуже різні за своєю формою життєві процеси людини, як суто побутового приземленого характеру, так і духовні, важко сконцентруватись на якихось окремих аспектах людської життєдіяльності. Відповідно, автор формує свою конструкцію, що багато в чому перегукується із ідеями, які їх свого часу сформулював Е. Тоффлер. Згідно з концепцією хвиль Е. Тоффлера, цей період в історії людства відзначається високим рівнем стандартизації не тільки виробництва, але й всього життя людини, включно із організацією робочого часу, дозвілля, культури тощо. Життя людини уніфікується, стандартизується та чітко регламентується в трьох площинах – житло, праця та дозвілля. Відбувається нормування робочого часу, а отже і часу, проведеного за межами фабрики або заводу. Стандартизуються і самі практики, перетворюючись на шаблонні патерни, за якими вибудовується система задоволення щоденних потреб людини. Саме ці сфери повсякдення виокремлює у своїй праці Роман Любавський. Вважаємо, що такий підхід є дуже вдалий, адже він дозволив сфокусуватися на найбільш типових моделях адаптації робітників України до нових реалій міської культури. Таким чином, чітке формулювання наукових задач разом із використанням нових продуктивних наукових методів історичного пізнання є безумовним успіхом молодого дослідника.

У першому розділі своєї монографії Роман Любавський розглянув важливий аспект повсякдення – житлові умови робітників. І хоча з цієї тематики було написано немало, але автору вдалося віднайти цікавий ракурс цієї проблеми. Розділ «Умови життя робітників Харкова» – це розповідь про систему забезпечення житлом українського робітництва та нереалізовані проекти перебудови побуту в 1920-х роках. Важливо наголосити, що для висвітлення цієї проблеми дослідник використав дуже широкий масив архівних джерел. Чи не вперше в українській історіографії він обґрунтовано доводить, що ці проекти та їх реальне втілення були зовсім різні світи, що саме незавершеність та фрагментарність усіх цих соціальних експериментів жодним чином не вплинули на реалії повсякденного життя харківських пролетарів. Автор розглядає не тільки політику влади, направлену на вирішення «квартирного питання», але й намагається відобразити різні культурно-побутові практики, що формувалися під впливом нового стилю життя.

У цьому ключі хочеться висловити певні свої зауваження та міркування. Насправді житловий фонд міст України та Харкова був досить різноманітний за своєю якістю. Більшість робітників все ще мешкали в невеличких будиночках, що мало чим відрізнялися від типової української хати. Проживання в таких умовах мало свої переваги та недоліки, але саме це житлове середовище

визначало побут містян. Запровадження кампанії із залучення городян до житлобудівельної кооперації не давало реальних можливостей робітникам суттєво покращити своє житлове становище. Реальний склад будівельних кооперативів був далеко не пролетарський. Найбільш активно в цій програмі брали участь митці, партійні робітники, дрібні чиновники тощо. Керівництво житлобудівельних спілок неодноразово наголошувало, що робітники недостатньо активно беруть участь у будівництві, і на те, звичайно, були свої причини. По-перше, робітники не мали достатньо коштів, а по-друге, вони займали очікувальну позицію, розраховуючи отримати житлову площу безкоштовно. Цей амбівалентний стан стосовно власного побуту, що сформувалася в період «воєнного комунізму», стала атрибутутом всієї радянської системи і була тим визначним фактором, який вплинув на «радянське» повсякдення. Складається враження, що автор ототожнює житлоорендну та житлобудівельну кооперацію, хоча це були два різні інструменти житлової політики більшовиків.

Цікавою та зовсім новою проблемою є питання гігієнічної культури робітників у цей період. Цей напрям, який можна було б назвати як «історія тілесності», є новим для української історіографії і досить перспективним. Для нових містян питання особистої гігієни регламентувалося кількома глобальними чинниками. На початку століття водночас вихолощуванням суто релігійного світогляду та трансформаціями церковних практик важливу роль відігравали уявлення та вірування, що базувалися на тисячолітніх культурних традиціях. Повсякденне життя наповнювалося та регулювалося своєрідними нормативами, що були міцною основою традиційної культури. Важливу роль відігравали уявлення про гігієну та очисну роль води. Відповідно, гігієнічна революція мала зламати певні стереотипи та побутові звички великих мас населення радянських міст, яке, як пише автор, було лише «селянами в міському одязі». Саме цей процес «окультурення» постійно гальмувався критично низьким рівнем комунального обслуговування робітників.

В останньому розділі монографії, що присвячений питанням культури та споживчих практик робітників, найцікавішим, на наш погляд, є саме «клубна історія». Дуже цікавий підрозділ, присвячений розвитку клубів та їх значенню в системі формування «нової людини». Використовуючи переважно газетні замітки того часу, автор реконструює впровадження нової обрядовості в побуті мешканців робітничих околиць. На жаль, сьогодні тема становлення нової обрядовості, поява та функціонування нових свят абсолютно не розроблена. Із розповіді автора перед нами постає просто майже жива картина проведення «нових» свят. Дослідник цілком вірно показує два головні напрями, якими влада намагалася впровадити свою ідеологію у сфері дозвілля. Читаючи про проведення масових заходів, ми бачимо, що спільною ознакою цих акцій була театральність, динамічність, синкретичність. Перші радянські свята нагадували міські фестивалі, в яких ідеологічна складова мала вторинне значення. Однак, святкова культура постійно наповнювалася своєрідними політичними символами, частина з

яких, втрачаючи свій первинний ідейний зміст, приживалася та адаптувалася до культурних потреб робітників.

Одночасно хочеться звернути увагу на певні суперечні моменти в рецензованій роботі. В монографії Романа Любавського українське робітництво цього періоду представлене монолітним єдиним організмом. Робітництво Харкова, так само як і всієї України в цей суперечливий період, не було в соціальному та етнічному плані гомогенним середовищем. Окремо виділялися представники новосформованого класу «синіх комірців», високопрофесійних робітників, яких відносили до робітничої аристократії. Суттєва різниця була в умовах праці між робітниками на великих підприємствах та працівниками малих виробничих об'єднань. Різнилися своїми заробітками також і робітники важкої та легкої галузі промисловості. Наприклад, в роки НЕПу працюючі у важкій промисловості отримували менше від тих, хто працював у легкій промисловості, а в кінці 1930-х років вже навпаки.

Окремо варто нагадати, що в СРСР формування робітничого класу в 20-х роках ще не завершилось. Багато робітників на заводах, шахтах та фабриках розглядали свою працю у місті як тимчасову. Зв'язок цієї групи зі своїм сільським середовищем був дуже потужний, що і визначало їх власну «історію повсякдення».

Отже, можна стверджувати, що історія українського робітництва ще не написана, вона має багато цікавих сюжетів, які й надалі будуть цікавити дослідників, і монографія Романа Любавського, безперечно, той поштовх, з якого ці дослідження й розпочнуться. Концентрація наукового доробку саме на локальному історичному вимірі є першим кроком до вивчення робітничої культури та робітничої ідентичності в ХХ ст. Та все таки головне залишимо на останок. Рецензована робота написана дуже легко і кожен, хто візьме до рук цю книгу, отримає справжнє задоволення від читання.

REFERENCES

Frezerstoun, M., Lesh, S., Robertson, R. (Red.). (2008). *Hlobal'ni modernosti*. Kyiv: Nika-centr.

Тетяна Водотика,

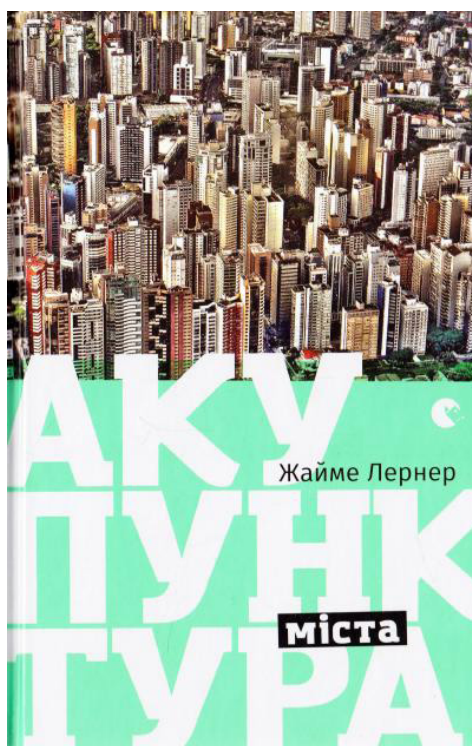
к.і.н.,

науковий співробітник

Інституту історії України НАН України

E-mail: tvodotyka@gmail.com

Акупунктура міста / Жайме Лернер; пер. з порт. Катерини Скальської. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. – 160 с.

У 2016 році Видавництво Старого Лева порадувало читачів та мене особисто низкою смаколиків для душі й розуму. З художньої літератури це книжки Курта Воннегута, а з нон-фікшн – «Акупунктура міста» Жайме Лернера. Остання є навіть чимось більшим, адже дає ще й естетичну насолоду від гарно виданої книжки.

Переклад відкривають дві передмови. Одна належить Керол Колетта, віце-президенту Спільноти та Національної ініціативи фонду Найт Фаундейшн імені Джона С. та Джеймса

Л., інша – Яну Гейлу (датський архітектор й консультант з міського дизайну, чия діяльність мала у фокусі покращення якості життя у місті шляхом переорієнтації міського дизайну й простору на пішоходів і велосипедистів). Можна було б сказати, що не завадила б передмова українського фахівця (архітектора? урбаніста? інженера?). Врешті, пересічний читач у Києві чи Краматорську має зрозуміти, для чого йому ця книжка. І пояснити це має співвітчизник.

Але ця ложка буде єдиною. Зручного формату, легко написана, бо гарно перекладена, книга читається за кілька годин. Хоча, ні. Над прикладами та формулами хочеться подумати, припасувати їх до свого міста і побачити – так, це діє, або це може подіяти, або ж ні, тут треба щось інше. Ось перша-ліпша паралель з нетрів соцмереж.

Книга отримала схвальну оцінку в постах користувачів соцмереж, які цікавляться урбаністикою, а це в україномовному секторі ФБ доволі популярна тема. Її обговорювали на радіо, презентували та публікували деякі параграфи у вільному доступі. Урбаністи наполегливо рекомендували прочитати та замислитись над тим, що місто – не проблема, а вирішення, і що воно вартує того, аби шукати.

Нон-фікшн – жанр, який тільки набирає популярності в українських читачів. На перетині якісного тексту та актуальності теми лежить золота середина комерційної успішності книжки (хай навіть в українських реаліях це можна сказати з іронічною посмішкою). Поява українського перекладу вже відомої в світі роботи (написана в 2003 р. та презентована в 2005 р. у Барселоні) в різноманітних шорт-листах на кшталт «Що варто почитати» лише це підтверджує.

За походження Жайме Лернера заочно змагаються польський, єврейський та український народи. Але його досягнення належать головно іспаномовному світу.

Урбаністична теорія «акупунктури міста» вважається все ще новою, хоч їй, як бачимо, вже кількадесят років. Деякі фахівці пояснюють її появу переходом від авторитаризму до демократії в Бразилії, Португалії та Іспанії в 1970-80-х рр. Жага суспільства до змін виливається у тому числі в зміни міського простору. Автор пояснює теорію на прикладах (вдалих і не дуже), зібраних з різних

Khozin Dmytro поширив допис від Valentin Bezukh.

29 грудня 2016 р. о 21:40 · €

Ікавий фотозвіт про Франківськ. Акупунктура міста.

Valentin Bezukh

29 грудня 2016 р. о 14:19 · €

А в Дніпрі з маніакальною старанністю реконструюють совок...

Як змінюється Франківськ

Цікаво, що рівно рік тому я написав свою попередню розповідь про Івано-Франківськ. З того часу в місті досить багато чого змінилося і

Радіо "Голос Києва" з
CANactions та Irina Zhdanova.
9 грудня 2016 р. - €

[Вподобати сторінку](#)

Знайомтесь: ведуча публіцистичних програм радіо "Голос Києва" Ірина ЖДАНОВА.

Вона щотижня готує до ефіру передачі "Київський жайвір" (неділя, 8:10 - 8:30), "Столиця: події і факти" (будні, 8:30 - 8:50).

Про що буде черговий "Київський жайвір" (11 грудня, 8:10 - 8:30)? І ЖДАНОВА розповість про Жайме Лернера - бразильського архітектора, проектувальника міст, консультанта ООН з питань міського планування. Він тричі обирався мером двомільйонного міста Курітіба і прославився на весь світ тим, що модернізував мегаполіс так вдало, що це стало взірцем міського планування.

Нещодавно в рамках публічної програми освітньої платформи CANactions презентували український переклад книги Жайме Лернера "Акупунктура міста", яка вийшла друком у "Видавництві Старого Лева". Про цікаві ідеї, викладені в книзі, розповідатиме в нашому ефірі перекладач "Акупунктури міста" Катерина Скальська.

Налаштовуйте ваші приймачі в неділю 11.12.2016 о 8:10-8:30 на хвилю радіо "Голос Києва" (105 FM), або вмикайте "кухонне" (проводове) радіо, і ви дізнаєтеся: що спільного між містом і черепахою? Як допомагали наводити лад у Курітібі вівці? 😊 А також почуєте зворушливі історії про міську доброту, які зібрав з усього світу Жайме Лернер.

куточків світу. Влучно, з гумором, доступно та яскраво (і не лише тому, що в книзі багато фотографій).

Цей принципово новий підхід означає стратегічно органічне втручання в тканину міста, продумане таким чином, аби внести мінімальні локальні зміни, водночас відкривши дорогу змінам більш суттєвим. У парі з терміном «акупунктура міста» йде також термін «бліц-урбанізм». Його так само використовує Жайме Лернер стосовно тих «акупунктур», які були реалізовані блискавично (наприклад, облаштування пішохідної вулиці в Курітібі). Ці два інструменти є продовженням та реальним втіленням принципу американського президента Теодора Рузвельта «Роби, що можеш, з тим, що маєш, там, де ти є». Надто потрібними вони є в умовах динамічного сучасного постіндустріального світу, в якому тектонічні зміни проходять швидко. Детально про практики акупунктури міста можна прочитати, наприклад

Владислава Осьмак

11 грудня 2016 р. о 11:19 · 31

До розмови про те, чи потрібно знати місто (зокрема, його історію), аби його любити - прикриюся авторитетом)))

Читаю "Акупунктуру міста" Жайме Лернера, і бачу те, про що кажу на кожній екскурсії, у кожній лекції: "Вдалою акупунктурою буде спонукати городян цікавитися історією. Скільки насправді мешканців добре знають своє місто? Та і як поважати своє місто, не розуміючи його? (...) ...як можна покращити місто, навіть не знаючи його? (...) Уявляти минуле свого міста - це немов бачити його прихований малюнок". (Жайме Лернер. Акупунктура міста. - Видавництво Старого Лева, Львів, 2016. - Пер. з португальської Катерина Скальська)

Книжка - просто безцінна. Стислі, влучні (достоту акупунктурні) і дуже емоційні думки і спостереження про місто. Наприклад:

"Багато важливих міських проблем виникає через відсутність постійності. Бездіяльні та безлюдні регіони можуть створювати занедбані пустки. Заповнення таких порожнеч було б хорошою акупунктурою."

"Бездушне місто, яке ані пахне, ані смердить..."

"Хороша акупунктура - це, власне, заохотити людей вийти на вулицю, створити місця зустрічей і найголовніше - зробити так, щоб кожна міська функція стала каталізатором їхньої взаємодії".

"Піднімати самооцінку населення - це ключовий аспект акупунктури в цілому."

"...місто - це останній сховок солідарності. Місто - не проблема. Місто - це її розв'язання".

Видавництво Старого Лева

25 грудня 2016 р. о 13:01 · 6

Читомо підбило підсумки року та назвало 13 книжок в жанрі нон-фікшн, які варті уваги читачів. У переліку – «Акупунктура міста» Жайме Лернера та «Чарунки долі» Вахтанга Кебуладзе.

Все буде нон-фікшн: 13 важливих книжок року

CHYTOMO.COM

тут – Фесенко, Ю. & Плохов, Ю. «Акупунктура города» – этап становления, <http://archvestnik.ru/node/2132>.

А це практично пряма мова – <http://polit.ru/article/2009/05/26/lerner/>. Лекція самого Жайме Лернера, яку він читає доволі часто. Достатньо проста та вельми влучна. Для того, щоб справді повірити – можна багато чого змінити, якщо взятись за «голки». Досвід (наприклад, перетворення парковки на пішохідну вулицю Леся Курбаса у Львові чи створення скверу Небесної Сотні у Києві) та виклики сучасних українських міст (проблема сміття, громадського транспорту чи збереження історичної спадщини – у тому-таки Києві, наприклад, є питання не лише руйнування історичних будівель, а й збереження набагато більш давніх решток міста на Поштової площі) спонукають практично кожного жителя міста замислитись над майбутнім спільного простору.

